

გიორგი შარაშიძე

შესავალი ქართული
ფეოდალიზმის კვლევაში
(გიორგი ბრწყინვალის
„კეგლის ღაღება“)

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი

თბილისი — 2011 წელი

მოდერნულობის გენეალოგიის ინსტიტუტის სერია
„მოდერნულობის ისტორია და თეორია“

სერიის რედაქტორი: გიგა ზედანია

სერია იბეჭდება

კავკასიის შვეიცარული აკადემიური ქსელის
მხარდაჭერით

ტომი 2: გიორგი შარაშიძე

შესავალი ქართული ფემოდალიზმის კვლევაში

მთარგმნელი: მაია ქაცანაშვილი

რედაქტორი: ნოდარ ლადარია

ISSN 1987-9407

UDC(უაკ) 7.035.93

8-804

ISBN 978-9941-18-027-9

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა
ქაქუცა ჩოლოყაშვილის 3/5, თბილისი, 0162, საქართველო

ILIA STATE UNIVERSITY PRESS
3/5 Cholokashvili Ave, Tbilisi, 0162, Georgia

შინაარსი

თავი I

შესაძლებელია თუ არა საუბარი ქართულ „ფეოდალიზმზე“?	5
1. ფეოდალური ილუზია	5
2. შუა საუკუნეების ქართული საზოგადოებრივი წყობა	13

თავი II

გამოცემები და თარგმანები	29
I. გამოცემები	29
II. თარგმანები	32
1. რუსული თარგმანი	32
2. ინგლისური თარგმანი	34
3. ფრანგული თარგმანი	35
4. აქ მოცემული თარგმანი	39

თავი III

ტირიტორია, თარიღი, წყაროები	44
1. ტერიტორია	44
2. კოდექსის დათარიღება	58
3. წყაროები	60

თავი IV

საქუთრების კონცეფციები	66
------------------------------	----

თავი V

„სისხლის სამართალი“	83
I. ადგილობრივი სამართლით გათვალისწინებული ქმედებები	86
1. მკვლელობა	86
2. ჭრილობები (გერში) და სხეულის დაზიანება	87
3. ცოლის (ან საცოლის) მოტაცება	88
II. ადგილობრივ სამართალში გაუთვალისწინებელი ქმედებები	90
1. ქურდობა და ძარცვა	90
2. ცოლის დაგდება	97
3. თანამონაწილეობა, ძმის მკვლელობა (ფრატრიციდი)	98
III. ფეოდალურ ვალდებულებებისგან თავის არიდება	98

თავი VI

ავტოქტონური სოციალური კატაგორიები	104
I. პეროვანი	107
1. ერისგანი	111
2. ერობა	112
II. ხევისბერი	114

თავი VII

არისტავი	120
1. მთავარი = <i>gouverneur</i> (მმართველი)	129
2. მთავარი = <i>principal, premier</i> (ძირითადი, პირველი)	129
შენიშვნა I.	136
ირანული გავლენის შესახებ	136
შენიშვნა II.	138
ზოგიერთი ირანული ტერმინის შესახებ	138

თავი VIII

ვასალები და მოხელეები	140
1. აზნაური	140
2. გლეხები	148
3. განმგებელი	152
4. ციხისთავი	157

თავი IX

გიორგი V-ის კოდექსი და აპოლიტიკა	160
ბიბლიოგრაფია	175

თავი I

შესაძლებელია თუ არა საზგარო ქართულ „ფეოდალიზმი“?

1. ფეოდალური ილუზია

ჰუმანიტარული მეცნიერებები საკუთარ განვითარებას სულ უფრო და უფრო მკაცრ მოთხოვნებს უქვემდებარებენ და ამგვარად ახერხებენ იმ გაბატონებული ცნებების უარყოფას, რომელთა დაუმსახურებელი აღიარება სერიოზულ დაბრკოლებას უქმნის მეცნიერულ პროგრესს. ამას ტერმინ „ტოტემიზმის“ მაგალითიც მოწმობს: თითქმის ორი საუკუნის განმავლობაში რელიგიის ეთნოლოგიამ და ისტორიამ ეს ტერმინი საყოველთაო მოხმარების უბრალო იარაღად აქცია და ის თვით დიდ მეცნიერთათვისაც კი წარმოადგენდა ახსნის საკმაოდ მოხერხებულ საშუალებას, რომელსაც განსჯის გარეშე, თავისუფლად იყენებდნენ, როგორც ადრინდელი ექიმები – სისხლის გამოშვებას. „ტოტემიზმით“ ყველაფრის ახსნა სხვადასხვა, ხშირ შემთხვევაში ურთიერთგამომრიცხავი საკითხების მხედველობაში მიღების საშუალებასაც კი იძლეოდა და სიღრმისეული კვლევების გვერდის ავლით გზას უღობავდა ჭეშმარიტებას. 1962 წელს ლევი-სტროსმა ტოტემიზმის ცნება ზუსტ პროპორციებამდე დაიყვანა და აჩვენა, რომ საქმე გვქონდა ვიწრო ფენომენტან და არა ახსნის უნივერსალურ პრინციპთან. „ტოტემური ილუზია“ გაიფანტა და ეს ცნება ახლა ზუსტად და მკაცრადაა განსაზღვრული.

არსებობს ერთგვარი „ფეოდალური ილუზია“, წინაზე უფრო მნიშვნელოვანი და მრავლისმომცველი. ფრანგული ფეოდალიზმის ისტორიკოსებმა განსაზღვრეს ამ ტერმინის ლეგიტიმური მოქმედების არეალი, ერთი მხრივ, მათ დანვრილებით აღწერეს ეს ფენომენი იმგვარად, როგორც ისტორიულადაა მიღებული და, მეორე მხრივ, გვიჩვენეს ამ ტიპის საზოგადოებრივი წყობის ასახვის მიზანშეუწონლობა მსოფლიოს სხვა რეგიონებში, გარდა იმ რეგიონებისა, სადაც ის წარმოიშვა. ბევრი მეცნიერი არ მიიჩნევს ფეოდალიზმს ერთგვარ უნივერსალურ ტიპად, რომელსაც ყველგან და ყველა დროში შევხვდებით და არ თვლის მას საზოგადოებ-

რივი განვითარების აუცილებელ ეტაპად. ამგვარად, ფეოდალური წყობა კარგავს ისტორიულ ხასიათს და რჩება ახსნის მუდამ ხელმისაწვდომ პრინციპად, იმ გასაღებად, ყველა კარს რომ ერგება. ახლახან, კიდევ ერთხელ, მ. ბუტრუჩიშვილმა მკაცრად ამხილა ენობრივი ელემენტების არამართლზომიერი ხმარება, რაც, მისი აზრით, ერთგვარი ძალადობაა სინამდვილისა და ისტორიის მიმართ:

არა მხოლოდ ყველა სახის ვასალური ურთიერთობის, არამედ იმ საზოგადოებებისა და ინსტიტუციების ერთი ნიშნის ქვეშ გაერთიანება, რომლებსაც არავითარი საერთო არა აქვს ფეოდალიზმთან, ნიშნავს მეცნიერების გამოტენას უსარგებლო ნალექით; გაუგებრობების მიჩქმალვას ტერმინების აღრევით.¹

შედარებითმა კვლევებმა წარმოაჩინა ფრანგული ფეოდალიზმის სპეციფიკურობა ევროპის იმ ნაწილში, რაინსა და ლუარას შორის, სადაც წარმოიშვა და განვითარდა ეს რეჟიმი. არ არსებობს სხვა საზოგადოებრივი წყობა – შუა საუკუნეების იაპონიას თუ არ ჩავთვლით – რომელიც აერთიანებს ისეთ ნიშნებს, რომელთა ერთობლიობა აუცილებელია, რათა ტერმინ „ფეოდალიზმის“ გამოყენება მართლზომიერი იყოს. გარეგნული სახე ხშირად მცდარია: შთამბეჭდავი ანალოგიები უბიძგებს ისტორიკოსს, უფრო მეტად კი მკვლევარს, ნაცნობი სქემის მისადაგებისა და ფეოდალიზმის იარლიყის გამოყენებისკენ. მხოლოდ ზედმიწევნითი ანალიზითაა შესაძლებელი შესასწავლი საგნის თავისებურებათა შენარჩუნება. მაგალითად, დიდია ცდუნება ბიზანტიური პრონოია-ს ფეოდალთან და მისი მოსაკარგავეს კი ვასალთან ასიმილაციისა, რაც გარკვეულწილად გააკეთა კიდევ ოსტროგორსკიმ. იმ დოკუმენტების ანალიზისას, რომლებიც ბიზანტიის მინათმფლობელობის ისტორიას ეხება, ლემერლმა წარმოაჩინა სამამულო სისტემისა და სოციალური მოწყობის განმასხვავებელი მახასიათებლები: ისინი არ ემთხვევა ფრანგული ფეოდალიზმისთვის დამახასიათებელ ნიშნებს.² ასევე ხშირად აღნიშნავენ, რომ ჩერქეზთა სოციალური

1. ბუტრუჩი, 1959, გვ.24. ფრანგულ ფეოდალიზმთან დაკავშირებით გამოიყენეთ მარკ ბლოკისა (1939-1940) და ჟოზეფ კალმეტის (1938) კლასიკური შრომები. მკაცრ განმარტებებს ეხედებით ფეოდალური სისტემის რეალური გაერცელების არეალის შესახებ ბუტრუჩის, კანის, განშოფის, ლემერლის შრომებში.

2 ბიზანტიის სოციალურ ისტორიაში უნდა გამოვეყოთ ორი მომენტი, ორი სის-

რუსი დამპყრობლების გამოჩენამდე, ფეოდალური სისტემის ყველა მახასიათებელი ჰქონდა: იყოფოდა იერარქიულ საფეხურებად – ერისთავები, აზნაურები, თავისუფალი ადამიანები, მონები. მაგრამ დოკუმენტის კრიტიკული კვლევისას ფეოდალიზმის მხოლოდ ერთი ასპექტი დასტურდება: ვასალობა, პირად ურთიერთობებზე დაფუძნებული სამოხელეო იერარქია, საზოგადოებრივი წყობილება, რომელიც ენაცვლება იმას, რასაც სხვაგან სახელმწიფო წარმოადგენს. თუმცაღა ამ სურათს ერთი მნიშვნელოვანი ელემენტი აკლია: მინათმფლობელობის იმგვარი სისტემის არსებობა, რომლის ასიმილაცია შესაძლებელია იმ სისტემასთან, რომელიც საფრანგეთში იყო გამეფებული და გვთავაზობდა მინის პირობით ფლობას, ფეოდალსა თუ ბენეფიციუმის ცნებებს. საჭიროა დავაზუსტოთ, რომ ჩერქეზების შემთხვევის „ფეოდალიზმით“ განმარტება გარკვეულწილად სწორია და ასე თუ ისე ადეკვატური, რადგან მათი საზოგადოებრივი წყობილება წარმოადგენდა სამოხელეო და პიროვნულ რეჟიმს, სახელმწიფო ხელისუფლების ორგანოების გარეშე; ეს იყო ფეოდალური „დიფტიქის“ ერთი ნაწილი.

ძალიან ხშირად დიდია დისტანცია ისტორიულ რეალობასა და იმ იარლიყს შორის, რასაც მას მიაკერებენ ხოლმე. ცნობილია, რომ მარქსისტული აზროვნება ფეოდალურ რეჟიმს საზოგადოების ევოლუციის აუცილებელ ეტაპად მიიჩნევს. ამგვარი მიდგომა ფეოდალური წყობილების გავრცელების ზრდას იწვევს და თავს იჩენს სხვადასხვა ხალხებსა და ცივილიზაციებში. არც მარქსი და არც ენგელსი (რომელსაც მეგობარზე მეტად უყვარდა სისტემატიზაცია) არ ცდებოდნენ იმის დახასიათებისას, რასაც „ფეოდალიზმს“ უწოდებდნენ. 1895 წლის 12 მარტს შმიდტისადმი მიწერილ წერილში ენგელსი საინტერესო დასკვნას აკეთებს. იგი აღნიშნავს, რომ ფეოდალიზმის „კონცეფციის“ უტყუარი რეალიზაცია ისტორიაში მხოლოდ ერთხელ მოხდა – საფრანგეთში, საიდანაც იგი ნორმანდიელებმა ინგლისში გაიტანეს. ენგელსი დასძენს, რომ მკაცრი გაგებით ფეოდალური შეგვიძლია ვუწოდოთ „იერუსალიმის ეფემერული სამეფო“ ორგანიზაციას (მარქსი და ენგელსი, რჩეული წერილები, 1947, გვ. 484-485). ასეთი შეხედულებები სწორია, მათ შედარებით უფრო გვიანდელ ნაშრომებშიც

ტემა. ამათგან ორივე მხანიშნებს ფეოდალური რეჟიმის არსებობას: პერაკლიუსისა და კომნენის ეპოქა. იხ. ლემერლი, 1958.

შეხვედებით. დასანანია, რომ მათი მიმდევრები ასეთი საღი აზროვნებისგან შორს იყვნენ და ფეოდალიზმის ცნება დაამახინჯეს.

ამ ტერმინისთვის უფრო ფართო მნიშვნელობის მიცემას – რაც აქამდე მის მიმართ არამართებულად მიდგომის ერთგვარ ფორმას წარმოადგენდა – მიეყავართ ისტორიული საგნის თავისებურებების დამახინჯებისკენ და მისი განმარტების გაყალბებისკენ. გავიხსენოთ ბუტრუჩის ბრწყინვალე ფორმულირება: „ტერმინების აღრევით გაუგებრობების მიჩქმალვა“, სწორედ ამგვარად ბევრმა ავტორმა ფეოდალურ საზოგადოებას ისეთი ნიშნები მიაწერა, რაც მას სულაც არ შეჰფერის და უფრო მეტიც – რაც მასთან სრულიად შეუთავსებელია. ამის ყველაზე ტიპური მაგალითია ფეოდალური წყობილებისა და ანარქიის გაიგივების მცდელობა. თუკი სახელმწიფო ხელისუფლება სუსტდება და ნაწევრდება, თუკი კერძო დაჯგუფებები ცდილობენ საზოგადოებრივ საქმიანობაზე გავლენის მოპოვებას, ეს საკმარისად მიიჩნევა, რომ საზოგადოება, სადაც ამგვარი მღელვარებები ხდება, მივაკუთვნოთ ფეოდალურ საზოგადოებას. ამის ყოველდღიური მაგალითები გვხვდება პოლიტიკურ პრესასა და ლიტერატურაში. სამწუხაროდ, ისტორიკოსებიც ხშირად ავლენენ ასეთ ტენდენციას. ეს კი იწვევს ერთგვარ დაბნეულობას: ფეოდალური წყობილების დამახასიათებელ ნიშნებად მიიჩნევენ იმ ფენომენებს, რომლებიც, პირიქით, ხელს უწყობს მის დაშლას.

ასეთი მცდარი შეფასება წარმოაჩენს, ერთი მხრივ, ფეოდალური საზოგადოების ნამდვილი ხასიათის სრულ გაუაზრებლობას, მეორე მხრივ, ორი საპირისპირო ცნების ერთმანეთში აღრევას. ფეოდალიზმი არის მართვის ავთენტური სისტემა – რაც სრულიად საპირისპიროა ანარქიისა – რომელიც ეფუძნება მთელ რიგ პირად ურთიერთობებს, რაც გამოიხატება მინის ფლობის სპეციფიკური ფორმით. ეს სისტემა ცვლის სახელმწიფო მართვის ორგანოებს, რაშიც ხდება მისი აღრევა. უფრო ზუსტად, თანამედროვე ენათმეცნიერების ენაზე, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ფეოდალურ რეჟიმში დაპირისპირება სახელმწიფო – კერძო „იშლება“. მაშინ რატომ ხდება ზემოაღნიშნული აღრევა? ვინც ამას აკეთებს, შეცდომაში შეჰყავს საკუთარი თავი საფრანგეთის ისტორიისთვის საცნობი სურათით, ერთგვარი კლიშეთი (თანხვედება რეალობას, ოღონდ უფრო გვიანდელ რეალობას): ბრძოლა სამეფო ხელისუფლება-

სა და ფეოდალებს შორის. ეს ანტაგონიზმი არსებობდა და საკმაოდ მნიშვნელოვან როლსაც ასრულებდა რამდენიმე საუკუნის მანძილზე, მაგრამ შედარებით ახალ ეპოქაში. იგი მიეკუთვნება ფეოდალიზმის ისტორიას, მაგრამ ასახავს რეჟიმის დაკნინებას, რაც მის დასასრულს გვაუწყებს. სწორედ იმ დროს, როდესაც ფეოდალური სისტემა წყვეტს ნორმალურ ფუნქციონირებას, აღარ მისდევს, თუ ენგელსის ტერმინს მოვიშველიებთ, საკუთარ „კონცეფციას“, იწყება ბრძოლა ორ განსხვავებულ ხელისუფლებას – სამეფო ძალაუფლებასა და წარჩინებულთა წრეს შორის.

თუმცა არ უნდა დაგვაინყდეს, რომ ეს კონფლიქტი გამოიხატება ორი რადიკალურად განსხვავებული ფორმით, რომლებიც ორ ერთმანეთთან შეუთავსებელ ფენომენს შეესაბამება. ბევრი მეცნიერი შეცდა, როცა შეამჩნია და ყურადღება მიაქცია ამ ფუნდამენტურ სხვაობას. საჭირო იყო, პირიქით, ანტაგონიზმის – რომელიც ფეოდალური სისტემის შიგნით ხდება – გარჩევა იმისგან, რამაც, უფრო გვიანდელ ეპოქაში, ერთმანეთს დაუპირისპირა ორი მოცილე სისტემა, რომელთაგან ერთს წარმოადგენდა სახელმწიფო, მეორეს კი – ფეოდალიზმი. საფრანგეთში ფეოდალურმა საზოგადოებამ ეს ორი ეტაპი გაიარა; პირველი დაემთხვა ფეოდალიზმის ოქროს ხანას, მაშინ როცა მეორე მისი დაშლის მაუწყებელი იყო. ასევე მოხდა საქართველოშიც. ბევრმა ავტორმა ერთმანეთში აურია ისტორიული განვითარების ეს ორი სტადია, პირველს მიაკუთვნა ის ანარქია, რაც მეორისთვისაა დამახასიათებელი. მაგალითად, ა. მანველიშვილი ასე განმარტავს ქართველ დიდებულთა დამოკიდებულებას:

სუვერენისადმი მათი დაქვემდებარება მხოლოდ მათ კეთილ ნებაზე იყო დამოკიდებული. საკუთარ მამულებში ისინი დამოუკიდებელ ცხოვრებას ეწეოდნენ, რაც აქეზებდა მათ სეპარატისტულ მიდრეკილებებს და დამახასიათებელი იყო ფეოდალური აზროვნებისთვის (1951, გვ.156).

ამგვარი განმარტების მცდარობა კარგად ჩანს ორი ერთმანეთთან შეუთავსებელი გამოთქმის შედარებისას: „დამოუკიდებელ ცხოვრებას ეწეოდნენ“ და „დამახასიათებელი იყო ფეოდალური აზროვნებისთვის“. ფეოდალიზმი ხომ, პირიქით, დაფუძნებულია დამოკიდებულებით ურთიერთობებზე, რაც მისი მთავარი მახასიათებელიცაა. ავტორის მიერ ნახსენები ანარქია კი მაშინ სუფევ-

და, როცა ვასალური ურთიერთობები მოიშალა, უფრო ზუსტად რომ განემარტოთ, როდესაც ქართულმა საზოგადოებამ დაკარგა ფეოდალური ხასიათი.

XV-XVIII საუკუნეებში, განსაკუთრებით კი XVI-XVII საუკუნეებში ვასალური ურთიერთობები, რომელიც ამ დრომდე აკავშირებდა ქართველ დიდებულებს მათ ხელმწიფესთან, კითხვის ნიშნის ქვეშ დადგა და აღარ წარმოადგენდა სამეფო ხელისუფლების დასაყრდენს. შემდგომში, ქართველი ერისთავების „სეპარატისტული ტენდენცია“ უკვე თავისუფლად მჟღავნდება და მეფის მიმართ ჩადენილი ბევრი სასტიკი ქმედების მონმე ვხდებით. საპასუხოდ მეფე ორ არაეფექტურ საშუალებას ფლობდა. ერთი მხრივ, იარაღის ძალას, რაც არასაკმარისი იყო და მეორე მხრივ, აბსტრაქტულ ძალაუფლებას, რომელსაც სახელმწიფო კანონმდებლობა ანიჭებდა; სწორედ ამ უკანასკნელის აღიარება არ სურდათ დიდებულებს. სხვანაირად რომ ვთქვათ, როგორც კი ფეოდალები ილაშქრებენ მეფის წინააღმდეგ არა როგორც საკუთარი სიუზერენის წინააღმდეგ აჯანყებული ვასალები, არამედ როგორც ერთი ძალაუფლება მეორე ძალაუფლების წინააღმდეგ, იწყება სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლა, რომელიც უნდა დასრულდეს ერთ-ერთი მეტოქის გამორიცხვით (ასე იყო საფრანგეთში) ანდა მათი საერთო დაკნინებითა და ერის დამარცხებით (როგორც მოხდა საქართველოს შემთხვევაში XVIII საუკუნის დასასრულს: რუსეთის „მფარველობაში“ შესვლა). იმ ხნის განმავლობაში, როცა ეს ანტაგონიზმი სუფევდა, ფაქტობრივად ანარქიის მეფობის ხანა იყო; ამას XVI-XVII საუკუნეების ქრონიკებიც მოწმობენ.³

3 ამ სისხლისმღერელმა ბრძოლებმა წარმოუდგენელი გამოძახილი ჰპოვა მარკიზ დე სადის ნაწარმოებში. ცნობილია, რომ „ლეთიური მარკიზი“ ცდილობს ბოროტება სრულყოფილებად წარმოგვიდგინოს. ამისთვის შემდეგ არგუმენტს იყენებს: ქართველები და მეგრელები, აღნიშნავს იგი, არიან უღამაზესი არსებები დედამინის ზურგზე; მათ სრულყოფილ მშვენიერებას არაფერი შეედრება გარყვნილების მრავალფეროვნებაში; თავიანთ ცხოვრებას ისინი უძღვნიან ყველაზე საშინელი დანაშაულების ჩადენას; და თუკი ხანდახან შეისვენებენ, მხოლოდ იმიტომ, რომ ახალი მოიფიქრონ ან ჩადენილი იზეიმონ. ამგვარად, ასკენის სადი, ღმერთმა იწება, მათ პიროვნებაში შეეთავსებინა ბოროტება და სრულყოფილება. მათი მანკიერებების მთელი ნუსხაა ჩამოთვლილი. ესენია: ქურდობა, მკვლელობა, ხანძრის გაჩენა, დასაბიჯრება, გაუპატიურება, სისხლის აღრევა, მშობლის მკვლელობა, სოდომია, ცილისწამება, ბავშვთა მკვლელობა და სხვა. საოცარი კი ისაა, რომ ყველაფერი ეს მართალია! თუკი XVII საუკუნის ქართულ ქრონიკებში მოცემულ მოვლენებს შევადარებთ, აშკარაა, რომ ყველა ეს დანაშაული იქ

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, კონფლიქტმა დიდგვაროვან ფეოდალთა და სამეფო ხელისუფლებას შორის XI, XII და XIII სს, განვითარებული ფეოდალიზმის ეპოქაში იჩინა თავი. მიუხედავად იმისა, რომ ეს კონფლიქტები არცთუ მრავალრიცხოვანი და ნაკლებად მნიშვნელოვანი იყო, გარეგნულად წინანდელეებისგან არ განსხვავდებოდა: აგრესიას ხომ ერთი სახე აქვს. თუმცა საქმე გვაქვს სულ სხვა ხასიათის ფენომენთან. ფაქტობრივად, ანტაგონიზმი არ გამომჟღავნდა იმ სახით, როგორც ეს მოგვიანებით მოხდა – დასუსტებულ სახელმწიფოსა და დამოუკიდებელ მთავრებს შორის – არამედ სიუზერენსა და მის ვასალებს შორის. ბრძოლა მიმდინარეობს, თუმცა ექვექვეშ არ აყენებს ფეოდალური სისტემის არსებობასა და ლეგიტიმურობას: პირიქით, მასზე ხარჯავს საბრძოლო საშუალებებს და იმ საშუალებების გამოყენებით ვითარდება, რომლებსაც ეს სისტემა სთავაზობს. მაგალითად, XI საუკუნის დასაწყისში, მემატიანე გვამცნობს, რომ „შემოიქცა ბაგრატი თავის მამულსა ზედა“ (=საქართველოს სამეფო) (ქრ. I, 299). ეს მამული შედგებოდა რამდენიმე საერისთაოსაგან, რომელთა მფლობელები ეურჩებოდნენ მეფეს. ყველაზე დიდ წინააღმდეგობას მას ლიპარიტ ერისთავი უწევდა: ბაგრატს აუჯანყდა ლიპარიტ ერისთავი: „და მიერიტგან შეიქმნა ლიპარიტ ქუეგამხედვარად თავის პატრონისაგან“ (ქრ. I, 298).

თუმცა მოგვიანებით „დაეზავა ლიპარიტ მეფეს“ და „უბოძა მას მეფემან ქართლის ერისთაობა“. მიუხედავად ამისა, რამდენიმე ხნის მერე ლიპარიტი ისევ ამხედრდა ბაგრატ მეფის წინააღმდეგ. ვითარება რამდენჯერმე შეიცვალა და საბოლოოდ, ლიპარიტი მისმა მოქიშპე ფეოდალებმა გადასცეს მეფეს. მეფემ იგი შეინდო, მაგრამ მიწები აღარ უბოძებია; ურჩი ფეოდალის ვაჟმა ერთგულება შეჰფიცა ბაგრატ IV-ს და სამაგიეროდ მეფისგან მა-

მოსხენიებულია, მათ ესა თუ ის ერისთავი სჩადის. სადის ჩამონათვალის შეესებაც კი შეიძლება, თუკი დავაშაბტებთ ცხედრის პროფანაცია: დარეჯანის ერთ-ერთი ასული მოკლეს, მისი ცხედარი კი ბაგრატის (საქართველოს მეფის) კარზე მიიტანეს, სადაც იგი უძღვური რისხვის სათამაშოდ იქცა (ბროსე, 1830, გვ. 97). უდავოა, რომ სადს ნაკითხული ჰქონდა და კარგადაც იცნობდა შარდენის ნაწარმოებებს, რომლებიც საოცარი სიზუსტით წარმოგვიჩვენებს იმ მოვლენებს, რომლებსაც შარდენი შეესწრო საქართველოში, განსაკუთრებით კი სამეგრელოში. ამ წყაროების ღირებულება დასტურდება ქართულ ქრონიკებთან შედარებით, ეს ორი წყარო ხომ ერთმანეთს არ იცნობდა (შარდენი, მოგზაურობა სპარსეთში, I-II, სამეგრელოს ისტორიის დამატება...).

მამისის ყოფილი მამული მიიღო. (ქრ. I, 305). რამდენიმე წლის შემდეგ სამეფო ტახტზე ავიდა გიორგი II (1072—1089):

თავადთა ამის სამეფოსა ნიანია ქუაბულის-ძემან, და ივანე ლიპარიტის ძემან, და ვარდან სუანთა ერისთავმან, რეცა თუ იკლეს რამე სიყრმით გიორგი მეფისთა და აუშალეს ქვეყანა: ივანე მოიროთნა კახნი და დადგა ქსნის პირსა; და ნიანია წარულო ქუთაისისა საჭურჭლე და შედგა ქუთაისს შიგა; და ვარდან გაადგინნა სუანნი ავისა მოხარკულნი, დაარბიეს და ამოსწყდეს საეგრო.

„მეფემან სძლო სიკეთითა, სიბრძნითა, და ძჳრ უცსენებელ იქნა“; ივანე ბაღვაშის ძეს სამშვილდე უბოძა, მის ძეს ლიპარიტს — ლონობნის ციხე, ნიანიას — თმოგვი, ვარდან სვანთა ერისთავს — ასკლანა... — ერთგულებსა თუ ურჩებს წყალობა უბოძა და ასე დაამყარა მშვიდობა სამეფოში (ქრ. I, 315-316).

ნათლად ჩანს, რომ ეს კონფლიქტები არ სცილდება ფეოდალურ სისტემას და ეჭვქვეშ კი არ აყენებს მის ფუნქციონირებას, პირიქით, ადასტურებს ამ სისტემის ეფექტურობას: სწორედ მისთვის დამახასიათებელი ჩვეულებების შესრულებით ხდება სამეფოში წესრიგის შენარჩუნება. მეფე დათმობაზე მიდის ურჩი ფეოდალების წინაშე, მაგრამ ამით მისი ძალაუფლება არ სუსტდება: ის არაა დაფუძნებული სახელმწიფო ძალაუფლებაზე, რომ წინააღმდეგობა გაუწიოს კერძო ძალაუფლებებს, იგი თავად არის კერძო ხასიათის, რადგან კერძო, პიროვნულ ურთიერთობებს ემყარება. სწორედ ურთიერთობათა ამ ქსელის მონესრიგებით, ისე რომ ცვლის მხოლოდ მეურნეობას და არ ეხება მის პრინციპს, ახერხებს გიორგი II მშვიდობის დამყარებას სამეფოში. X საუკუნის საქართველოს ისტორია სავსეა ასეთი მაგალითებით.

სულ სხვაგვარი ვითარებაა XVI-XVIII საუკუნეებში; საქართველო დასუსტებულია შემოსევებით. სამეფო შერყეულია როგორც თურქი თუ სპარსი დამპყრობლებით, ასევე ადგილობრივი მთავრებით. მყარდება ანარქია, ერისთავები და აზნაურები თავიანთი სამთავროების მეფეები ხდებიან და ექიმპებიან ერთმანეთსა და ხელმწიფეს. ეს უწესრიგობა არაა ფეოდალური წყობილების დამახასიათებელი ნიშანი: თუკი მეფე უძლურია დაიმორჩილოს ქვეშევრდომები, თუკი მისი ძალაუფლება აღარ ხორციელდება, ეს იმითაა განპირობებული, რომ ვასალური იერარქია მოშლილია.

კატასტროფის წინაშე მდგარ ფეოდალიზმს დაღუპვისკენ მიჰყავს სამეფოს ერთიანობა და საკუთარი არსებობა.

არ დავმაღავთ, რომ საქართველოს ისტორიისთვის შუა საუკუნეების დასავლური ტერმინოლოგიის მისადაგებით ერთგვარი რისკის წინაშე ვდგავართ – ზედმეტად არ მივეცეთ იმ ფეოდალურ ილუზიას, რომელზეც ამ თავის დასაწყისში ვსაუბრობდით. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ შეუძლებელია IX – XIII საუკუნეების საქართველოს სურათის წარმოდგენა საზოგადოებრივი წყობილების იმ ტიპზე დაუყრდნობლად, რომელიც იგივე ეპოქაში არსებობდა ლუარასა და რაინს შორის. სხვაგვარი მიდგომა არასწორი იქნებოდა, რადგან მსგავსებები საკმაოდ ხშირია და მნიშვნელოვანი, ისინი ეყრდნობა არა მხოლოდ განცალკევებულ ელემენტებს, არამედ ეჭვის ქვეშ აყენებს სისტემას მთლიანობაში. მთავარი კი სწორედ ესაა.

2. შუა საუკუნეების ქართული საზოგადოებრივი წყობა

უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოში, VIII საუკუნიდან სოციალური იერარქია და პოლიტიკური ორგანიზაცია დაფუძნებულია ერთმანეთზე „გადაჯაჭვულ“ პირად ურთიერთობებზე. VIII საუკუნის შუა წლებში ქართლის სამეფო (აღმოსავლეთი საქართველო) შვიდ სამთავროდაა დაყოფილი, რომელთაგან ერთი მეფის (იმ დროისთვის, არჩილის) საკუთრებაში შედის და მეფე ერთდროულად არის ერთ-ერთი ერისთავთაგანი და ერისთავთა მთავარი. მაგრამ ეს პირველობა ჯერ კიდევ ოჯახურ ხასიათს ინარჩუნებს: მეფე და ერისთავები „მამასახლისად“ ან „მამაუფლად“ იწოდებიან. პოლიტიკური ერთგულება აღრეულია კუთვნილებაში, ნათესაობრივი ურთიერთობები (ნამდვილი თუ ხელოვნური) განაპირობებენ ვასალურ დამოკიდებულებებს. ეს აღრევა დიდხანს იარსებებს: მაგალითად, IX საუკუნეში, მემატთანე ერისთავებს კვლავ მამფალეხად მოიხსენიებს, ეს ტერმინი მამაუფალის შეკვეცილი ფორმაა. (ქრ. I, 259). ერისთავებზე დამოკიდებულ ქვემეზრდომებს მონებად ანდა ყმებად მოიხსენიებენ. აფხაზეთის ერისთავი ლეონი ფლობდა თავის მამულს „კეისრისგან“ (ბიზანტიის იმპერატორისგან). როდესაც მეფე არჩილმა იხმო და უბრძანა, რომ ეთხოვა, რაც სურდა მეფის სამსახურის სანაცვლოდ, ლეონმა

უარი თქვა ყველანაირი მამულის ფლობაზე და პირიქით, საქართველოს მეფის ყმობაში შესვლის სურვილი გამოთქვა:

შემრთე მეცა მონათა შენთა თანა, რომელნი ესე დღეს ღირს ყვენ შეილად და ძმად შენდა. არა მინდა ნაწილი შენგან, არამედ ჩემიცა ესე შენდავე იყოს. (ქრ. I, 242)

ამგვარად, ლეონი ერთდროულად ხდება მეფის „მონა“ და მისი „მონათესავე“, მისი საკუთარი მამული შედის სამეფო მფლობელობაში. აფხაზეთის საქართველოსთან შეერთება მოხდა ორი ადამიანის კავშირით, როცა ერთი მათგანი მეორეს მფარველობაში შევიდა. მოგვიანებით, მეფე სამეფოს კახეთის სამთავროს უერთებს, ოღონდ განსხვავებული, თუმცა ამჯერადაც ტიპური „ფეოდალური“ ხერხით. აი რას გვამცნობს მემატინე:

არჩილ მეფემ „მიუბოძა კახეთი თავის ტაძრეულს და აზნაურ ყვნა იგინი“ (ქრ. I, 243)

მეფემ დაუნაწილა სამთავრო თავის ტაძრეულს – სამეფო სახლის მსახურებს და უბოძა მათ აზნაურობა, ესე იგი იმ მამულის მფლობელობა, რომლის მესაკუთრეობას თვითონ ინარჩუნებს. ყურადღების მისაქცევია ტერმინი „ბოძება“: ამ ფორმულირებას ვხვდებით XI საუკუნიდან XIX საუკუნის ჩათვლით ყველა იმ სიგელში, რომლითაც მეფე ანდა დიდებული თავის ვასალს „წყალობას“ ანიჭებს განეული სამსახურის სანაცვლოდ. საქართველოს სამეფო ყალიბდება – და დაპყრობითი ომების შემდეგ ხელახლა ყალიბდება – პირად შეთანხმებებზე დაყრდნობით, რომელიც აკავშირებს მეფესა და ერისთავებს, ერისთავებსა და აზნაურებს. მაგალითად, XI საუკუნეში:

ლიპარიტმა შეიპყრნა ქუეყანანი თრიალეთისანი (სამხრეთ საქართველო) ... და იპატრონა დავით ბაგრატის ძე.

შუა საუკუნეების ისტორიულ წყაროებში ძირითადად ორ ფორმულირებას ვხვდებით (ქრონიკებში, სამართლის ძეგლებში): ზმნა „იპატრონა“, ნაწარმოები არსებითი სახელისგან „პატრონი“, და „ეყმო“, ნაწარმოები სიტყვისგან „ყმა“, რაც ნიშნავს ქვეშევრდომს, ვასალს. ეს ორი ტერმინი ნათელს ხდის და მთლიანად წარმოაჩენს იმდროინდელ საზოგადოებას: ვაჭრებისა და ბურჟუების გარდა ყველა „პატრონია“ ან „ყმა“, ხშირად კი – ორივე ერთად.

სწორედ აქედან მომდინარეობს სახელწოდება, რომლითაც ქართულ ფოთლიზმს მოიხსენიებენ – „პატრონყმობა“, რაც აღნიშნავს ბატონ-ყმურ (ან სენიორისა და ვასალის) ურთიერთობას.

ამ დამოკიდებულების პირადი ხასიათი ჩანს თავად ლექსიკურ ერთეულებში: „პატრონმა“ დაიკავა ადრინდელი „მამფალის“ – „მამა-უფალის“ ადგილი, „ყმა“ ნაწარმოებია „ყრმისაგან“. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, „ყრმა“ ესაა „ათხუთმეტი წლიდან ვიდრე ოცამდე“ ვაჟი ან ქალი.⁴

ამგვარად შეკავშირებულ ადამიანებს „მოკიდებულნი“ ეწოდებათ. ამ ტერმინის სემანტიკური ევოლუცია ნათელია, რადგან იგი ასახავს ნათესაური კავშირებისა და ვასალური ურთიერთდამოკიდებულებათა აღრევას (ბერძენიშვილი, III, 1966, გვ. 113-134). „ფოთლური“ ეპოქის წყაროებში მასში იგულისხმება ყველა ის ადამიანი, ვინც პირადადაა დაკავშირებული სენიორთან: მისი ვასალები. მაგალითად, თამარ მეფის შემადგენელი (XII საუკუნე) საუბრობს ვინმე სენიორზე, რომელიც არ ეგუებოდა მეფეზე დამოკიდებულებას (შდრ. ქრ. II, 49). მაგრამ ბერძენიშვილმა გაარკვია, რომ თავდაპირველად ტერმინი „მოკიდებული“ იხმარებოდა იმ ორი ადამიანის ურთიერთდამოკიდებულების აღსანიშნავად, რომელთა შორის მყარდებოდა ხელოვნურად შექმნილი ნათესაური კავშირი. „მოკიდებულნი“ იყვნენ „დამოკიდებული თავისუფალი ადამიანები“, ანუ ფრანკთა სამართლის ენაზე თუ ვიტყვით, *ingenui in obsequio*. საინტერესოა იმის აღნიშვნაც, რომ ამ სიტყვას თავისი შესატყვისი აქვს – თითქმის ორეული – იმ ტერმინოლოგიაში, რომელიც საქართველოს მთაში იხმარება ნათესაობის აღსანიშნავად. ხევეში (ყაზბეგის რაიონი), ეგო-სთან მიმართებაში ყველაზე შორეული ნათესაეებიც, რომლებიც ერთსა და იმავე შტოს განეკუთვნებიან, იწოდებიან როგორც „მანაკიდვარი“, რომელიც შეიცავს ზმნის ფუძეს „კიდ“. (ითონიშვილი, გვ. 24-25).

ის ურთიერთობა, რომელიც აკავშირებდა „დამოკიდებულს“ თავის „პატრონთან“, ანდა ვასალს სიუზერენთან, დიდი ხნის განმავლობაში ითვლებოდა საქართველოში არსებული სოციალური ურთიერთდამოკიდებულების განმასხვავებელ ნიშნად და ეს და-

4 სახარებებში „ყრმა“ თითქმის ასჯერაა ნახსენები „ბავშვის“ მნიშვნელობით, ერთხელ „ახალგაზრდას“, ერთხელ „ყმანელის“ და ერთხელ „ყმის“ მნიშვნელობით.

მოკიდებულებები ინარჩუნებდა განსაკუთრებულ ელფერს, რაც ურთიერთსიახლოვითა და ერთგულებით იყო გამოწვეული. ვასალური წყობილების ეს სპეციფიკური ნიუანსი აუცილებლად უნდა აღინიშნოს საფრანგეთში სენიორსა და მის კაცს (homme) შორის გამეფებულ ურთიერთობებშიც. საქართველოსთვის საუკეთესო მაგალითია რუსთაველის პოემა „ვეფხისტყაოსანი“, რომელიც XII საუკუნეში, ფეოდალური მონარქიის აყვავების ხანაში შეიქმნა. მასში აღწერილი გრძნობები და შერჩეული ტერმინები პირდაპირ კავშირშია შუა საუკუნეების საფრანგეთთან (იხ. ვ. ნოზაძის კვლევა რუსთაველის პოემაში აღბეჭდილ ფეოდალურ წყობილებაზე, 1958, გვ. 5-84, უფრო ზუსტად გვ. 18-20).

აი როგორ მოიხსენიებს ავთანდილი თავის სიუჟერენს, პატრონს: „პატრონი ჩემი გამზრდელი, ღმრთისაგან დიდად ცხოველი, მშობლური, ტკბილი, მონყალე, ცა წყალობისა მთოველი“. თავად ავთანდილიც სიუჟერენია თავისი ვასალების (ყმების) მიმართ. იგი წერს მათ:

...ჩემო ყმანო, გამზრდელნო და ზოგნო ზრდილნო,
ერთგულნო და მისანდონნო, ამას ზედა გამოცდილნო,
თქვენ ჩემისა სანადლისა მიდგომილნო, ვითა ჩრდილნო.....
მინაცა თქვენი ავთანდილ, ისმინეთ, გინერ მე რასა...

სენიორისა და ვასალის ურთიერთდამოკიდებულება ერთდროულად ემყარება სამსახურის განევასა (და სანაცვლოდ მიღებას) და ორმხრივ პატივისცემას („სიყვარულს“, რუსთაველის თქმით).

ავთანდილი დიდი ხნით მიემგზავრება, თავის სამფლობელოსა და ვასალებს უტოვებს შერმადინს, მისთვის ყველაზე ძვირფას ქვეშევრდომს, და ეუბნება:

მტერთა ჩემთა ენაპირე, ძალი ნუმცა მოგაკლდების,
ერთგულთათვის კარგი ნუ გშურს, ორგულიმცა შენი კვდების!
შემოვიქცე, შენი ჩემგან ვალი კარგად გარდიხდების:
პატრონისა სამსახური არაოდეს არ წახდების.

ვასალი უპასუხებს:

ვის ასმია მარტოსაგან ღარიბობა ეგ ზომ დიდი?!
ვის ასმია პატრონისა ჭირსა შიგან ყმისა რიდი?!

ამგვარ გრძნობას ბევრი სხვა ნათქვამიც გამოხატავს. აი ორი მათგანი:

პატრონისა ვერა-მჭერეტმან ყმამან რამცა გაიხარა!

სჯობან ყოვლთა მოყვარულთა პატრონ-ყმანი მოყვარულნი.

ბევრი სხვა ადგილის მოყვანა შეიძლება პოემიდან, რომელიც მოგვითხრობს ერთგულების ვალდებულებაზე და ყველაზე დიდ დანაშაულად მიიჩნევს ქვეშევრდომის მიერ ფიცის გატეხვას. მაგალითად, ავთანდილი ტოვებს სამეფოს სიუზერენის დაუკითხავად და ჩივის:

მას ეუორგულე, ნამოვე, მართ დავივინყე ყოველი,
მისი შემრცოდე ღმრთისაგან კარგსა აღარას მოველი.

თუმცა ვასალური ურთიერთობა ორ მხარეს გულისხმობს. თუ სიუზერენი გაურბის პასუხისმგებლობას თავისი ვასალის მიმართ, თავის მხრივ ისიც დანაშაულს ჩადის. ფარსადან მეფემ არ გაითვალისწინა თავისი ვასალის, ტარიელის უფლებები. დიდი უბედურება ატყდება თავს მის ოჯახსა და სამეფოს, და მეფე სინანულსა და ტანჯვაში ასრულებს სიცოცხლეს (დეტალები სიუზერენისა და ვასალის ურთიერთობაზე, ნოზაძე, 1958, გვ. 28-34).⁵

როდესაც მემამულე შედის სიუზერენის ყმობაში, ერთგულების ფიცს აძლევს მას. ამგვარი ფაქტის აღწერისას მემამულიანები ყოველთვის ახსენებენ ფიცის დადებას. გავიხსენოთ, VIII საუკუნეში, აფხაზთა ერისთავის ლეონის შესვლა საქართველოს მეფის, არჩილის ყმობაში: „და ყვეს ალთქმა და ფიცი საშინელი, ვითარმედ არა იყოს მტერობა შორის მათსა, არამედ ერჩიდეს ლეონი არჩილს ყოველთა დღეთა მისთა“ (ქრ. I, 243). XII საუკუნის დასაწყისში, დიდი მეფე დავით აღმაშენებელი ათავისუფლებს შეპყრობილ მემამოხე თავადს, ხელმეორედ იღებს მისგან ერთგულების ფიცს და უბრუნებს ქონებასა და ტიტულს:

„ამას რა ესევითარებასა ხედვიდა დავით, ინება განურთა მისი.
ამისთვისცა პყრობილ ყო იგი ჟამ რაოდენმე, რომელი კმა იყო

5 რუსთაველის პოემაში დეტალურად არის ასახული იმდროინდელი საზოგადოება. მისი დოკუმენტური ღირებულება დასაბუთებულია ბევრ ნაშრომში. ფეოდალური წყობილებისა და სინამდვილესთან მისი კავშირის შესახებ წარმოდგენის შესაქმნელად უნდა გავეცნოთ ა. ბარამიძის შესანიშნავ ნაშრომს „მოთა რუსთაველი“, 1958.

განსასწავლელად გონიერისა ვისმე. და ესრეთ მომტკიცებული მრავალთა და მტკიცეთა ფიცთა მიერ და ერთგულობისათჳს ღმრთისა შუამდგომელად მომცემი განუტევა იგი.“ (ქრ. I, 325)

ამგვარ ტრადიციას XVI საუკუნეშიც მისდევენ (ასეა XVIII ს-ის ბოლომდე). სვიმონ მეფე ტყვეობიდან ათავისუფლებს და შეიწყალებს ორ მოღალატე თავადს. ართმევს მათ მიწის ნაწილს, შემდეგ კი აღადგენს ვასალურ ურთიერთობებს:

მეფემ შეიწყალა ისინი... (ვახუშტი II, 29).

აქ ვხვდებით ქართული ფეოდალიზმისთვის დამახასიათებელ საკვანძო სიტყვას: „შენყალება“. ესაა სახელზმნა – ერთროულად ზმნაც და არსებითი სახელიც – რაც სიტყვასიტყვით ნიშნავს: „შენყნარებ-ას/ულს“, „წყალობის მინიჭებას“. იგი შედგენილია ფუძისაგან „წყალ“. მაგრამ ისტორიულ რეალობაში მას ბევრად უფრო ზუსტი მნიშვნელობა აქვს: ზმნის პასიური ფორმით წარმოდგენილი ნიშნავს „საკუთარი თავის მიძღვნას“, აქტიურ ფორმაში – „წყალობის მინიჭებას“. აი ორი მაგალითი. XII საუკუნეში მეფე თამარმა:

უნყალობა მას გაგი.. ზაქარია ვარამის ძეს უნყალობა მრავალი ქალაქი სრულ და სანახევრო მფლობელობაში (ქრ. II, 54)

მოგვიანებით:

და შეიწყალეს სარგის ვარაიმის-ძე, დალოცეს და უბოძეს თმოგვ და ქუეშოთ წირქუალელნი, ზარტიბის ძენი, გრიგოლის ძენი ... და მახატლის ძენი, და თავნი კახეთისანი თორღას ძენი, – შეიწყალნეს თუთოეულნი თჳსითა წესითა: რომელნიმე ახლად დალოცვითა, რომელნიმე მომატებითა [მამულისა] (ქრ. II, 55).

მემატთანე განასხვავებს ვასალების ორ კატეგორიას, ახლებსა და ძელებს. ისინი, რომლებიც არასდროს ყოფილან შეწყალებულნი, პირველად იღებენ წყალობას: „პირველ კურთხევას“. დანარჩენები არ ემორჩილებიან ამ წესს: მეფე განავრცობს მათ სამფლობელოს ახალი მამულების მიმატებით. საინტერესოა ტერმინ „კურთხევის“ გამოყენება: პირველი კურთხევა აქ უთანაბრდება პირველ წყალობას. სხვა მხრივ, იგივე მეორდება: მეფემ „შეიწყალა“, „დალოცა“, „უბოძა“. აქედან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ მემამულის კურთხევა ერთგვარი სამოხელეო რიტუალი იყო.

ისინი, ვინც სიუზერენს ომაჟი მიაგო, იქცევიან „შენყალე-ბულებად“. ტერმინი ხშირად გვხვდება მათიანეებში. მაგალითად, თამარის მეფობის ქრონიკებში (XII საუკუნე) „ერთგული ყმანი შენყალეზულნი არიან პატრონის მიერ“ (ქრ. II, 55). ასევე ხშირად გვხვდება სიგელებსა და ოფიციალურ დოკუმენტებში. XII საუკუნის დასაწყისში, მეფე დავით IV აღმაშენებელი ადგენს თავის ანდერძს (1125 წელს):

გიბრძანებს და მოგაჭსენებს მეფეთა მეფე დავით, დღეთა შინა სიკუდილისა და სოფლით განსლვისა მისისათა, ჩემ მიერ, უნდჷსა და უღირსისა, მლოცველისა მათისა ბერისა პირითა, თქუნ, ყოველთა დიდებულთა და წარჩინებულთა სამეფოჲსა მისისათა: კათოლიკოსთა, ეპისკოპოსთა, ერისთავთა და ყოველთა შენყალეზულთა (დოლიძე IV, დოკ. №8, გვ. 18).

თუკი ამ დოკუმენტში მოცემულ ლაკონურ ფორმულირებას შევადარებთ იმას, რასაც სხვა ოფიციალურ დოკუმენტებში ვხვდებით, დავასკვნით, რომ „შენყალეზულნი“ ესადაგება მთელ ვასალიტეტს. მაგალითად შეგვიძლია მოვიყვანოთ 1072 წელს მეფე გიორგი II-ის მიერ შიომღვიმის მონასტრისთვის მინიჭებული „შეუვალობის სიგელი“. დოკუმენტი ჯერ განმარტავს, რას ეხება მინიჭებული უფლებები, შემდგომ ურჩევს ყველას, ვინც წაიკითხავს, მის შესრულებას:

ან ვინცა ჰნახოთ ბრძანებაჲ და სიგელი ესე ჩვენი შემდგომად ჩუენსა მომავალთა მეფეთა, ერისთავთ-ერისთავთა, ერისთავთა, აზნაურთა, მემამულეთა და მოსაკარგავეთა, ციხისთავთა... (დოლიძე IV, დოკ. №6, გვ. 11)

ამ ორი ტექსტის შედარებისას ვასკვნით, რომ ტერმინი „შენყალეზულნი“ დავითის ანდერძში წარმოადგენს სამეფო ვასალთა მთელ რიგს, როცა შეუვალობის სიგელი, პირიქით, მათ დეტალურ ჩამონათვალს გვაძლევს.

შენყალეზა სანაცვლოდ მამულის ფლობას გულისხმობს, რასაც მოწმობს ის ტექსტებიც, რომლებიც აქამდე გაგაცანით. მომავალი „ყმა“ ერთგულების ფიცს აძლევს „პატრონს“; ეს უკანასკნელი მას „კურთხევას აძლევს“ და გადასცემს უძრავ ქონებას. ეს პროცესი დადასტურებულია ყველა ისტორიულ მათიანეში, დაწყებული VIII საუკუნიდან, როდესაც არჩილი სამეფოს ყოფს შვიდ სამ-

თავროდ, XVIII საუკუნის ბოლომდე, საქართველოს უკანასკნელი მეფის ერეკლე II-ის მეფობის ჩათვლით. ეს სისტემა ყალიბდება VIII-X საუკუნეებში და XI-XII საუკუნეები უკვე მისი აყვავების ხანაა. ეპოქაში, როცა პირად ურთიერთობებსა და ტერიტორიის ფლობას შორის დამოკიდებულება გამოხატულია ოფიციალურ აქტებში – ესე იგი XI საუკუნეში – უკვე არსებობს მინათმფლობელობის ორი ტიპი: მუდმივი და მემკვიდრეობითი, აქედან მეორე ნელ-ნელა ცვლის პირველს. მუდმივი ფლობის ობიექტი აღინიშნება ტერმინით „საკარგავი“. მაგალითად, XI საუკუნეში, ბაგრატ IV ასაჩუქრებს ამირა ფადლონს და მოძრავ ქონებასთან ერთად მას საკარგავს გადასცემს. სწორედ ამგვარად, XII საუკუნეში რუსთაველის პერსონაჟი მეფე ფარსადანი ტარიელს უბოძებს საკარგავს, რომელსაც მისი გარდაცვლილი მამა ფლობდა. საქმე ეხება დამოუკიდებელი მიწა-წყლის ფლობას და არა მემკვიდრეობითი წესის აღსრულებას, რადგან ტარიელი ყოყმანობს მის მიღებაზე:

არ მომეშვნეს, დავჰმორჩილდი, ქება თქვიან ჩემთა ქმნათა (338).

ამგვარი ფეოდალს მფლობელს მოსაკარგავე (მოსაკარგვე) ეწოდება, რაც ბევრ წყაროში დასტურდება, ესენია: უკვე ნაცნობი შეუვალობის სიგელი (1022 წ.), რომელშიც ნახსენებია „აზნაურნი მოსაკარგავენი“; შიომღვიმის მონასტრისადმი თამარ მეფის შეწირულების სიგელი, დათარიღებული 1201 წლით (დოლიძე IV, დოკ. №13, გვ. 34); 1259 წლის „შენიშნულობის სიგელი“ (იქვე, დოკ. №23, გვ. 64).

„მოსაკარგავე“ დაპირისპირებულია „მემამულესთან“. მემამულე არის ის, ვინც ფლობს მამულს, ესე იგი მემკვიდრეობით (მამისგან) მიღებულ მიწა-წყალს. ამიტომ გვხვდება ხშირად ორივე ტერმინი ერთად: „ვასალები მოსაკარგავე და მემამულე“. ეს ბოლო ტერმინი გაუგებრობას იწვევს, როდესაც ცალკეა ნახმარი. ასეთ შემთხვევაში მას რამდენიმე განსხვავებული მნიშვნელობა შეიძლება ჰქონდეს, რომელთა შორის ზუსტი უნდა შეარჩიო. ასევე ხდება „მამულის“ შემთხვევაში, შესაძლებელია რამდენჯერმე იყოს ტექსტში ნახმარი სხვადასხვა სპეციფიკური მნიშვნელობით. ვნახავთ, რომ დოკუმენტში, რომელსაც ამ ნაშრომში შევისწავლით, – საუბარია გიორგი ბრწყინვალის სამართალზე – „მამული“ ნიშნავს უბრალოდ „მიწა-წყალს“ საკუთრების უფლების გარეშე.

ამავე ეპოქის (XII-XIV საუკუნეები) სხვა ტექსტებში ის ხან მემკვიდრეობით ფეოდს აღნიშნავს, ხან უბრალოდ მემკვიდრეობას. რაც შეეხება „მემამულეს“, ის აღნიშნავს (XII-XIV საუკუნეთა სამართლის ძეგლებში) წყალობის გამცემს, სიუზერენს, ესე იგი ნამდვილ მფლობელს.

ფეოდზე ვასალის უფლებებმა საქართველოში იგივე გზა გაიარა, რაც საფრანგეთში, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ მემკვიდრეობის განზოგადება საქართველოში უფრო სწრაფად მოხდა. როგორც მ. ლორთქიფანიძე წერს, რომ IX-X საუკუნეების საქართველოში მინათმფლობელობის ორი ძირითადი ფორმა არსებობდა – საკარგავი და მამული. ეს ორი ფორმა ერთმანეთის პარალელურად ვითარდებოდა (შდრ. მ. ლორთქიფანიძე, 1963, გვ. 48).

ამგვარად, ფეოდის (თუ საერთოდ შესაძლებელია ამ შემთხვევაში „ფეოდზე“ საუბარი) მემკვიდრეობითი მფლობელობა საბოლოოდ ცვლის მუდმივ მფლობელობას, თუმცა ეს პროცესი მხოლოდ მოგვიანებით, XV საუკუნის ბოლოს მთავრდება. 1505 წელს ტახტზე ადის დავით X. აი, როგორ გადმოგვცემს მემამულიანე ამ დროისთვის სამეფოში არსებულ ვითარებას:

არლარა იცვალეობდა ერისთავნი და არცა თავადნი, ყოველნივე ჴევსა და სანახებსა და თემთა და ადგილთა მკუდრ ქმნილიყვნენ, და, ვისცა მამულსა მისცემდა მკუდრად მიეცემოდა. და ყოველნივე ძლიერ იყვნეს (ქრ. II, 348)

ამ ტექსტს უმთავრესი მნიშვნელობა აქვს: თუკი მემამულიანე ანალიზისას აუცილებლად მიიჩნევს ფეოდის მემკვიდრეობითი ფენომენის ხაზგასმას, ეს იმის მანიშნებელია, რომ მისი გავრცელება ჯერ კიდევ სიახლეა.

სხვა მხრივ, მამიდან შვილზე სამფლობელო მამულის გადაცემა არ არის აბსოლუტური უფლება, არამედ ინდივიდუალური აქტის შედეგი, რომელიც აკავშირებს რომელიმე სიუზერენს რომელიმე ვასალთან. საერთო ჯამში, ესაა სენიორისგან მინიჭებული პრივილეგია, რომლის შენარჩუნება არაა დამოკიდებული მის ან მისი შთამომავლების კეთილ ნებაზე. ამის გამოა, რომ ვასალები, რომლებიც ამ უფლებით სარგებლობენ მუდმივად ცდილობენ მის განახლებას, როცა კი ამის საშუალება ეძლევათ, რასაც უამრავი „განახლების სიგელი“ მოწმობს (დოლიძე, IV, დოკ. № 4,6,9).

ამას გარდა, ნათესაობითი ხაზით მემკვიდრეობა ყოველთვის უნდა იყოს სენიორის მხრიდან წყალობის საგანი, იმ შემთხვევაშიც კი, როცა სამფლობელო მამული ანდერძით გადადის. აი ერთი თვალსაჩინო მაგალითი, რომელიც 1348 წლით თარიღდება და ქსნის (საერისთავო, რომელზეც ხშირად იქნება საუბარი ამ წიგნში) ერისთავს ეხება: „მეფე ანდრონიკეს წითლოსან ქვენიფნეველისადმი წყალობის სიგელი“; მეფე ჯერ ჩამოთვლის თავის ტიტულატურას, შემდეგ აღწერს ვასალის შუამდგომლობას, თხოვნას: „დაგუაჯერა ღმერთმან და ვისმინეთ აჯაი ქუენიფნეველისაი წითლოსანისი, ვინდგან მათის ცოლის ძმის მუხუსძეს სალარესცა მისთუის და მისთა დისწულთათუის ეანდერძა მისი მამული, ჩუენხა შევიწყალეთ და მიუბოძენით ქართლის სოფელნი: კარბაი და გარეჯარ ბაკურის უბანი“ (დოლიძე, IV, დოკ. №34, გვ. 98-99).

სხვაგვარად რომ ვთქვათ, იმისათვის რომ ვასალი – თუნდაც ისეთი გავლენიანი, როგორიც ქსნის ერისთავია – ფლობდეს ნაანდერძე მამულს, მან უნდა მოიპოვოს თავისი სიუზერენის წყალობა, მისგან უნდა მიიღოს მემკვიდრეობითი ქონების ბოძება. იგივე სახის დამოკიდებულება არსებობს ერისთავსა და მის ვასალებს, აზნაურებს შორისაც. მაგალითად, რომელიმე აზნაურმა ნათესაური შტოდან მემკვიდრეობით უნდა მიიღოს მამული. თავისი მემკვიდრეობის მფლობელობა რომ შეძლოს, ის შუამდგომლობით მიმართავს თავის სიუზერენს, არაგვის ერისთავს, ეს უკანასკნელი კი მას „წყალობის წიგნს“ გადასცემს:

ესე წყალობის წიგნი გიბოძეთ ჩვენ, არაგვის ერისთავმან, პატრონმა ბარძიმ... ასე, რომ მოხვედით კარსა დარბაზისასა ჩვენისასა და თქვენის ბიძაშვილის ყმასა და მამულსა გვეაჯენით, ვისმინეთ აჯა და მოხსენება, თქვენ შეგიწყალეთ და გიბოძეთ შენის ბიძაშვილის გოგიას ბეითალმანი მამული (აქვე, თავი 8) (გერიტიშვილი, გვ. 242)

დაბოლოს, მაშინაც თუკი ვასალი მემკვიდრეობითი მესაკუთრეა, მას არა აქვს თავისი ფეოდალს მთლიანად ანდა ნაწილობრივ გასხვისების უფლება სიუზერენის ნებართვის გარეშე. ასეთი წესი XIX საუკუნემდე არსებობდა (იხ. ამასთან დაკავშირებული დოკუმენტები მე-8 თავში, გვ. 116-117).

ვასალი დამოკიდებულია საკუთარ პატრონზე, მაგრამ მამულში გარკვეული ავტონომიით სარგებლობს, რასაც შეუვალობის

სიგელი ანიჭებს. ეს გულისხმობდა ხელშეუხებლობას – ამ ფეოდალის ყმა-მამულში მეფის მოხელეები ვერ შევიდოდნენ სახელმწიფო გადასახადების აკრეფის ან სასამართლო საქმის წარმოების მიზნით. 1072 წლის სიგელი ასე განმარტავს:

„ან ჩუენცა მასვე ზედა გაგუითავისუფლებიან ესე ყოველნი საქონელნი მლუიმისნი ყოვლისა შესავლისა და გამოსავლისაგან საკელმწიფოისა საერისთვოისა საციხისთვოისა და საკელისუფლოისა“ (დოლიძე, IV, დოკ. № 6, გვ. 10).

მეორე, 1250 წელს ქართლის ერისთავის მიერ გაცემული სიგელი, გარკვევით აღნიშნავს:

არავის აქვს იქ შესვლის უფლება, არც ციხისთავს...

იგივე აქტი მეშვიდე მუხლში ზუსტად განმარტავს იმუნიტეტით მოსარგებლის სამართლებრივ უფლებებს, მაგალითად, მღვიმის მემამულის:

„თუ ჩუენი კაცი და მღვმისა ჩამოიკიდნენ, ჩუენისა კაცისაგან სამართალი მამასახლისმან ჩუენმან აილოს, და მღვმისა კაცისა თვთ მემღვმის ხელისუფალმან აილოს“ (დოლიძე, IV, დოკ. №18, გვ. 37)

საერთო ჯამში, ეს პირობები იდენტურია ფეოდალურ საფრანგეთში არსებულ ბაჟისგან გათავისუფლების პირობისა. თუკი უთანხმოება ხდება სიუზერენის კაცსა და მღვიმის კაცს შორის, ამ უთანხმოებას ერისთავისა და ამ უკანასკნელის ოლქის წარმომადგენლებისგან შემდგარი სასამართლო გადანყვეტს. ბუნებრივია, რომ საქართველოშიც და საფრანგეთშიც პრივილეგიები იცვლება, რაც დოკუმენტებიდან ჩანს, რადგან საქმე არ ეხება საერთო წესის აღსრულებას: ამ სფეროში სხვადასხვაგვარი შემთხვევები გვხვდება და სწორედ ეს განსხვავებულობა, ეს ინდივიდუალურობა წარმოადგენს ფეოდალური საზოგადოების ერთ-ერთ დამახასიათებელ ნიშანს.

ქართულ ფეოდალიზმზე ჩვენი მონახაზი არასრულია,⁶ თუმცა საკმარისია იმისთვის, რომ შევამჩნიოთ საერთო მახასიათებლები

6 რაც შეეხება გლეხებს, უნდა აღინიშნოს, რომ მათი მდგომარეობა შეესაბამება შუა საუკუნეების საფრანგეთში არსებულ გლეხთა მდგომარეობას. ამასთან

საფრანგეთში იმ დროისათვის არსებულ საზოგადოების ტიპთან – აქ იმავე ძირითად ელემენტებს ვხვდებით: ვასალური ურთერთობები, რაც მთელ ქვეყანაზე ვრცელდება და პოლიტიკური ორგანიზაციის სახეს წარმოადგენს; ფეოდალური მამულების სისტემა, რომელიც მთელ ტერიტორიას მოიცავს. მაგრამ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ფუნდამენტური მსგავსება, რომელიც ეხება არა განცალკევებულ ფენომენებს, არამედ სტრუქტურას, რომელიც მათ ერთ მთლიანობაში უყრის თავს: ის, რაც ფეოდალურ საზოგადოებას ორიგინალობას სძენს, არის ურთიერთობა, უფრო და უფრო მძლავრი, და უკვე ურღვევი, რომელიც მყარდება ვასალიტეტსა და თვით ფეოდალურ წყობილებას შორის. პირადი ურთიერთობები ფეოდალურ მამულებად დანაწევრებისგან განუყოფელი ხდება: ეს სპეციფიკური დამოკიდებულება არსებობდა ერთსა და იმავე ეპოქაში როგორც საქართველოში, ასევე საფრანგეთში.

აქ ჩვენ არ ვეხებით ბევრ ისეთ ნიშანს, რომელიც განასხვავებს სამხრეთ კავკასიის სისტემას იმისგან, რაც ლუარასა და რაინს შორის არსებობდა. აი ზოგიერთი მათგანი:

- 1) ქართველ აზნაურს თავისი სტატუსი უფრო მეტად ავალდებულებს მსახურებას, ვიდრე ფრანგ ვასალს; ქართველი უფრო მეტადაა დამოკიდებული ერისთავზე, ვიდრე ფრანგი – მეფეზე.
- 2) ფიცის დადებასა და შეწყალებას საქართველოში დასაბამი არ მიუცია ისე მყარად დამკვიდრებული, ფესვგადგმული ზნე-ჩვეულებებისთვის, როგორიც საფრანგეთში არსებობდა. რიტუალებს ქართველებმა წერილობითი აქტების მრავალფეროვნება ამჯობინეს.
- 3) ქართულ ფეოდალურ სისტემას აკლია ისეთი მნიშვნელოვანი ბირთვი, როგორიც რომის სამართალია, ან თუნდაც მასთან დაკავშირებული ტრადიციები, რომლებმაც გავლენა იქონია ფრანგულ ფეოდალურ სისტემაზე.

დაკავშირებით უნდა მივუთითოთ ნ. ბერძენიშვილის მიერ რუსულ ენაზე გამოცემული ნაშრომი – იგი ყველაზე მეტად ხელმისაწვდომი იქნება ევროპელი მკითხველისთვის – „Очерки из истории развития феодальных отношений в Грузии“, 1938, სადაც კარგადაა აღწერილი ქართველ გლეხთა მდგომარეობა და ზოგადად ფეოდალურ-ვასალური ურთიერთობები.

- 4) ქართულ ფოდალურ სისტემას აკლდა ის თეორიული საფუძვლები, რამაც ხელი შეუწყო მის განვითარებას საფრანგეთში. საქართველო არ იცნობდა ფოდალური სამართლის სპეციალისტებს და უნდა ითქვას, რომ სისტემა მთლიანობაში არასდროს ყოფილა განსაზღვრული და ჩამოყალიბებული, თუ არა რამდენიმე სუვერენის მიერ, რომელთა რიცხვში ის ავტორიც შედის, ვის სამართალსაც ამ წიგნში შევხებით.
- 5) წინა პუნქტი ამ პუნქტთანაა დაკავშირებული და შესაძლებელია, მის შედეგსაც წარმოადგენს. საქართველოში არ ყოფილა საზოგადოების მშვენიერი და ჰარმონიული დაყოფა სოციალურ ფენებად – orator, bellator, paborator (მლოცველი, მეომარი, მშრომელი) – რაც სისტემის ერთ-ერთი მთავარი კონცეფტუალური საყრდენი უნდა ყოფილიყო. სხვაგვარად არც შეიძლებოდა, რადგან ეს სამად დაყოფა ტიპობრივად ინდოევროპულია.

სამაგიეროდ, უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენმა მიმოხილვამ სიღრმისეულად ვერ აჩვენა ორ საზოგადოებას შორის არსებული მსგავსებები. ისინი ხანდახან ძალიან შორს მიდის და ვრცელდება არა მარტო აღნიშნულ რეალობაზე, არამედ თვით აღმნიშვნელზეც. Puer-ს და vasus-ს შეესაბამება ქართული „ყმა“; ტერმინი „პატრონი“ საქართველოში XI საუკუნეში შემოვიდა ბიზანტიიდან და შეცვალა ძვ. ქართული ტერმინი „მამასახლისი“, რომელსაც იგივე ეტიმოლოგია აქვს, რაც „dominus“-ს და იგივე შემთხვევებში იხმარება. თუ დეტალურად ჩაუვლრმავდებით, საოცარ დამთხვევებს აღმოვაჩენთ. მაგალითად, ფრანგულ „indomitiocatum“-ს ესადაგება ქართული „ხოდაბუნი“ (ირანული წარმოშობის ტერმინი), „პატრონის მინა-წყალი“; „sanctuarii“-ს ქართული „საყდრისშვილები“. უფრო დანვრილებით უნდა შევისწავლოთ „ხელის“ სიმბოლური და სამართლებრივი როლი ვასალურ ურთიერთობებში და შევადაროთ „main-ს“ (ხელების) ფუნქციას ევროპულ *hommage* (ბერძენიშვილი, 1966, III, გვ. 135-191).

უნდა ითქვას, რომ საზოგადოების ორი ერთმანეთთან საკმაოდ ახლო მდგომი ტიპი წარმოიშვა ერთსა და იმავე ეპოქაში ევროპის

ორ სხვადასხვა ნაწილში, ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად. ეს ფენომენი არ იფარგლება სოციალური სტრუქტურისა და ინსტიტუციების სფეროთი, იგი ეხება ხელოვნებას და განსაკუთრებით არქიტექტურას, თანაც იმდენად, რომ „ქართულ რომანულ ხელოვნებაზე“ შეგვიძლია საუბარი. ანრი ფოშიონი ამ ორი ცივილიზაციის ერთმანეთთან შედარებისას აღნიშნავს:

უდიდესი ქრისტიანული ხელოვნება, რომელიც ამ ქვეყანაში არსებობდა, ინტერესს იწვევს არა მარტო გეოგრაფიული მდებარეობის გამო – ის ხომ შუამავალია აზიისა და ხმელთაშუა ზღვის ქვეყნების კულტურებს შორის – არამედ იმ ისტორიული მოვლენებით, რაც მის განვითარებას ახლდა თან. მას იგივე წინამორბედები ჰყავს: ელინური, სირიული და სასანიდური ხელოვნება; და იგივე კონტაქტები აქვს ბიზანტიურ და არაბულ ხელოვნებასთან. მისი აყვავების ხანა თითქმის ემთხვევა რომაული კულტურისას. უნდა მივიჩნიოთ, რომ ერთიც და მეორეც არის ორი ისტორიული ექსპერიმენტი ერთსა და იმავე პრობლემაზე, ანალოგიური მონაცემებითა და ანალოგიურ პირობებში, ოღონდ ჩატარებული სხვადასხვა ექსპერიმენტატორების მიერ (ბალტრუშაიტისის შესავალი, 1929, გვ. VIII).

ჩვენ ხაზს ვუსვამთ ბოლო ფრაზას, რადგან მიგვაჩნია, რომ ამგვარი ფორმულირება სიტყვასიტყვით შეესაბამება დასავლეთ ევროპასა და სამხრეთ კავკასიაში ერთდროულად არსებულ ორ ფეოდალურ საზოგადოებას. ანალოგია არსებობს და ეს გასათვალისწინებელია, მაგრამ არ უნდა შევიქმნათ „ფეოდალური ილუზია“, ანუ ქართულ საზოგადოებას უბრალოდ და მარტივად არ უნდა მივანეროთ ფრანგული საზოგადოებრივი წყობის შესწავლისას მიღებული შედეგები. პირიქით, უმჯობესია, ერთიც და მეორეც მივიჩნიოთ, როგორც ერთი პრობლემის ორნაირად გადაჭრის საშუალება. ამ პრინციპით, ჯერ „ქართული ვარიანტის“ ანალიზი უნდა გაკეთდეს, შემდეგ უკვე კარგად ნაცნობ და შესწავლილ „ფრანგულ ვარიანტთან“ შედარებით უნდა მოხდეს მისი განსაზღვრა. ეს მცდელობა ნაყოფიერი უნდა გამოდგეს როგორც საქართველოს ისტორიისთვის, ასევე შედარებითი კვლევებისთვის. პროცესი კი შემდეგნაირად უნდა წარიმართოს: ცალ-ცალკე შევისწავლოთ ისტორიული რეალობები, ცნებები და მათი აღმნიშვნელი ტერმინები, ასევე მათი ურთიერთმიმართებითი ევოლუცია ქართული სისტემის შიგნით და განვსაზღვროთ თითოეული

ეს ელემენტი, ხშირ შემთხვევაში ფრანგულ სისტემაში მათ შესაბამის ელემენტებთან შედარებით; და ბოლოს, განესაზღვროთ თითოეული შემადგენელი ნაწილის ფუნქცია და პოზიცია მთლიანობაში ქართულ სისტემასთან მიმართებაში და შევადაროთ იმ დამოკიდებულებებს, რაც ფრანგული საზოგადოებისთვისაა დამახასიათებელი.

აი, ასეთია პროგრამა. შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ეს ნაშრომი არის „შესავალი“ არა ამ კონკრეტული კვლევისა, არამედ – პირველი ეტაპი მთლიანად ქართული „ფეოდალიზმის“ ანალიზისა. სისტემაში შესაღწევად ჩვენ მეორეხარისხოვანი გზა ავირჩიეთ; ჩვენი ანალიზი განგებ არის მიმართული მეორეხარისხოვანისკენ.

XIV საუკუნეში, მონღოლთა მრავალწლიანი ბატონობის შემდეგ საქართველოში აღადგინეს სამეფო ხელისუფლება. ფეოდალური სისტემა არ დაზიანებულა, მისი სტრუქტურა ხელუხლებელი დარჩა, თუმცა ევოლუცია შეჩერდა. სამეფო ხელისუფლება გაძლიერდა მეფე გიორგი V ბრწყინვალის ტახტზე ასვლის შემდეგ. ეს იყო ერთ-ერთი იშვიათი ქართველი ხელისუფალი, რომელმაც კარგად მიუსადაგა ფეოდალური რეჟიმი სახელმწიფოს მართვის სისტემას. სამეფოს აღდგენა მან ვასალიტეტის ხარჯზე დაიწყო. თავისი მეფობის პერიოდში – თარიღი უცნობია – გიორგი V-მ შექმნა სამართლებრივი კოდექსი ქვეყნის ჩრდილოეთ საზღვართან მდებარე არაგვის საერისთავოსთვის, სადაც მთიელებს შეენარჩუნებინათ თავიანთი მოძველებული სოციალური სტრუქტურა, რომელიც სისხლით ნათესაურ ურთიერთობებზე იყო დამყარებული. ამ ტერიტორიაზე გვხვდება და ხშირ შემთხვევაში ერთმანეთს უპირისპირდება ერთმანეთისგან საკმაოდ განსხვავებული ორი სისტემა: ხელისუფალთა მიერ შეთავაზებული ფეოდალიზმი და კლანური საზოგადოება – ადგილობრივი ნაყოფი და წარსულის გადმონაშთი. გიორგი მეფის კანონთა კრებული ესადაგება ორივე მოქმედ ძალას და იმ დოგმებსა და შეხედულებებს, რომლებიც მათ ასულდგმულებს. აქ სწორედ ამ დოკუმენტის თარგმანსა და ანალიზს შემოგთავაზებთ. მუდმივი დაპირისპირება – ხშირ შემთხვევაში კი კონფლიქტი – ადგილობრივ დოგმებსა და ფეოდალური საზოგადოების შეხედულებათა სისტემას შორის კარგად წარმოგვიჩენს ამ საზოგადოებრივი წყობის დამახასიათებელ ნიშნებს. ცნებები და სპეციფიკური ტერმინები საშუალებას

მოგვცემს პასუხი გავცეთ იმ შეკითხვას, რომლის შესწავლაც ამ წიგნის მიზანია: რამ უბიძგა გიორგი ბრწყინვალეს სამეფოს ყველაზე ჩამორჩენილი კუთხისთვის საგანგებოდ შეექმნა სისხლის სამართლის კანონთა კრებული?

თავი II

გამოცემები და თარგმანები

I. გამოცემები

XVIII საუკუნეში საქართველოს მეფემ, ვახტანგ VI-მ შეადგინა სამართლის წიგნთა კრებული, რომელშიც შეტანილი იყო გიორგი V-ის სამართალი /ძეგლის დადება/ (XIV ს.), რომელიც შეიცავს შესავალს და 46 მუხლს. იგი მოიცავს ხელნაწერის 245-253 გვერდს.

1. აღნიშნული კოდექსი პირველად გამოსცა სარგის კაკაბაძემ 1913 წელს („ძეგლის დადება გიორგი ბრწყინვალის მიერ“, თბილისი, 1913). ავტორი არანაირ წყაროს არ მინიშნებს, არ უთითებს გამოყენებულ ხელნაწერს. გამოცემა არ შეიცავს არანაირ კრიტიკას. ამის გარდა, გამოცემული ტექსტი შესწორებული არ ჩანს, რადგან უამრავ შეცდომას ვხვდებით, მთელი სიტყვებია ამოღებული ან დამახინჯებული. 1928 წელს, ისტორიკოსმა ივ. ჯავახიშვილმა მკაცრად გააკრიტიკა კაკაბაძისეული გამოცემა: „ამ გამოცემას არა აქვს არანაირი მეცნიერული ღირებულება“ („სამართლის ისტორია“, I, 104).
2. სამართლის ტექსტი ხელახლა დაიბეჭდა 1930 წელს, სერგი მაკალათიას მთიულეთისადმი მიძღვნილ მონოგრაფიაში (ს. მაკალათია, 1930, თავი 2, გვ. 16-26). ეთნოლოგი იმით დაკმაყოფილდა, რომ სიტყვასიტყვით, ყველა არსებული შეცდომით გადმოიტანა კაკაბაძის 1913 წლის ტექსტი. ქართული სამართლის დიდმა სპეციალისტმა, ი. დოლიძემ სრულიად უარყო ამ გამოცემის ღირებულება.
3. პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში ინახება ვახტანგ VI-ის სამართლის კრებულის ასლი (ქართული ფონდი, ხელნაწერი №24). ეს ასლი, რომელიც 1823 წელს საქართველოში გააკეთეს, საფრანგეთის კონსულმა გამბამ წამოიღო და 1825 წელს პარიზის სამეფო ბიბლიოთეკას გადასცა. ტექსტი გადანერა მ. ბროსემ 1828-1829 წლებში. ეს ტექსტი ამჟამად თბილისში ინახება (ე. თაყაიშვილი,

1933, გვ. 55-56). 1938 წელს, ნაციონალური ბიბლიოთეკის ხელნაწერის მიხედვით უოზეფ კარსტმა გამოსცა გიორგი ბრწყინვალის სამართალი. მიუხედავად იმისა, რომ ნაშრომი გარკვეულ შესწორებას საჭიროებს, ითვლება მეცნიერულ გამოცემად, რაც, სამწუხაროდ, არ შეგვიძლია ვთქვათ ამავე ავტორის თარგმანზე, რომელსაც მოგვიანებით განვიხილავთ.

4. კოდექსის სრულფასოვანი გამოცემა მხოლოდ 1957 წელს მოხერხდა. იგი ეკუთვნის ქართული სამართლის ისტორიის ცნობილ მკვლევარ, ისიდორე დოლიძეს („გიორგი ბრწყინვალის სამართალი“, თბილისი, 1957). ნიგნი წარმოადგენს შეუცვლელი ღირებულების სამუშაო იარაღს, რადგან არ არის დოკუმენტის მხოლოდ მეცნიერული გამოცემა, არამედ შეიცავს მთელ რიგ კვლევებს, რომლებიც პასუხობს კოდექსის შესახებ დასმულ ძირითად კითხვებს. ნიგნი შედგება 6 ნაწილისგან: 1. „სამართლის შედგენის დრო და მოქმედების ასპარეზი“; 2. „წყაროები და სისტემა“; 3. „ნარკვევი რამდენიმე იურიდიულ ტერმინზე“; 4. „სამართლის გამოცემები და თარგმანები“; 5. ტექსტი; 6. ლექსიკა.

ტექსტი შედგენილია ორი ხელნაწერის მიხედვით, რომელთაგან ერთი XVII, ხოლო მეორე – XVIII საუკუნისაა და ვახტანგ VI-ის კრებულს ეკუთვნის. ხარვეზების მიუხედავად, პირველი ყველაზე საინტერესოა, წარმოადგენს დამოუკიდებელ ხელნაწერს და მნიშვნელოვან ვარიანტებს გვთავაზობს იმ დოკუმენტთან მიმართებაში, რომელიც XVIII საუკუნის კრებულშია შესული („ქართული სამართლის ისტორია“, I, 103). კრიტიკული ჩანართი სქოლიოს სახით, ყველანაირ და საინტერესო დაზუსტებებს გვაძლევს (შესწორებები, ნაკითხვის ვარიანტები, ვარაუდები და სხვა).

5. 1963 წელს, იგივე მეცნიერმა კოდექსის ახალი გამოცემა შემოგვთავაზა ვახტანგ VI კრებულში, რომელიც „ქართული სამართლის ძეგლების“ პირველ ტომს მოიცავს. 1963 წლის გამოცემა ეყრდნობა 1957 წლის გამოცემას, მაგრამ ტექსტი სხვაგვარადაა წარმოდგენილი. ავტორი გვერდის ბოლოში in extenso XVIII საუკუნის ხელ-

ნაწერს გვთავაზობს და იმდენად მოხერხებულად, რომ მკითხველს ორივე ტექსტის სიტყვასიტყვით შედარების საშუალება აქვს. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ დოლიძემ გარკვეული თვალსაზრისით გააუმჯობესა 1957 წლის გამოცემა.

ჩვენი თარგმანი და ანალიზი ეყრდნობა ი. დოლიძის მიერ 1957 წელს გამოცემულ ტექსტს. საჭიროა ამ არჩევანის განმარტება, რადგან ეს გამოცემა ერთი მუხლით ნაკლებს შეიცავს, ვიდრე 1963 წლისა. ფაქტობრივად, 25-ე მუხლი 21-ე მუხლის გამოორებაა, სწორედ ამიტომ ი. დოლიძემ იგი ტექსტიდან ამოიღო და სქოლიოში გადაიტანა. ასე რომ, 1957 წლის კრებულში 45 მუხლი შედის, იმ 46-ს მაგივრად, რაც ხელნაწერშია. ჩვენ ვარჩიეთ 25-ე მუხლის თავის ადგილზე დატოვება, რადგან იგი ფიგურირებს ორიგინალში; მაგრამ ი. დოლიძის ნუმერაციის შესანარჩუნებლად, მას მივანიჭეთ ნომერი 24-ბ. აქვე შევნიშნავთ, რომ ქართველმა მეცნიერმა ეს მუხლი აღადგინა 1963 წლის გამოცემაში (იგი 46 მუხლისგან შედგება, ისევე როგორც ხელნაწერი).

ყველა ხელნაწერი, გარდა XVII საუკუნისა, დაყოფილია დანომრილ მუხლებად. ტექსტში არაა ქვესათაურები, ამის გამო ისინი ფრჩხილებში წერია. 1928 წელს ივ. ჯავახიშვილმა მცირე კვლევა მიუძღვნა სამართლის „სისტემას“. იგი შენიშნავს, რომ რვა მუხლი შემდეგი ფორმულირებით იწყება: „(... ...) ასრე გაეაჩინეთ“ (მუხლი 6, 11, 19, 29, 32, 33, 44, 46). ეს ფორმულირება, აღნიშნავს ისტორიკოსი, წარმოადგენს ქვესათაურს იმ მუხლებისთვის, რომლებიც ერთსა და იმავე საკითხს ეხება (ქართული სამართლის ისტორია, I, 101-103). საჭიროა, ამატებს ჯავახიშვილი, ამ წინადადების აღდგენა იქ, სადაც გამოტოვებულია, ესე იგი მუხლების: 1, 2, 13, 15, 16, 17, 19, 21, 27, 28, 31, 41, 42, 43 დასაწყისში. მაგალითად, მე-15 მუხლი ასე იწყება: „დედ-მამათა სიკუდილი შვილისაგან უნესო არის“; საკითხი განხილულია 5 პარაგრაფში. მე-16 მუხლი სხვა შემთხვევას ეხება – მამულის ნასყიდობას. ასე რომ, საჭიროა, მე-15 მუხლის თავში ქვესათაურის დამატება ამგვარად: 15. [დედ-მამათა სიკუდილისა ასრე განაჩინეთ] – „დედ-მამათა სიკუდილი“. ჩვენც გავითვალისწინეთ ეს პრინციპი, მაგრამ ვერ გავბედეთ ისეთი ფორმულირებების „შემუშავება“, რომელთაც

შემდგომ კანონმდებელს მივანერდით. დაეკმაყოფილდით იმით, რომ მუხლების თითოეულ ჯგუფს წავუმძღვარეთ ფრჩხილებში ჩასმული სათაური, რაც უბრალოდ აადვილებს დოკუმენტის წაკითხვას. მაგალითად, მე-15 მუხლს: [დედ-მამათა სიკვდილი]. რაც შეეხება ხელნაწერში მოცემულ ფორმულირებებს, ისინი კავებში ჩავსვით, ისე რომ პირველადი ადგილი არ შეგვიცვლია.

II. თარგმანები

კოდექსი სამჯერ არის ნათარგმნი, რუსულად (1887), ინგლისურად (1914), ფრანგულად (1938). თითოეული თარგმანი ცნობილი და უფრო მეტიც, პრესტიჟული კავკასიოლოგების სახელს ატარებს: ისტორიკოსი ბაქრაძე, ცნობილი ინგლისელი ქართველოლოგი უორდროპი, და ბოლოს აღმოსავლეთმცოდნე კარსტი.

იყო თუ არა აუცილებელი ფრანგებისთვის მეოთხე ვერსიის შეთავაზება; უფრო მარტივი არ იქნებოდა წინა სამიდან საუკეთესოს შერჩევა? მაგრამ ვნახავთ, რომ არც ერთი ამ თარგმანის გამოყენება არ შეიძლება; ქართული სამართლის სპეციალისტები (ჯავახიშვილი, დოლიძე) იმ აზრამდეც მიდიან, რომ კოდექსი არაა ნათარგმნი და ბაქრაძის, უორდროპისა და კარსტის მცდელობებს ფუჭად მიიჩნევენ.

1. რუსული თარგმანი

1828 წელს რუსეთის სენატის განკარგულებით გამოვიდა ქართული სამართლის კრებულის ნაჩქარევი თარგმანი (გიორგი V-ის კოდექსის ჩათვლით); ეს მალევე მოხდა იმპერიული რუსეთის მიერ საქართველოს ანექსიის შემდეგ. საქართველოში წარგზავნილ რუს გუბერნატორებსა და მოხელეებს სჭიდებოდათ დაპყობილი ქვეყნის ძირითადი საკანონმდებლო ტექსტების რუსული ვერსია. 1887 წელს თარგმანი ხელახლა შეასრულა ფრენკელმა დიდი ცვლილებების გარეშე. ორივე თარგმანი ერთსა და იმავე ხარვეზებს შეიცავს: გამოყენებული ქართული ტექსტი, რა თქმა უნდა, არასწორი იყო ძალიან სწრაფად და ყოველგვარი მეცნიერული სიფრთხილის გარეშე შესრულებული წაკითხვის შედეგად; თავად

თარგმანიც არასწორი და მცდარია, რასაც ახლავს ვნახავთ. ისტორიკოსი ჯავახიშვილი ორივეს მკაცრად აკრიტიკებს და ყოველგვარ ღირებულებას მოკლებულად მიიჩნევს (ქართული სამართლის ისტორია, I, 122-123). ა. ფრენკელის მიერ თარგმნილი ტექსტი გამოიცა დ. ბაქრაძის რედაქციით, რომელმაც კრებულს წინასიტყვაობა და კომენტარებიც დაურთო (Сборник законов царя Вахтанга VI, изд. А. С. Френкеля под редакцию Д. З. Бахрадзе, Тифлис, 1887).

ეს გამოცემა სამეცნიერო მატრიანეში საკმაოდ იშვიათი ფენომენის მაგალითს წარმოადგენს და ნათლად გვიჩვენებს ფრენკელის ნაშრომის ღირებულებას: წიგნზე პასუხისმგებელი, წინასიტყვაობისა და კომენტარების ავტორი დ. ბაქრაძე მთლიანად უარყოფს იმ თარგმანს, რომელსაც მფარველობს და შენიშვნებში განუწყვეტილად აკრიტიკებს, ასწორებს მას, საზოგადოდ უბადრუკად, უკიდურეს შემთხვევაში კი მხოლოდ მისაღებად მიიჩნევს. სამწუხაროდ, დ. ბაქრაძე მარტოოდენ შეცდომების მითითებით კმაყოფილდება და დაწუნებული ადგილების ხელახალ თარგმანს არ გვთავაზობს. ქართული სამართლის საუკეთესო მცოდნემ, ი. დოლიძემ შეადგინა დამახინჯებული თუ შეცვლილი ფრაგმენტების ნუსხა, თუმცა არ განუმარტავს, რაში გამოიხატებოდა დეფორმაცია:

„აქ აღვნიშნავთ რუსული თარგმანის მეტისმეტად დამახინჯებულ ადგილებს. რუსულ გამოცემაში გამოტოვებულია სიტყვები და წინადადებები, ან დამახინჯებულია დედნის აზრი. სამართლის წიგნის შესავალში და შემდეგ მუხლებში: 1, 2, 5, 8, 10, 11, 13, 15, 18-26, 28-32, 38-41, 43-45“ (დოლიძე, 1957, გვ. 89)

უნდა დავაზუსტოთ, რომ თარგმანი, მაშინაც კი, როცა აზრობრივ წინააღმდეგობებსა და ხარვეზებს არ შეიცავს, ვერ გვაძლევს ორიგინალის ზუსტ სახეს, რომლის ვერბალურ პერიფრაზირებასაც წარმოადგენს. რამდენიმე მაგალითი:

კოდექსის ბოლო ფრაზა საკმაოდ ლაკონურია: „სამართალი ესრეთ ყონ ყოველთა“ (45. 3).

რუსულ თარგმანში კი ასეა გადმოცემული: „Et c'est d'après cette norme qu'il sera procédé dorénavant et à jamais“ (ამის შემდეგ ამ ნორმის თანახმად უნდა განაგრძონ ან და მარადის).

ორიგინალის მნიშვნელობა უცვლელადაა გადმოცემული, მაგრამ თარგმანის არც ერთი სიტყვა არაა ქართულ ტექსტში! თითოეული სტრიქონის შესწავლა იგივე დასკვნამდე მიგვიყვანს.

25. 2 მუხლში ვკითხულობთ: „თუ დაესხას (... ..) დამსხმელი არ იქნების, არც მოიკვლევის სისხლი“.

რუსული თარგმანი ასეთია: „Si le vengeur effectue une incursion (...), il ne faut pas le lui imputer en crime ni le tuer“. (თუკი შურისმგებელი თავს დაესხმება... არ შეიძლება ამის დანაშაულად ჩათვლა, არც მისი მოკვლა).

აქაც შევნიშნავთ, რომ ორიგინალის არც ერთი სიტყვა არ გვხვდება; გარდა ამისა, ბოლო წინადადება აზრობრივ წინააღმდეგობაში მოდის ორიგინალთან: კოდექსი არ გვეუბნება, რომ თავდამსხმელი არ შეიძლება იქნას მოკლული, უბრალოდ მას არ ექნება გადასახდელი სისხლის საზღაური.

დაბოლოს, ის ადგილი, სადაც აზრობრივი შეუსაბამობა აბსურდამდე მიდის; ქართული ტექსტი მოკლეა და ზუსტი: „და ნაპარევისთვის ერთი თუთ იგი თავადი დაუურვონ და ორი სხუა, – თავითურთ სამი შეიქმნას“ (43. 2)

აქედან გამომდინარე, ქურდმა უნდა აანაზღაუროს მოპარული საგანი და უნდა გადაიხადოს ამ საგნის ორმაგი ღირებულება. ასე რომ, იგი სამმაგ საფასურს იხდის, სხვადასხვაგვარი ფორმით. რუსმა მთარგმნელმა ვერაფერი გაიგო, რაც შესაძლებელია ვაპატიოთ, მაგრამ იმდენად შორს წავიდა, რომ თავისი ფანტაზიის ნაყოფი წარმოგვიდგინა, აი ისიც:

„საჭიროა კიდევ, ქურდობის შემთხვევაში, ძარცვის მსხვერპლს გადაეცეს მძარცველთა მეთაური მის ორ თანამზრახველთან ერთად“.

კარგად დავინახეთ, რამდენად ზერელე და ხშირად უვარგისია ეს თარგმანი.

2. ინგლისური თარგმანი

სამწუხაროდ, იგი ეყრდნობა რუსულ თარგმანს. ეს უფრო იმიტომაცა დასაწანი, რომ მისმა ავტორმა, უორდროპმა შესანიშნავად იცოდა ქართული ენა. მთარგმნელი მიენდო ბაქრაძის ავტორიტეტს (რუსული თარგმანი) და არა მის კომპეტენციას, იგი შეც-

და და წარმოგვიდგინა ისეთი თარგმანი, რომლის დიდი ნაწილიც რუსული ვარიანტის შეცდომებითაა სავსე (Laws of King George V, of Georgia, surnamed „The Brilliant“, translated by Oliver Wardrop, Journal of the Royal Asiatic Society, July 1914, p. 607-626). წინასიტყვაობაში უორდროპი აღიშნავს:

ტექსტის ინტერპრეტაციისთვის ჩვენ გამოვიყენეთ ბაქრაძის შენიშვნები და დიდად დაგვეხმარა რუსული თარგმანი (უორდროპი, გვ. 608).

როცა რუსულ თარგმანს არ იყენებს, უორდროპი კარგად და გამოცდილი მეთოდით თარგმნის. მაგალითად, კოდექსის ბოლო ფრაზა ასეა გადმოცემული: „Let justice thus be done of all“.

მაგრამ ყოველი რთული ადგილის წინ – და ასეთები ბევრია – ის რუსულ თარგმანს იყენებს. ამგვარად, მუხლი 43.2 რუსული ვერსიის აზრობრივ უზუსტობას ინარჩუნებს:

„But of the other hand, there shall be handed over to them that have been robbed, in satisfaction for the robbery, the leader himself and two others of his band“.

სამაგიეროდ, მუხლი 25.2 თავად უორდროპს ეკუთვნის და აღარ იმეორებს რუსული გამოცემის ხარვეზებს: „The husband shall not be considered an aggressor even if the slay“.

რაც არ უნდა უზუსტო იყოს, ეს თარგმანი გადმოგვცემს ფრაგმენტის მთავარ აზრს.

საერთო ჯამში, ინგლისურ ვერსიაში ორი ნაშრომია; ერთი წარმოადგენს რუსული გამოცემის ადაპტაციას, ამასთან ინარჩუნებს მის ძირითად ხარვეზებს; მეორე კი – პერსონალურ, და ზოგადად დამაკმაყოფილებელ თარგმანს. იგი, სამწუხაროდ, იძირება რუსულ აბდაუბდაში და საჭირო ხდება ქართულ ტექსტთან მუდმივად შედარება, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ ღირსებების მიუხედავად უორდროპის შრომის გამოყენება შეუძლებელია.

3. ფრანგული თარგმანი

იგი ეყრდნობა წინა ორ თარგმანს და მათ სისუსტეებსაც იმეორებს. მაგრამ ის მნიშვნელოვანი წილი, რომელიც ფრანგ მთარგმნელს ეკუთვნის, გვთავაზობს ხარვეზების ანთოლოგიას, რაც

ამგვარ ნაშრომშია გასათვალისწინებელი და თავიდან ასარიდებელი. ქართველი კრიტიკოსები მიიჩნევენ, რომ ეს თარგმანი ყოველგვარ მეცნიერულ ღირებულებას მოკლებულია:

„კარსტი იმონშებს პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართულ ხელნაწერს, მაგრამ, როგორც ჩანს, მან არ იცოდა ძველი ქართული ენა იმდენად, რომ ეკისრა ქართული ტექსტის აღდგენა და მისი შესატყვისი თარგმანის შესრულება“ (დოლიძე, 1957, გვ. 96).

კარსტის თარგმანის გაცნობისას მკითხველს ორი არჩევანი აქვს: გაიცინოს ან გაბრაზდეს. ინგლისური ვერსიის ნახევარი კარგია, ნახევარი – ამაზრზენი: ორიგინალის გარეშე მკითხველი ვერ მიხვდება, შეუძლია თუ არა დაეყრდნოს ამა თუ იმ მუხლს, თუკი არ უნდა დაეყრდნოს რომელიმე სხვას. კარსტის შემთხვევაში, უდავოა: თარგმანი მთლიანად ამაზრზენია – ყოველი პატარა წინადადება, თითოეული ნახევარ-სტრიქონი სულ ცოტა აზრობრივი შეცდომა ან უზუსტობაა. თარგმანი მთლიანობაში მიუღებელია. ეს კი დასაწანიია, რადგან ის გამოიყენა ბევრმა სერიოზულმა ავტორმა, რომლებსაც ამ თარგმანის უნდობლობის არანაირი მიზეზი არ ჰქონდათ (პროფესორმა ბუტრუჩმა, მაგალითად, თავის შედარებით კვლევაში ფეოდალურ წყობილებაზე, 1959, გვ. 227).

აქ კარსტის წიგნის ძირითადი ხარვეზების მოკლე მიმოხილვით დავეკმაყოფილდებით (ისე კი, საჭირო იყო მთლიანად ციტირება). ამას წინათ, კანონიკმა ოსტიმ ნაშრომი მიუძღვნა სახარების თარგმნისას დაშვებულ ყველაზე სერიოზულ შეცდომებს (ე. ოსტი, 1964, გვ. 80-96): ყველა ეს და კიდევ ბევრი სხვა შეცდომაც გვხვდება კარსტთან. უნდა გამოვეყოთ ერთი მხრივ, თარგმანის ხარვეზები, რაც მიუღებელი მეთოდის (ან სულაც მეთოდის უქონლობის) ბრალია და მეორე მხრივ, შინაარსთან შეუსაბამობა, რაც ხშირად ამ ხარვეზებიდან გამომდინარეობს.

სინამდვილეში, კარსტი უფრო კომენტარს აკეთებს, ვიდრე თარგმნის, ეს კი გასაოცარ მასშტაბებს იძენს. შესავალში ვკითხულობთ: „დღეისითგან ნაღმა ესრეთ იქმნას“.

კარსტის თარგმანი ასეთია: „Dès le présent la pratique judiciaire aura à s'y conformer en conséquence, à tout jamais“.

უსარგებლო არ იქნება იმის დაზუსტება, რომ ჩვენ ვთარგმნით ერთსაც და მეორესაც ერთადერთი ხელნაწერის მიხედვით, რო-

მელიც ამ ადგილას მხოლოდ ოთხ სიტყვას შეიცავს: დღეისითგან ნაღმა ესრეთ იქმნას. პირველი ორი ტერმინი სიტყვასიტყვითაა გადმოცემული „dés-*or-mais*“; მესამე ნიშნავს „ainsi“-ს, ბოლო კი „qu'il soit fait“ ანდა „il sera fait“.

კარსტის ტენდენცია, რომ ერთი სიტყვა თარგმნოს მთელი ფრაზით, ყველაზე სახიფათო შეცდომაა, რადგან საბოლოოდ იქამდე მიდის, რომ ტექსტი არათანმიმდევრულია და მისი ნაკითხვა შეუძლებელი ხდება, მაშინ, როცა ქართული ორიგინალი პირიქით, ზუსტ ტერმინებს იყენებს ზუსტად განსაზღვრული ცნებების გამოსახატავად. მაგალითად: „თუ კაცი კაცსა დაესხას“(29).

კარსტი ასე თარგმნის: „... cet homme, lorsqu'il attaque en incursion le domaine de...“.

ზმნა „დასხმა“ ყველა კონტექსტში ნიშნავს „assaillir“-ს, არას-ნორია მისი ჩანაცვლება შემდეგნაირად: „attaquer en incursion le domaine de“. ამას გარდა, სიტყვა „domaine“-ის თვითნებურ ხმარებას მკითხველი შეცდომაში შეჰყავს. მუხლი 29 მხოლოდ და მხოლოდ ამგვარ ვითარებას აღწერს: ქმარს, რომელსაც ცოლი მოსტაცეს, უფლება აქვს თავს დაესხას გამტაცებელს, რაც კანონდარღვევად არ ეთვლება. აქ სამი პირი ფიგურირებს: ქმარი, ცოლი, გამტაცებელი. მკითხველმა, რომელმაც ქართული არ იცის, „domaine“-ის მოხსენიება უნდა ჩათვალოს კანონმდებლის არაადეკვატურობად, რომელსაც ერთმანეთში უნდა არეოდა ქონება (domaine) და პიროვნებები (ქმარი და სხვ.). მაგრამ კარგად ვიცით, რომ ასე არაა და ეს ტერმინი მთლიანად მთარგმნელის წარმოსახვის ნაყოფია.

ამ უკანასკნელს ალბათ ჩვევად აქვს ერთი სიტყვის სხვადასხვა ეკვივალენტებით გადმოცემა. ზმნა „დასხმა“ (assaillir) ასეა თარგმნილი: „attaquer“, „assaillir“, „assaillir par incursion“, „procéder à une entreprise de razzia contre“, „incursion agressive“; არსებითი სახელი „დამსხმელიც“ (assaillant) მსგავს ფანტაზიას აძლევს გასაქანს: „agresseur“, „agresseur-envahisseur“, „assaillant-incurseur“, „l'homme auteur de l'incursion de rapine“. შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ საქმე გვაქვს სხვადასხვა დანაშაულთან, მაშინ როცა ტექსტში ერთი და იგივე ტერმინია ნახმარი – „დასხმა“ (assaillir), რომელიც გამოხატავს მხოლოდ და მხოლოდ განზრახ პურისძიების აქტს.

ამგვარ მანიას უფრო მწვავე შედეგები აქვს, როდესაც ეხება სიტყვებს, რომლებიც აღნიშნავენ კონკრეტულ საგნებს, იურიდიულ ცნებებს, სოციალურ კატეგორიებს. ტერმინი „ციხისთავი“, მაგალითად, იშლება ასე: „ციხ-ის“ (ციხე – fort) და „თავი“ (tête); ფრანგულად ითარგმნება როგორც „chef de fort“. მაგრამ კარსტის ვერსიაში ეპოულობთ: „capitaine de forteresse“, „C. de citadelle“, „C. de château-fort“. სამივე კონსტრუქცია შეესაბამება ერთ ფუნქციას და არა სამს, როგორც შესაძლებელია რომ ვიფიქროთ.

ასევე, კოდექსში ფიგურირებს მხოლოდ ერთი ფულადი ერთეული, „თეთრი“, რომელსაც მეფე განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს, რადგან მისი შემოღებულია. „თეთრის“ ფრანგული შესატყვისია „blanc“ (თეთრი) და არანაირი საბაბი არ გვაქვს სხვა სიტყვის ძებნისა, რადგან ეს ზედსართავი გამოიყენებოდა ფრანგულ მეტროლოგიაში „ფულის მონეტის“ აღსანიშნავად, ქართული „თეთრიც“ სწორედ ამას წამოადგენს. კარსტის თარგმანის კითხვისას გვექმნება შთაბეჭდილება, რომ ან მეფე გიორგი ტექსტში რამდენიმე მონეტაზე საუბრობს, ანდა ერთი და იგივე ფულადი ერთეული, XVII საუკუნეში, ქართულ ენაში რამდენიმე განსხვავებულ მნიშვნელობას იძენს. თუმცა, ხანდახან „თეთრი“ არაა ნათარგმნი და პირდაპირ, ტრანსკრიპციითაა გადმოტანილი (ორგვარი სახით: thetris da t'et'ri), ან გამოხატულია შემდეგნაირად: „denier d'argent“, „denier d'argent blanc“, „denier blancs“, „pièce blanche“, „pièce d'argent blanc“.

ისიც უნდა ითქვას, რომ ორიგინალის სინტაქსიც არაა დაცული, რასაც ისეთ აბსურდულ შემთხვევებამდე მივყავართ, რომ წინასწარ შეუმზადებელი მკითხველი მათ ტექსტის რედაქტორს მიაწერს, თუმცა დანაშაული ამაში მხოლოდ მთარგმნელს მიუძღვის.

საჭიროა აგრეთვე, შევადგინოთ ნუსხა „ნამდვილი“ აზრობრივი უზუსტობებისა, რომლებიც არა მეთოდის, არამედ ტექსტის დამახინჯებით გაგების შედეგია. სხვა მხრივ, გვხვდება ბევრი ისეთი შეცდომა, რომელიც XIV საუკუნის ქართული იურიდიული ტერმინოლოგიის არასაკმარისი ცოდნის ბრალია. მაგალითად, კარსტი შეცდომაში შეჰყავს სიტყვა „საქონლის“ თანამედროვე ქართულში არსებულ მნიშვნელობას, მას თარგმნის როგორც „bétail“ (პირუტყვი). თუმცა ჩვენს ტექსტში ამ სიტყვას სრულიად განსხვავებული მნიშვნელობა აქვს: „საქონელი“ აღნიშნავს

„უძრავ ქონებას“ (თავი 4, გვ. 63-64). ასევე, „ქონება“ ყოველთვის არ შეესატყვისება „tenure“-ს, როგორც ეს კარსტს პგონია. იგი გულისხმობს „საკუთრებასაც“ და უპირისპირდება „la tenure“ (პყრობა). სიტყვა „ულუსობა“ თარგმნილია როგორც „acte de fureur“ (რისხვა), მაშინ როცა სინამდვილეში იგი აღნიშნავს „სისხლის სამართლის ნებისმიერ დარღვევას“. თანაც უნდა აღვნიშნოთ, რომ არც ერთი იურიდიული ტერმინი არაა ზუსტად გადმოცემული ხან თარგმნის „მეთოდის“, ხანაც იმის გამო, რომ მთარგმნელი არ იცნობს შუა საუკუნეების ქართულ საზოგადოებრივ ნყობას.

4. აქ მოცემული თარგმანი

ჩვენი ამოცანა უფრო მარტივი იყო, ვიდრე ჩვენი წინამორბედებისა, ჯერ ერთი, იმიტომ, რომ მათი შეცდომები ჩვენთვის ნათელი იყო და უფრო მეტად კი იმის გამო, რომ შუა საუკუნეების ქართული სამართლის შესწავლამ თხუთმეტიოდე წლის განმავლობაში დიდი პროგრესი განიცადა. შესრულდა მნიშვნელოვანი ისტორიული წყაროების სამეცნიერო გამოცემები, სპეციალიზებული ტერმინოლოგია სერიოზული, მკაცრი ანალიზის საგანი გახდა; მივიღეთ ი. დოლიძის უმნიშვნელოვანესი შრომები ქართული სამართლის ისტორიის შესახებ და მისი „ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულის“ ბრწყინვალე გამოცემა (1965). სხვა მხრივ, ეს თარგმანი მხოლოდ საქართველოსა და კავკასიაში არსებული საზოგადოების ტიპების რამდენიმე წლის კვლევის შედეგად განვახორციელეთ, ერთდროულად ყურადღება მივაქციეთ ტერმინოლოგიას და აღნიშნულ რეალობას. კოდექსში მოცემული თითოეული სიტყვისთვის შევადგინეთ შუა საუკუნეების დროინდელ სხვა ტექსტებში (იურიდიული და ისტორიული) მათი ხმარების ამომწურავი ნუსხა. მხოლოდ ამ წინასწარი კვლევების შემდეგ გადავწყვიტეთ გიორგი V-ის სამართლის თარგმნა.

ჩვენი მეთოდი ძალიან მარტივია: ვარჩიეთ სიტყვასიტყვითი მიახლოება ტექსტთან, თუნდაც მკაფიოობის სანაცვლოდ. ზოგადად, ერთი ქართული ტერმინი ერთი ფრანგული ტერმინითაა გადმოცემული, ერთ სიტყვას მხოლოდ ერთი სიტყვა შეესაბამება. არის რამდენიმე გამონაკლისიც:

1. „სამართალი“ კონტექსტის მიხედვით თარგმნილია როგორც „justice“, „lois“, „tribunal“. ამ შემთხვევაში, სხვაგვარად თარგმნა ორიგინალის დამახინჯებამდე მიგვიყვანდა. ასე რომ, ერთი ქართული სიტყვა რამდენიმენაირადაა თარგმნილი ფრანგულად.
2. ორი ქართული ტერმინი გადმოცემულია ერთი ფრანგული სიტყვით: „assaillir“ შეესაბამება „დასხმა“-ს და „დასხმა ზედა“-ს, მეორე ზმნა უფრო ხატოვანია და სასაუბრო ენაში მისი ეკვივალენტია „ზედ დაცემა“ („ზედა“ – „sur, dessus“). აქ ჩვენ სახარებას დავეყრდენით, სადაც ეს ორი ზმნა ერთმანეთისგან განურჩევლად არის ნახმარი: „დასხმა“ ლუკას სახარებაში 20; 19: „მღელთ მთავართა მათ და მნიგნობართა დასხმად ჴელთა“. „ზედაცა დაესხმოდა მას ერი იგი“ – მარკოზი, 3; 10; ლუკა 23; 23: „ხოლო იგინი ზედა დაესხმოდეს ჴმითა დიდითა“.

შესაძლებლობის ფარგლებში, ვცადეთ ერთდროულად გვეჩვენებინა აღმნიშვნელი და აღნიშნული. საკმაოდ ხშირად, ეს სირთულეს არ წარმოადგენს: მაგ; „თავი“ (tête) თარგმნილია როგორც „chef“. ასევე, „თეთრის“ (blanc) შესატყვისია „blanc“, „ფულადი ერთეულის“ მნიშვნელობით. მაგრამ ბევრ შემთხვევაში, არჩევანის გაკეთება გვინევს აღმნიშვნელსა და აღნიშნულს შორის; ყოველთვის, როცა შესაძლებელია, ჩვენ პირველს ვირჩევთ, ტექსტის ერთგული რომ დავრჩეთ, თუნდაც რეალურის სანაცვლოდ (ეს არჩევანი შენიშვნაშია მითითებული იმ შედეგებთან ერთად, რაც მას შეიძლება მოჰყვეს). მაგალითად: უნდა ვთარგმნოთ სიტყვა „ქუეყანა“ („მინა, ტერიტორია“ – terre, territoire) (აღმნიშვნელი); კოდექსში იგი დაკავშირებულია ზუსტად განსაზღვრულ სოციალურ ერთეულთან, ესაა: „ტერიტორიული ერთეული“ (აღნიშნული). ჩვენ შევინარჩუნეთ ტერმინი „territoire“ (შენიშვნაში მივუთითეთ, რა უნდა ვიგულისხმოთ), რადგან თუკი მას შევეცვლიდით ტერმინით „unité territoriale“ (ტერიტორიული ერთეული), თარგმანის მაგივრად განმარტება გამოგვივიდოდა ტექსტის რედაქტორებისთვის უცნობი და ჩვენი ანალიზური კვლევის

შედეგად მიღებული კონსტრუქციის გამოყენებით (თუმცა ეპოქის რეალობის ერთგული დაერჩებოდით).⁷

ამგვარადვე, ტერმინ „სისხლის“ გადმოსაცემად, რაც ასე ხშირად გვხვდება კოდექსში, არჩევანი უნდა გაგვეკეთებინა სიტყვასიტყვით თარგმანსა — „sang“ (ალმნიშენელი) და ისეთ სიტყვებსა და კონსტრუქციებს შორის, როგორიცაა „composition“, „Wergeld“, „prix du sang“ (ალნიშნული). მაგრამ ჩვენი ტექსტი მკაცრად აცხადებს: „qu'il paye le sang...“, „le sang est double“, და ა. შ. ჩვენი მხრიდან, ეს იყო უფრო ორიგინალის გაუგემურება, ვიდრე სიტყვიერი ხატის განმარტებით ჩანაცვლება; თანაც იმდენად, რომ როდესაც რედაქტორს უნდა თქვას „prix du sang“, ის ამბობს „სისხლის ფასი“.

იმ შემთხვევაში, როცა გადამეტებული ერთგულება ლალატის ტოლფასი ხდება, საჭიროა „ალნიშნულზე“ შევაჩეროთ არჩევანი. სიტყვა „ყმა“ კოდექსში მხოლოდ ერთხელაა ნახმარი; შუა საუკუნეების ქართულ ენაში, ყველა იურიდიულ წყაროში, ის ალნიშნავს „გლესს, მონას“ (servus, serf, esclave). ეს გარკვეულწილად გვიბიძგებს, რომ ეს სიტყვა ვთარგმნოთ როგორც „serf“. მაგრამ აქ (ტექსტში) მას „თანამებრძოლის“ მნიშვნელობა აქვს. საჭირო იყო თარგმანში რაიმე სახით მიგვენიშნებინა ეს აზრობრივი გადახვევა, რადგან ეს ტერმინი კანონმდებელი მეფის მიერ იყო შემოღებული იმ მიზნით, რასაც ჩვენი კომენტარი განმარტავს. ჩვენ ხრიკი ვიხმარეთ და „ყმა“ ვთარგმნეთ როგორც „valet“ შუა საუკუნეებში გავრცელებული „თანმხლების“ მნიშვნელობით. ამავე დროს, ტერმინი ინარჩუნებს ერთდროულად როგორც servus-ის (რაც ტერმინ „ყმაშიც“ იგულისხმება), თუმცა „valet“ „ვასალიდან“ მომდინარეობს (servus-ის ეკვივალენტი), ასევე „juvenus“-ის მნიშვნელობებს, რასაც მოიცავს ქართული ტერმინი „ყმა“ (რომელმაც იგივე ევოლუცია განიცადა, რაც ტერმინებმა puer და παις და პირველადი vassallus (კელტური gwassawl, რომელიც თავისთავად მიღებულია ტერმინიდან gwas „მსახური, ახალგაზრდა თანმხლები პირი). ტერმინ „valet“-თი თარგმნა ითვალისწინებს ამ ტექსტში სიტყვა „ყმის“ განსხვავებული მნიშვნელობით ხმარებას, თან შე-

7 აქ უნდა დავაზუსტოთ, რომ ალმნიშენელ/ალნიშნულს არ ვიყენებთ ისე, როგორც ლინგვისტიკაშია მიღებული. „ალმნიშენელი“ აქ შეესაბამება „ალნიშნულ ცნებას“; და „ალნიშნული“ — იმ რეალობას, რომელზეც ეს ცნება მიუთითებს.

ნარჩუნებულია ტერმინის მდიდარი კონოტაცია. თუმცა ამგვარი ხრიკების გამოყენების შესაძლებლობა ძალიან იშვიათია.

სიტყვა „ჰეროვანიც“ (გვ. 2,5; 11,1,2,3; 14,1,2; 19,2; 30. 2) გადმოცემულია ისეთი ტერმინით, რომელიც მისი განმარტება უფროა, ვიდრე მისი თარგმანი. სიტყვასიტყვით ის ნიშნავს „იმას, რაც ხალხს ეკუთვნის“, რალაც *quiriles* (*covir-*) მაგვარს. ფაქტობრივად, ის აღნიშნავს განსაზღვრულ ფუნქციას ადგილობრივ საზოგადოებაში (მთის მოსახლეობაში): ხელისუფლების ორგანოების სათათბიროს წევრს (თემის საბჭოს წარმომადგენელი, მეთემე). ჩვენ მას შევესაბამეთ „conseiller“; ამ კონკრეტულ შემთხვევაში, შეგვეძლო ერთი თარგმანის არჩევა, რადგან „ჰეროვანი“ ესაა პაპაქსი (ენის წერილობით კოდიფიცირებაში ერთხელ ნახმარი სიტყვა), ეს ტერმინი მხოლოდ ამ კოდექსში გვხვდება. ასე რომ, მას არა აქვს ადრინდელი ანდა მიახლოებული მნიშვნელობები და აქ თავისუფალ პოზიციაში გვხვდება: ამით მთარგმნელი თავისუფალია წინააღმდეგობებისგან, რაც ამა თუ იმ სიტყვის ხმარებისას გვხვდება, მისი მხრიდან საკმარისია მხოლოდ *hic et nunc* მნიშვნელობის გათვალისწინება.

ასევე შეგვეძლო უარი გვეთქვა თარგმანზე და მხოლოდ ტრანსკრიპციას დავჯერებულებოდა, მაგრამ ჩვენ ყველანაირად ვცადეთ ამ დამლუპველი გადაწყვეტილების თავიდან აცილება. თუმცა ორჯერ მაინც მოგვიწია მისი გამოყენება: ხევისა და ხევისბერის შემთხვევაში. პირველი აღნიშნავს „ხეობას, ყელს, კალაპოტს“, მაგრამ შეესაბამება აგრეთვე სხვადასხვა სიდიდის სოცო-ტერიტორიულ ერთეულს, რომლის განმარტებაც ზედმეტად კომპლექსურია იმისთვის, რომ თვითონ ტერმინს ჩავანაცვლოთ. ამგვარად გადმოსცემენ „thème“-ით ბიზანტიურ *θέμα*-ას (და მის ქართულ ვარიანტს „თემი“). მეორე სიტყვა, „ხევის-ბერი“ სიტყვასიტყვით ნიშნავს „ხეობის, ხევის ასაკოვან მკვიდრს“, მაგრამ რეალურად იგი აღნიშნავს რელიგიურ-საკულტო წინამძღოლს საქართველოს მთიანეთში: თარგმნის ნებისმიერი ცდა მკითხველს შეცდომაში შეიყვანდა.

არსებობს კიდევ ერთი ცდუნება, რომლისგან თავის დაღწევა მუდმივად გვიწევდა, ესაა: ქართული ტერმინების შესატყვისების მოძებნა ფრანგულ ფეოდალურ ტერმინოლოგიაში. ეს კი ანაქრონიზმის და უფრო მეტად „მეტატოპიზმის“ გარკვეულ მე-

თოდად გამოყენებამდე მიგვიყვანდა. თავიდან ავიცილეთ ისეთი სიტყვების ხმარება, როგორიცაა *bénéfice*, *vassalité*, *investiture*, *fief*, *recommandation*, *alleu* და სხვ. (აქ ჩამოვთვალეთ ის ტერმინები, რომლებსაც შესაძლებელი იყო გამოეხატა ქართული საზოგადოების გარკვეული ასპექტები). ეს ტერმინები დამაჯერებელია (მრავალნიშვნელოვანი), მაგრამ ზედმეტადაა დატვირთული ისტორიის მანძილზე მიღებული მნიშვნელობებით. მათ ხაზი გადაუსვეს ზუსტ ფაქტებს, რომლებიც შესაძლო იყო მათთვის მიგვეუთვნებინა. ეს ნიშნავდა კოდექსის მანერულობით შემკობას, რაც მისთვის უცხოა: ვარჩიეთ მიეყვით მის განვითარებას, რაც ჩვენი თარგმანის საუკეთესო გარანტი იქნება.

თავი III

ტერიტორია, თარიღი, წყაროები

1. ტერიტორია

კოდექსის შესავალში ზუსტადაა მინიშნებული ის ტერიტორიული საზღვრები, სადაც ეს კოდექსი ვრცელდება (გვ. 9). გამჭვირვალობის მიუხედავად, ტექსტი ბევრი გაუგებრობის მიზეზი გახდა, რასაც დიდი ისტორიკოსებიც ვერ გაექცნენ, რადგან დოკუმენტში არსებული უწყებისათვის დიდი მნიშვნელობა არ მიუნიჭებიათ. შეიძლება ითქვას, რომ ისინი მხოლოდ ერთ-მა სიტყვამ „მთიულებმა“ მოხიბლა, რაც კოდექსის პირველივე ფრაზაში გვხვდება: „... მთიულთა შიგან მოსაველელად“ (გვ. 1). ტერმინმა შესაძლებელია გაუგებრობა გამოიწვიოს. „მთიულეთი“ (ნაწარმოებია სიტყვისგან „მთა“) აღნიშნავს ხან აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანი რეგიონების ერთობლიობას, ხან კი ერთ-ერთ მათგანს. ჩვენს დროში, ბოლო მნიშვნელობაა უფრო გავრცელებული და მთიულეთი ეწოდება რეგიონს მდ. არაგვის ორ განშტოებას შორის, რომელიც სამხრეთისკენ გრძელდება, თბილისის მიმართულებით, რამდენიმე კილომეტრზე. ისტორიულ წყაროებში, განსაკუთრებით კი XII-XIII საუკუნეების ქრონიკებში, მთიულეთი პირიქით, უფრო ფართო მნიშვნელობით გამოიყენება და მოიცავს რამდენიმე რეგიონს: თუშეთს, ფშავსა და ხევსურეთს (რაც ხშირად ერთად მოიხსენიება – ფშავ-ხევსურეთი), გუდამაყრის ხეობას, მთიულეთს, ხევს.

კარსტი შეცდომაში შეიყვანა ტერმინ „მთის“ ხმარებამ და იფიქრა, რომ კოდექსი შედგენილი იყო საქართველოს მთის მოსახლეობისთვის: „... (les) duchés d'Araragvi et de Xani, y-inclus le pays des Chevsoures et des Pchaves...“ (კარსტი, II, 2, გვ. 25)). ურბნელი (1890, გვ. 2) უფრო მოკრძალებულად მოიქცა და ეს ტერიტორია ორ, ქსნისა და არაგვის, საერისთავომდე შეამცირა, რაშიც ივ. ჯავახიშვილმაც აუბა მხარი: „ეს სამართლის წიგნი გიორგი ბრწყინვალისგან მოწვეული სახელმწიფო დარბაზის საკანონმდებლო კრებისაგან არის შედგენილი და არაგვისა და ქსნის ხეობის მთიულთა თემისათვის იყო გაჩენილი“ (ქართველი ერის ისტორია, III, 263).

ამ პრობლემას დიდი მნიშვნელობა აქვს კოდექსის დანიშნულებისა (ვის ეხებოდა ეს სამართალი) და მასშტაბის ზუსტად განსაზღვრავად, ასევე – კანონმდებლის მოტივაციის გასაგებად. ეს კანონთა კრებული შექმნილია ორივე, თუ მხოლოდ ერთი საერისთავოსთვის? სანამ ამ კითხვას პასუხს გავცემდეთ, საჭიროა თავად მეფის მიერ დადგენილი საზღვრების მხედველობაში მიღება. სწორედ ამაზე დაყრდნობით შეძლო ი. დოლიძემ კოდექსის მოქმედების ტერიტორიის ზუსტად განსაზღვრა:

გვ. 9: „ჯუართა ყელს აქეთ, ჳადა-ცხაოტს, ჳანდუკის ჳევს, კიბეთ ქუეშეთ და მენესოს ჳემოთ...“

ჩრდილოეთის საზღვარი: ჳვრის ყელი (ჯუართა ყელი). ლაპარაკია კარგად ცნობილ უღელტეხილზე, რომელიც დარიალის სამხრეთით საკმაოდ მოშორებით მდებარეობს. მის სამხრეთით არის ახლანდელი მთიულეთი, ჩრდილოეთით კი – ხევი. ამის დაზუსტება მნიშვნელოვანია: ის, ფაქტობრივად, გვიჩვენებს, რომ ხევი არ შედის კოდექსის მოქმედების არეალში. აქედან გამომდინარე, ისტორიკოსი ჳავახიშვილი ცდებოდა, როდესაც ჩრდილოეთის საზღვრად დარიალის უღელტეხილს, საქართველოს ჩრდილოეთ საზღვარს ასახელებდა. როგორც ი. დოლიძე შენიშნავს, ისტორიკოსი შეცდომაში შეიყვანა გიორგი მეფის მგზავრობის მარშრუტმა: „და მივედით დარიელამდის“ (გვ. 5), აზუსტებს ეს უკანასკნელი. აქედან ივ. ჳავახიშვილი ასკვნის: „უდავოა, რომ დარიალი წარმოადგენდა მოქმედების ტერიტორიის ჩრდილოეთ საზღვარს და ეს ინფორმაცია გამორჩათ გადამწერებს“ (ქართული სამართლის ისტორია, I, 100).

ამით საქმე სწრაფად მიდის წინ და ი. დოლიძე დარწმუნებით შენიშნავს: „მოგზაურობის დროს მეფეს დაუთვალიერებია სხვა ადგილებიც (ჳინვანი, ცხრაზმის ხევი და მუხრანი), რომლებიც, ისე როგორც დარიალი, მთიულეთის საზღვრებში არ შედიოდა“ (დოლიძე, 1957, 27).

ჩრდილო-აღმოსავლეთის საზღვარი: კიბენი. დოლიძის მიხედვით, ასე ეწოდება ვიწრო ხეობას გუდამაყარსა (მდ. არაგვის განშტოება) და ხევს (ყაზბეგის რაიონი) შორის.

აღმოსავლეთის საზღვარი: ჳანდუკის ხევი. არაგვის აღმოსავლეთ განშტოების მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს ჳანდუკი. მის აღმოსავლეთით იწყება ფშავ-ხევსურეთი (ვირსალაძე, 1958,

რუკა, გვ. 542). ტერიტორიის აღმოსავლეთ საზღვარი ემთხვევა საუკუნოვან (და ახლანდელ) საზღვარს მთიულეთსა და ფშავ-ხევსურეთს შორის.

სამხრეთის საზღვარი: მენესო. სოფ. მენესო მდებარეობს ფასანაურის სამხრეთით 13 კმ-ის დაშორებით, ეს უკანასკნელი კი ახლოსაა იმ ადგილთან, სადაც ორი არაგვი ერთმანეთს ერთვის და ერთ მდინარედ გადაიქცევა. (დოლიძე, 1957, 27).

ჩრდილო-დასავლეთის საზღვარი: ხადა. მთიულეთის ჩრდილო-დასავლეთით, არაგვის აღმოსავლეთ განშტოების მარცხენა ნაპირი. დასავლეთით, მდინარის დინების გაყოლებაზე მდებარეობს ლომისის ქედი.

ხომ არ ემთხვევა ამგვარად შემოფარგლული ტერიტორია სამთავროებად დაყოფის საზღვრებს? თავდაპირველად გავრცელებული შეხედულების საპირისპიროდ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ის არ მოიცავს ქსნის საერისთავოს. კოდექსის პროლოგში დადგენილი დასავლეთის საზღვარი სწორედ ის საზღვარია, რომელიც ქსნისა და არაგვის საერისთავოებს ერთმანეთისგან ჰყოფდა: ლომისის ქედი, რომლის აღმოსავლეთი განაყოფი ეკუთვნის არაგვის ერისთავს, ხოლო დასავლეთი — ქსნის საერისთავოს. ასეთი იყო ვითარება XVIII საუკუნეში გვრიტიშვილის „ფეოდალურ საქართველოში“ (გვ. 69-72) მოცემული ზუსტი ისტორიული წყაროების მიხედვით. მაგრამ ისტორიული ტექსტების შესწავლა იმის მტკიცების საშუალებას იძლევა, რომ საზღვრები იგივე იყო ჯერ კიდევ გიორგი V-ის მეფობის ხანაში, XIV საუკუნის დასაწყისში. „ძეგლი ერისთავთა“, რომლის ცნობები მოცემულია „ახალ ქართლის ცხოვრებაშიც“, მოგვითხრობს იმ ბრძოლის შესახებ, რომელიც საქართველოს სამეფომ 1326 წელს ოსების წინააღმდეგ აწარმოა ქსნისა და არაგვის საერისთავოების დახმარებით.⁸ ოსებს გორის ციხე ეპყრათ. გიორგი ბრწყინვალეს სამი წელი დასჭირდა სამეფოდან დამპყრობლების გასადევნად (ქრ. II, 445):

8 ჩვენ ვიყენებთ ჟორდანიას მიერ გამოქვეყნებულ ტექსტს (ჟორდანია, II, გვ. 8-10); არსებობს უფრო ახალი გამოცემა: მესხია, 1951, გვ. 344-362. შეგვიძლია შევადაროთ აგრეთვე „ახალ ქართლის ცხოვრებას“, ყაუხჩიშვილის რედ. II, გვ. 445-446; ეს ტექსტი წინამორბედების პერიფრაზია. და ბოლოს, ბრწყინვალე გამოცემა, ი. დოლიძის რედაქციით, IV, დოკ. #37.

მაშინ მოადგა ოვსთა გორს მყოფთა და ბრძოდა სამ წელ. ხოლო ვირშელი და ლაშქარი მისი უმჯობეს ბრძოდა სპისა ყოვლისაგან და აქებდეს ქებითა დიდითა, რომელი ესე შეიშურეს მთიულთა არაგვსათა და თქუეს: „უკეთუ ომსა გარეგანსა უმჯობეს არიან, არამედ მივიდეთ მთასა ლომისისასა და მუნ შემებნენ ჩუენ, და იხილოთ რომელნი უმჯობეს ვართ“.

ქსნისა და არაგვის მცხოვრებლებმა თავი გამოიჩინეს ამ ხანგრძლივ ბრძოლაში და დიდი წვლილი შეიტანეს საქართველოს მეფის გამარჯვებაში.

ქსნის ერისთავის ლაშქარმა უფრო მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა, ვიდრე არაგვის მეზობლებმა. ამ უკანასკნელებმა თავი შეურაცხყოფილად იგრძნეს და იარაღის დაყრის მაგივრად, თავიანთი მეზობლებისა და მოკავშირეების წინააღმდეგ ამხედრდნენ:

და შევიდეს ვირშელი და ყოველი ლაშქარი მისი მთასა ლომისისასა, ხოლო არაგვსა მთიულნი დადგეს ლოის-თავს, და აწუეცდეს ლომისასა, ხოლო იგინი ტყესა ციხესა ლოის-თავისასა და ქარაფსა კლდეთასა არა განეშორნეს (ჟორდანიას, II, 8; ქრ. II, 445).

მაშინ მივიდა დავით ძე გიორისი და არა ჩაუშვნა ომად, არამედ განყარნა ყოველნი თავის-თავ, და წარვიდეს ყოველნი აზნაურნი ქართველნი თვნიერ სამთა მათ ქევთა. მაშინ წარმოვიდა ვირშელი და შთამოვიდა ვაკედ. ხოლო ლაშქარი წყაროთა, მუხათა და წისქვილთა თანა გუერდსა მას შთამოვიდოდა. და ვითარცა ესმა ეს მთიულთა არაგვსათა, წარმოუდგეს უკანა მათსა და გამოვიდეს ლომისას. ხოლო დავით ძე მეფისა მუკთა დაუყრიდა, და ლომისას მყოფნი ხატსა დაუსუენებდეს და ევედრებოდეს, რათა არა სდედენ. ხოლო მათ არა ისმინეს, არამედ მრავლითა გინებითა მოსძახდეს და საგორავისა სიმრავლესა ჩამოჰყრიდეს. მაშინ ვირშელმან შეკრიბნა მცირედნი იგი ლაშქარნი სამისა ამის ქვეისანი და რქუა მათ: „ან არლარა იქმნების ომი, რამეთუ გაიყარა ლაშქარი ჩუენი, არამედ კულა შევეყაროთ ლაშქარი ჩუენი და მაშინ ვებრძოლნეთ მათ“. ხოლო არა ინებეს ესე მცირეთა მათ ლაშქართა, არამედ თქუეს: „მამანი ჩუენნი მცირედნი მძლავრობდიან მამათა მათთა დიდთა და მრავალთა, და უკეთუ არა ვართ შვილნი მამათა ჩუენთანი, რასათუც გუაქუს მამულნი მათი?“ მაშინ განიშიშულეს ფერკები მათი და წარიძლუნეს დროშა

და აღმართეს ორსა მათს ქედსა მთასა ლომისისასა. (ჟორდანი, II, 8-10; ქრ. II, 445-446).⁹

სასტიკი ბრძოლა გაჩაღდა, რამაც არაგვის მცხოვრებლებში დიდი არეულობა გამოიწვია. ისინი გაიქცნენ, უკან ქსნის ერისთავის მებრძოლები დაედევნენ.

მაშინ ვირშელმან ერისთავმან, იხილნა რა ესრეთ უღონოდ ქმნილნი მებრძოლნი მისნი, უბრძანა არა ხოცად მათდა, არამედ პყრობად და დევნად. და მიუდგეს უკანა და გაჰყევს იქით არაგვსა. და მოვიდა ერისთავი ლომისას და გაუშვნა ყოველნი, რომელნი ჯელთა დარჩომოდეს, და შენირა ლომისას არა მცირედი (ჟორდანი, II, 10; ქრ. II, 446).

კარგად დაეინახეთ, რომ ლომისის ქედი სადავო ტერიტორია იყო ქსნისა და არაგვის საერისთავოებისთვის. როდესაც მთიელებმა გამოიწვიეს ქსნის მოსახლეობა, მათი შეხვედრის ადგილი „ლომისის მთა“ იყო, რაც იმას ადასტურებს, რომ იგი ორი საერისთავოს გასაყოფზე მდებარეობს. ბრძოლის პერიპიტიები მიმდინარეობს, შეიძლება ასე ითქვას, ლომისის გარშემო და ლომისის გამო. როდესაც მთიელები პოზიციას იმაგრებენ ქსნის მოსახლეობის წინაშე, თავს კარგად იცავენ და ამ უკანასკნელთა „მინვევის“ მიუხედავად, გასულიყნენ თავიანთი ტერიტორიის ფარგლებს გარეთ, უარს ამბობენ ლოის-თავის იქეთ ნასვლაზე, რაც არაგვის საერისთავოს დასავლეთის უკიდურესი სასაზღვრო პუნქტი უნდა ყოფილიყო. ფაქტობრივად, ეს ავან-პოსტი მდებარეობდა ორი საერისთავოს გამყოფ ხაზზე:

„სასაზღვრო ხაზი იწყებოდა შელეს მთიდან და სამხრეთის მიმართულებით გაივლიდა ლეკანაურის, ჩარეხის, ახალმთების, ლომისის მთების, ლოსთავის...“ (გვრიტიშვილი, გვ. 97).¹⁰

შედეგად, არაგვის საერისთავოს დასავლეთ საზღვარი უცვლელი რჩება XIV ს-დან XVIII ს-მდე და ემთხვევა გიორგი მეფის

9 ბოლო სიტყვები შესაძლებელია ორგვარად გავიგოთ: 1) ერისთავი მატერიალურ ქონებას სწირავს ლომისას; 2) ის სწირავს სალოცავს მთის მოსახლეობიდან ტყვედ აყვანილ გლეხებს. მეორე ვარიანტი უფრო დამაჯერებლად მიგვაჩნია.

10 ლომისი თუ ლომისა. წყაროებში ორივე ფორმა გვხვდება. ჩვენ არ ვაკეთებთ არჩევანს ამ ორს შორის; უბრალოდ გადმოვცემთ იმ ორთოგრაფიას, რაც ქართულ ორიგინალშია.

სამართალში მოცემულ საზღვარს. აღნიშნულ ძეგლს არ დაუდგენია პირობითი საზღვარი, იგი უკვე არსებული, ქსნისა და არაგვის ტერიტორიების მიჯნის დემარკაციითა და დადასტურებით შემოიფარგლა.

ერთი საკითხი მაინც საეჭვო რჩება: სოფელი ლომისი და ლომისის სალოცავი ქსნის საერისთავოს ეკუთვნოდა თუ არაგვისას? აქ მოყვანილი ტექსტი ამას ნათელს ვერ ჰფენს. მთიელები ეუბნებიან ქსნის მოსახლეობას: ლომისას მივალთ და იქ შემოგვიტყუოთ. გაუგებარია, ლომისის ქედზეა საუბარი თუ სალოცავზე? მოგვიანებით, როდესაც ქსნის ერისთავი გამარჯვებას მოიპოვებს, იგი განდევნის მთიელებს ლომისიდან და დიდ შესანიშნავ უძღვნის სალოცავს. ამ ნაწყვეტიდან ჩანს, რომ ლომისი ქსანს ეკუთვნის. თუკი ქსნის საერისთავოს სოფლებისა და რაიონების სიას გადავხედავთ, დავადგენთ, რომ ლომისი მათ შორის მოიხსენიება (გვრიტიშვილი, გვ. 78). იგივე მცდელობა არაგვის საერისთავოს მაგალითზე, უარყოფით შედეგამდე მიგვიყვანს (გვრიტიშვილი, გვ. 98-101). აქედან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ XIV-XVIII საუკუნეებში, ლომისი ქსანს ეკუთვნოდა და არა არაგვს.

შესაძლებელია, ეს ორი საერისთავო ერთმანეთს ედავებოდა კიდევ საზღვარზე არსებულ სალოცავს. ჩანს, ამის გამო მოინდომა მეფე გიორგიმ თავის სამართლის ერთ-ერთ მუხლში ლომისის საზღვრების განსაზღვრაც. 41. 2 მუხლში ვკითხულობთ:

თავით ძუელითგან გაჩენილი არის ლომისის სამძღვარსა ზედა,
– ამიერი წადა-ცხაოტის მიმდგომი არის, – და აგრევე გაჩენით იყოს.

არსებობდა დოკუმენტი ლომისის ფარგლების შესახებ,¹¹ მეფე მას კარგად იცნობდა და სწორედ ამ დოკუმენტში მოცემულ საზღვარს ადასტურებს. პირაქეთა საზღვარი გადის ხადადან ცხაოტამდე (არაგვის საერისთავოს დასავლეთ საზღვარი). სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ხადა-ცხაოტის ხაზი ლომისის ტერიტორიის ფარგლებს საზღვრავს არაგვის საერისთავოს თვალთახედვით: დასახე-

11 ლომისის სამძღვარი. ძველ ტექსტებში, მაგ. XII-XIV სს. „სამძღვარს“ ჰქონდა ფარგლების მნიშვნელობა, ანუ იგი გულისხმობდა არა საკუთრივ საზღვრებს, არამედ მასში შემავალ ტერიტორიასაც. ამასთან დაკავშირებით იხ. ს. ყაუხჩიშვილის შენიშვნა ქრონიკებში ამ ტერმინის ხმარებასთან დაკავშირებით. ქრ. II, გვ. 069, №5.

ლებული პუნქტები ამ საერისთავოს ტერიტორიაში შედის და ამის შემდეგ იწყება ლომისის ტერიტორია. ეს დაზუსტება გვიჩვენებს, რომ ლომისი არ ეკუთვნის არაგვის საერისთავოს, რადგან მისი საზღვრების მიღმა მდებარეობს. ჩვენთვის ცნობილია აგრეთვე, რომ ესაა გამყოფი ხაზი ქსნისა და არაგვის საერისთავოებს შორის. შედეგად, ლომისი მდებარეობს ქსნის ტერიტორიაზე, ამას მთლიანად ადასტურებს ის დოკუმენტებიც, რომლებიც ამ ორი პროვინციის ფარგლებს აღწერს.

წყარო, რომელიც არაგვისა და ქსნის მცხოვრებლებს შორის ბრძოლას გადმოგვცემს საშუალებას გვაძლევს დავაზუსტოთ მოცემული კოდექსის გაუგებარი ნაწილის მნიშვნელობა, ან სულ მცირე, არჩევანი გავაკეთოთ ორ შესაძლო ინტერპრეტაციას შორის.

ამ მუხლის ჩვენეული თარგმანი ასეთია:

Les qevisberi et les conseillers citérieurs jamais n'attaqueront, ni en guerre ni en vengeance ils n'entreront en conflit les uns avec les autres hors leur principauté respective.

Et quiconque attaquera – soit un ultérieur un citérieur ou un citérieur un ulterieur, – le Palais liu prendra son domaine et abbatra son fort.

ამიერნი კვეისბერნი და პეროვანნი იმიერთ ნუოდეს მიუდგებიან, ნუცა სალაშქროდ, ნუცა სასაუროდ ისაქმებენ ერთმანეთთანა თავის-თავისასა საერისთავოსაგან კიდე.

და რომელიც მიუდგეს, თუ უნდა იმიერი ამიერსა ანუ ამიერი იმიერსა, დარბაზით მამული წაელოს და ციხე დაექციოს

ეს ნაწყვეტი სამი პრობლემის წინაშე გვაყენებს, ორი მათგანი თარგმანს ეხება, ერთი კი – ინტერპრეტაციას.

აი, კარსტი როგორ თარგმნის ამ მუხლს:

Les starostes de valée (ხევის-ბერი) et Notables résidant citériurement (ხაზგასმულია კარსტის მიერ), ne doivent jamais se liquer avec ceux du côté ultérieur (ig.), n'étant autorisés à traiter en commun, les uns avec les autres, ni à l'effet d'entreprendre des exactions fiscales (გადასახადების ან ხარკის დაფარვა) – sauf, pourtant, pour ce qui est des affaires d'administration générale de leur Eristhavat respectif, duquel relève un chacun d'eux.

Quiconque agirait en contravention et se coaliserait avec quelqu'un, c'est à-dire, les *citérieurs* quelconques avec un résident de leur «patrimoine», et leur château-fort leur sera détruit (კარსტი, II, 2, გვ. 193. 43).

გვერდზე გადავდებთ იმ შენიშვნებს, რაც თარგმანთან დაკავშირებით გვაქვს, ხარვეზები ისედაც აშკარაა¹² და ამჯერად ყურადღებას მიაპყრობთ მხოლოდ ორ ზმნას: „მიდგომა“, რომელსაც ვთარგმნით ზმნით „attaquer“ და „საქმოზა“, ჩვენი თარგმანით, „entrer en conflit“. კარსტმა სხვაგვარად გაიგო (იგი ხომ რუსულ და ინგლისურ თარგმანს ეყრდნობოდა), შესაბამისად: „se liguier avec“ და „traiter en commun“. შუასაუკუნეების წყაროების შესწავლა თითქოს ამართლებს კიდევ კარსტს, ყოველ შემთხვევაში პირველ ზმნასთან მიმართებაში მაინც; ხშირად „მიდგომა“ იხმარება შემდეგი მნიშვნელობებით: „ვინმეს მხარის დაჭერა, ვინმესთან შეკერა, გვერდზე გადგომა, მიმხრობა, მხარდაჭერა“, ქრონიკებში: „შემდგომად ამისა ათაბაგი ყუარყუარე მიუდგა ხონთქარსა“ (ქრ. II, 354); ამ ზმნისგან ნაწარმოები ტერმინი „მიმდგომელი“ ნიშნავს „allié“-ს, ანუ მოკავშირეს (ქრ. I, 382, 284). ვახტანგის სამართალი ზმნა „მიდგომას“ ხუთჯერ იყენებს, და ყველა შემთხვევაში „მიმხრობის, თანადგომის, დახმარების“ მნიშვნელობით: მუხლ. 75, 139, 148, 205, 262. შესაძლებელია დაისვას კითხვა, არის თუ არა ჩვენ მიერ შემოთავაზებული თარგმანი ზუსტი? – ის დასაშვებია, რადგან მი-დგ-ომა სიტყვასიტყვით ნიშნავს: ვინმეს-კენ აღდგომას და ეს ლტოლვა შესაძლებელია იყოს ორი ურთიერთსაპრისპირო სახის – მტრობა ან თანადგომა. მაგრამ წყაროები უფრო მეორე მნიშვნელობის ინტერპრეტაციას იძლევა.

ის ერთი შეხედვით დასტურდება ზმნა „საქმოზის“ (ან „საქმეზა“) ყველაზე გავრცელებული მნიშვნელობით, რომელსაც ვთარგმნით როგორც „entrer en conflit“, კარსტის „traiter en commun“-ის საპირისპიროდ. ქართული წყარო მას „ვინმეს სამსახურში შესვლის“ მნიშვნელობით იყენებს: „და ესაქმებოდა ბატონს თეიმურაზს“ (ქრ. II, 418). ორივე ზმნა შესაძლებელია ექვემდებარებოდეს საერთო ინტერპრეტაციას: „s'allier“ და „se mettre au service de“, რაც ესადაგება კარსტის მიერ გამოყენებულ რუსულ თარგმანს.

12 „სასაუროდ“ არ ნიშნავს „გადასახადების გამოძალვას“; არამედ „შურისძიების აღსრულებას“. ასე რომ, საქმე ეხება განსაზღვრულ ოპერაციას და არა გამოძალვას ან ძარცვას.

მიუხედავად ამისა, ერთადერთი ფაქტი სულ სხვა მხარეს ნაგვიყვანს. „ათაბაგთა სამართალი“, რომლის პირველი ნაწილიც ბექას მიერაა შედგენილი და რამდენიმე წლით უფრო ადრინდელია, ვიდრე გიორგი მეფის სამართალი, ზმნა „საქმობას“ იყენებს მხოლოდ ერთხელ, მაგრამ მისი მნიშვნელობა არავითარ ეჭვს არ იწვევს:

„სხვად, თუ კაცი რასმე ესაქმებოდეს სამართლითა...“ (სამართალი ბექასი, მუხლი 60. 3, დოლიძე II, 314). აქ ნახმარია სიტყვა „ესაქმებოდეს“, რასაც ი. დოლიძე, სრულიად სამართლიანად, შემდეგნაირად განმარტავს: „თუ ვინმესთან უთანხმოებაშია, ვინმესთან კონფლიქტი აქვს“. სხვაგვარად გაგება შეუძლებელია. კონტექსტი ადასტურებს, რომ ზმნას „საქმობა“ აქვს „ვინმესთან უთანხმოებაში ყოფნის, კონფლიქტში შესვლის“ მნიშვნელობა. სხვათა შორის, ეს მე-60 მუხლი შედის ათაბაგთა სამართლის ყველაზე ძველ ნაწილში, რომელიც ბექას მიერაა შედგენილი და არის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყარო, რომელიც გიორგი მეფემ გამოიყენა. ამგვარად, ჩვენი კოდექსის ეპოქის დროინდელი კიდეც ერთი სამართლებრივი დოკუმენტი (ბექას სამართალი გიორგი მეფის სამართალზე რამდენიმე წლით ადრეა შედგენილი), რომელსაც ამ კოდექსის ავტორიც კარგად იცნობდა, ტერმინ „საქმობას“ ხმარობს მნიშვნელობით, რომელიც გულისხმობს „კონფლიქტს“ და არა „სამსახურს“.

კოდექსის შესავალში მოცემულია აგრეთვე სიტყვა „სა-საქმ-ო“ (იგივე ფუძე აქვს, რაც „საქმ-ობას“), „საქმის, პროცესის“, „კონფლიქტის“ მნიშვნელობით: „გავიგონეთ მათნი საქმენი, დავსხედით მათსა სასაქმოსა“ (შესავალი, 2). „და მოვიკულებით მუნებური სასაქმო“ (შესავალი, 4). ი. დოლიძე შეისწავლა ტერმინ „სასაქმოს“ გამოყენების შემთხვევები შუა საუკუნეების წყაროებში და ანალიზისას გვიჩვენა, რომ მას „კონფლიქტის“ მნიშვნელობა ჰქონდა. ეს ინტერპრეტაცია ეხება პროლოგს, §7-ს; მეფე აცხადებს, რომ დაადგინა უთანხმოების ყველა მიზეზი, რაც შესაძლოა ორ მხარეს შორის წარმოიშვას და მათ ორ კატეგორიად ყოფს: 1) სისხლის დაღერა; 2) უთანხმოების ყველა სხვა სახე: „სისხლი დგეს ანუ სხუა სასაქმო რა გინდა რა იყოს“ (შესავალი, 7).

დაბოლოს, ტერმინს „მო-საქმ-ე“ (მუხლი 28. 1) კანონმდებელი იყენებს „მომჩივანის“ (plaignant) ანდა „დავაში მონაწილე ერთ-

ერთი მხარის“ (partii dans un litige) მნიშვნელობით: „კაცსა ვისმე სხუას კაცთანა საქმე ედვას და მივიდეს იგი მოსაქმე კაცი და მას კაცს სამართალი სთხოოს და არ გამოჰყვეს...“. „si quelquel homme se trouve en litige avec un aute homme et que le plaignant aille convier en justice cet homme et qu'il n'y consente pas...“. „Litige“ შეესაბამება „საქმეს“, „plaignant“ – „მოსაქმეს“.

რადგანაც ზმნა „საქმობა“ ესადაგება „კონფლიქტის“ ცნებას, XIV საუკუნის წყაროებში მაინც, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ტერმინს „მიდგომა“, რაც ამკარად მასთანაა დაკავშირებული, ჩვენს კოდექსში „თავდასხმის“ (attaquer) მნიშვნელობა აქვს.

უფრო მეტიც, თუკი ამ ინტერპრეტაციას უარყოფთ და ჩვეულებრივ მივყვებით თარგმანს, მუხლი 42 კარგავს ყოველგვარ მნიშვნელობას. „ამიერნი“ აქ არაგვის საერისთავოს მცხოვრებლების მნიშვნელობითაა ნახმარი და დაპირისპირებულია „იმიერთან“, ქსნის მოსახლეობასთან: მუხლი 41 კი აზუსტებს ორი საერისთავოს საზღვარს, უფრო ზუსტად, ამიერ საზღვარს. რა დამოკიდებულება არსებობს ამ ორ მოსახლეობას შორის? ჩვენ ვიცით – ზემოთ მოცემული ტექსტიდან – რომ მათ შორის სამკედრო-სასიცოცხლო და უსარგებლო ბრძოლა მიმდინარეობს, გიორგი მეფის ნების წინააღმდეგ, რადგან ეს უკანასკნელი სასწრაფოდ წარგზავნის თავის ვაჟს, დავითს შეტაკებების აღსაკვეთად. ეს, შესაძლოა, სამართლის შედგენის ერთ-ერთი მოტივაცია იყოს: მშვიდობის დამყარება მთაში და სისხლილერის თავიდან აცილება. უთანხმოება და ბრძოლები ქსანსა და არაგვს შორის სწორედ იმ ეპოქაში მიმდინარეობს, როდესაც მეფემ ეს კანონთა კრებული შეადგინა – იმ პერიოდში იწყება და რამდენიმე წელს გრძელდება.

ამ პირობებში რამდენად დამაჯერებელია, რომ კანონმდებელი კრძალავს ყოველგვარ შეთანხმებას ორ საერისთავოს შორის, რომელთა შერიგებასაც მთელი ძალისხმევით ცდილობდა რამდენიმე წლის წინ? პირიქით, უფრო ბუნებრივია, რომ მონარქს მოესურვებინა მეზობლებს შორის ომის აკრძალვა, რითაც ხელს შეუშლიდა არაგვისა და ქსნის მოსახლეობას შორის სისხლისმღვრელ შურისძიების მცდელობებს. თვით ტექსტიც (ის რედაქცია) ადასტურებს ამ ინტერპრეტაციას. ფაქტობრივად, მუხლი 42 აკრძალვას ორ სოციალურ კატეგორიაზე ითვალისწინებს: ხვეისბერები და ჰე-

როვნები. ლაპარაკი არაა არც ერისთავებზე, არც აზნაურებზე და სხვ. რატომ არის ასეთი გამოწვევა?

თავდაპირველად იმას აღვნიშნავთ, რომ ხევისბერები და ჰეროვნები კოდექსში წარმოდგენენ ადგილობრივი საზოგადოებისათვის დამახასიათებელ იმგვარ ორგანიზმებს, რომელიც არც ფეოდალურ იერარქიას და არც სამეფო მოხელეებს არ მიეკუთვნებიან. ხევისბერი არის წინამძღოლი რელიგიურ, პოლიტიკურ და სამხედრო საქმეებში, ხოლო ჰეროვანი მიეკუთვნება ადგილობრივ სათათბიროს, თემის საბჭოს. სწორედ მათ ეკისრებოდათ პასუხისმგებლობა არაგვსა და ქსანს შორის არსებული უთანხმოების გამო. მაგრამ ამ უკანასკნელ საერისთავოში, რომელიც ნაკლებად მღელვარე და შფოთიანი იყო, ვიდრე მისი მეზობელი, შეტაკებები დაიწყო ვირშელ ერისთავის ნების წინააღმდეგ, მებრძოლთა დაჟინებით: ქსნის ერისთავი სთხოვდა დაეცადათ, მაგრამ მათ „არა ინებეს“.

არაგვის შემთხვევაში კი ერისთავი საერთოდ არაა ნახსენები: ბრძოლას ხევისბერები და მამასახლისები ხელმძღვანელობენ, ესე იგი – მღვდელმსახური ხატში და საგვარეულო თემის უფროსი (ქრ. II, 10). ორივე მხრიდან, განსაკუთრებით კი არაგვის მთიელებში, შეტაკებები ადგილობრივი ხელისუფლების წარმომადგენლების მხრიდან ხდება. ეს კარგად იცოდა კანონმდებელმა და სწორედ ამიტომ აუკრძალა არაგვის ხევისბერებსა და ჰეროვნებს უთანხმოება საზღვრების მიღმა მყოფ ქსნის საერისთავოს მოსახლეობასთან. ეს შეზღუდვა უჩვეულოდ აღარ მოგვეჩვენება, თუკი მას ისტორიული მოვლენების კონტექსტში გადავიტანთ. ამგვარად, იგი გასაგები ხდება და მისი საფუძვლიანობა გამორიცხავს 42-ე მუხლის სხვაგვარად გაგებას, ვიდრე ეს ჩვენ გავაკეთეთ: ამ უკანასკნელის სამიზნე არიან ისინი, ვისაც ბრალი მიუძღვის შეტაკებების წამოწყებაში და გათვლილია, რომ ხელი შეუშალოს „ამიერთ“, რაიმე ძალადობა განახორციელონ „იმიერთა“ საზიანოდ მაშინაც, თუკი საქმე ეხება ისეთ ლეგიტიმურ მიზეზს, როგორიცაა შურისძიება. ხაზი უნდა გავუსვათ იმასაც, რომ ფაქტობრივად კოდექსი არ კრძალავს სისხლის აღებას: იგი მხოლოდ არეგულირებს მას.

შურისძიების („სასაუროდ“) მოხსენიება ადასტურებს, რომ შეუძლებელია „მიდგომა“ და „საქმომა“ ითარგმნოს როგორც „alli-

ance“ (კავშირი) და „action commune“ (საერთო ქმედება); ამგვარი საქმის აღსრულების დროს, მონაწილეთა ბუნება და რაოდენობა ერთი ფაქტორით განისაზღვრება: რომელ საგვარეულოს მიეკუთვნებიან (ლაპარაკია მკვლელზე თუ მსხვერპლზე). შურისძიებისას არ ირჩევენ მონაწილედგეს, არ ეძებენ მოკავშირეებს; ორი საგვარეულო ხაზი უპირისპირდება ერთმანეთს, და გამორიცხულია უცხო, გარეშე ადამიანის ჩარევა ნათესაურ წრეში.

არაგვის საერისთავოს ფარგლებში შეტაკებებისა და შურისძიების შეზღუდვა, რაც 42-ე მუხლის მოტივაციას წარმოადგენს, ხაზგასმული და დაზუსტებულია პირველი აბზაცის ბოლო სიტყვებით: „...თავის-თავისა საერისთავოსაგან კიდე“, რაც ჩვენ ასე ვთარგმნეთ: „... hors leur principauté respective“. სიმართლე რომ ვთქვათ, ჩვენ თვითნებურად გამოვიყენეთ ორაზროვანი კონსტრუქცია, და უნდა მივიჩნიოთ, რომ წინდებულს „hors“ აქ ორი მნიშვნელობა შეიძლება ჰქონდეს: „hors de“ (მიღმა) ან „except“ (გარდა). ჩვეულებრივ, არსებითი სახელი „კიდე“, როდესაც მას თანდებულის როლი აქვს, იხმარება მეორე მნიშვნელობით. ცალკე ხმარებული ეს სახელი, ძველ ქართულში, ნიშნავს „ნაპირს“, „მიჯნას“, „კუთხეს“. მაგალითად, სახარებაში: „და იხილნა ორნი ნაენი, მდგომარენი კიდეა მის ტბისასა“ (ლუკა, 5; 2); „ლოდი, რომელი შეურაცხ-ყვეს მაშენებელთა, ესე იქმნა თავ კიდეთა“ (მათე, 21; 42). XIII-XIV საუკუნების ქრონიკებში, მას „ქვეყნის, მხარის“ მნიშვნელობა აქვს: „ყოველთა კიდეთა მპყრობელისა“ (ქრ. II, 93). თანდებულად ხმარებული, იგი აუცილებლად არსებით სახელთან (ან ნაცვალსახელთან) ერთად გვხვდება, რომელიც უკვე განსაზღვრულია სუფიქსით -გან. მაგალითად, ძველ წყაროებში: „მათ-გან კიდე“ (მათ გარდა) (ქრ. I, 55). XII-XIV საუკუნეების წყაროებში: „არა მოიკლა ბექას ლაშქარი ხუთთა კაცთა კიდე“ (ქრ. II, 314); აქ სუფიქსი -გან გამოტოვებულია, მაგრამ სხვა ადგილას, და ხშირად, იგი შენარჩუნებულია: „ამისგან კიდე ვერ ვპოეთ“ (ქრ. II, 325).

იგივე კონსტრუქციითა და მნიშვნელობით გვხვდება ბექას სამართალში (XIII საუკუნის დასასრული), ჩვენი დოკუმენტის ერთ-ერთ წყაროში: „მის ქალისა სამშობლოსაგან კიდე“ (სამართალი ბექასი, 46. 3). შეიძლება დავუშვათ, რომ მუხლი 42. 1 ასე დამთავრდეს: „... hormis leur principauté respective“. მაგრამ ამ შემთხვევა-

ში, კონსტრუქცია დამაჯერებელი აღარ ჩანს. ამიტომაც ვთარგმნეთ „კიდე“ სიტყვით „hore“, და მკითხველი თავისუფალია მისი ინტერპრეტაციისას. კონკრეტული და ფართო მნიშვნელობა უფრო მისაღებად მიგვაჩნია ფრაგმენტის ძირითადი შინაარსისთვის: აკრძალულია ბრძოლის წამოწყება და შურისძიება საკუთარი საერისთავოს ფარგლებს გარეთ.

სწორედ ამის გამო მოიხსენიებს კანონმდებელი ქსნისა და არაგვის გამყოფ საზღვარს. მაგრამ მას არ გააჩნდა იგივე მიზეზები, რათა ასევე დაედგინა რეგიონის სხვა საზღვრები (აღმოსავლეთი, ჩრდილოეთი, სამხრეთი) მოქცეულიყო სხვა საზღვრებთან მიმართებაში: უნდა დავკმაყოფილდეთ პროლოგში მოცემული მითითებებით. რაც შეეხება საერისთავოს აღმოსავლეთ ნაწილს, აქ არავითარი პრობლემა არ არსებობს: ზანდუკის ყელი მიჯნავს იმ ტერიტორიას, რომელსაც ეს კოდექსი ეხება, ამის მერე კი იწყება ფშავ-ხევსურეთი; ეს დემარკაცია თანამედროვე ეპოქამდე შენარჩუნდა და XVIII საუკუნის წყაროების თანახმად, ძალაში იყო არაგვის საერისთავოსთან მიმართებაში. სხვაგვარად არც შეიძლებოდა, რადგან არასდროს მომხდარა ფშავ-ხევსურეთის ინტეგრაცია ფეოდალური სისტემის წიაღში და საერისთავოებად დაყოფაშიც არ ჩარეულა. უდავოდ უნდა მივიჩნიოთ ის, რომ კოდექსში დადგენილ ტერიტორიას იგივე საზღვრები ჰქონდა, რაც არაგვის ერისთავის სამფლობელოს როგორც აღმოსავლეთით, ისე დასავლეთით.

იგივეს ვერ ვიტყვით ჩრდილოეთისა და სამხრეთის საზღვრებზე: განედში, კოდექსის მოქმედების არეალი არ მოიცავს არაგვის საერისთავოს მთელ ზედაპირს, ანუ იმას, რაც გვიანდელი წყაროებითაა ჩვენთვის ცნობილი. არანაირი საბაბი არ გვაქვს ვიფიქროთ, რომ გიორგი მეხუთემ ეს კანონები არაგვის საერისთავოს მხოლოდ ერთი ნაწილისთვის შეადგინა. პირიქით, ის თვითონვე ახსენებს – ეს ახლახან დავინახეთ – „საერისთავოს“ (მუხლი 42. 1) და სამართლის უბრალოდ წაკითხვაც აშკარას ხდის ერისთავისადმი მინიჭებულ მნიშვნელობას. სჯობს იმაზე დავფიქრდეთ, საუკუნეების განმავლობაში ხომ არ შეცვლილა აღნიშნული პროვინციის საზღვრები?

ამ თავის დასაწყისში დავადგინეთ, რომ პროლოგში აღწერილი ტერიტორია არ მოიცავს ხევს. არაგვის საერისთავო, 1774 წლის

ოფიციალური მონაცემებით, შემდეგი ტერიტორიული ერთეულებისგან შედგებოდა: ხევი, ხადა, გარეშემო, მრეელი, ცხაოტი, გუდამაყარი, ხანდო, ქართალი (თაყაიშვილი, 1907, გვ. 407-486). ამ ინფორმაციას თუ კოდექსის მონაცემებს შევადარებთ, შემდეგ დასკვნამდე მივალთ: არაგვის საერისთავომ ხევი მხოლოდ გიორგი ბრწყინვალის მეფობის შემდეგ (ესე იგი, 1344 წლის მერე) მიიერთა. ეს შემატიაწე ეგნატაშვილის მიერ მოწოდებულ ცნობებშიც დასტურდება, რაც XVII ს. დასაწყისის მოვლენებს ეხება:

ხოლო ესე არაგვს ერისთვის მამა-პაპათა ამოსწყუიტეს პატრონი ჳევისა თექთურმანისძე და დაიჭირეს ჳევი და მიერთგან მისცა მეფემან რომელთამე ჳადა, რომელთამე მთიულეთი და რომელთამე დუშეთი და ანანური და იქმნეს ჳევისა მის ერისთავად (ქრ. II, 390-391).

ეს შეთქმულება და ანექსია ეხება „ნუგზარის წინაპრებს“, რომლებიც XVII საუკუნის დასაწყისში ცხოვრობდნენ, რადგან თვითონ (ნუგზარი) სახელოვანი სარდლის გიორგი სააკაძის თანამედროვე იყო (იქვე, გვ. 391). ხევის მიერთება არაგვის საერისთავოზე უნდა მომხდარიყო XIV საუკუნის შუა წლებიდან XV საუკუნის ბოლომდე პერიოდში. ქრონიკის ეს ნაწყვეტი, ყოველ შემთხვევაში, იმას ადასტურებს, რომ გიორგი მეფის ეპოქაში ხევი არ შედიოდა არაგვის საერისთავოში: აქედან გამომდინარე, ამ უკანასკნელის ჩრდ. საზღვარი ზუსტად ემთხვევა კანონმდებლის მიერ პროლოგში მითითებულ საზღვარს.

სამხრეთშიც იგივე დასტურდება: საერისთავოს ტერიტორია უფრო ფართოა. დიდია, ვიდრე ის არეალი, სადაც კოდექსი მოქმედებდა. 1774 წლის აღწერაში მოცემული სამხრეთის ორი რაიონი – ხანდო და ქართალი – მდებარეობს კოდექსის პროლოგში დადგენილი საზღვრის სამხრეთით. სოფელი მენესო (შესავალი, 9) კი ფასანაურის მიჯნაზე, ორი არაგვის (თეთრი არაგვისა და შავი არაგვის) შესართავთან მდებარეობს, ესე იგი წართლის ჩრდილოეთით. იგივე კითხვა ისმის, რაც ჩრდილოეთის საზღვრის შემთხვევაში: XIV საუკუნეში არაგვის საერისთავოში შედიოდა თუ არა 1774 წლის ცნობებში ნახსენები ორი სამხრეთი რაიონი, რომელიც არ მოიხსენიება ჩვენს სამართლის კრებულში?

XVII საუკუნის ერთ-ერთი წყარო ასახელებს არაგვის ერისთავს, ვინმე შაბურიშვილს და აზუსტებს: „ამ უკანასკნელს ბარის

საერისთავო ეჭირაო“ (GR, გვ. 85). აქედან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ადრე არაგვის ტერიტორიაზე ორი საერისთავო არსებობდა: ბარის და მთის. ცნობა ეხება ადრინდელ ვითარებას, რადგან ტექსტი მიგვანიშნებს, რომ შაბურიშვილები, უკვე დიდი ხანია, არაგვის ერისთავები აღარ არიან. თუკი ეჭვქვეშ არ დავაყენებთ ამ წყაროს მნიშვნელობასა და მისი ცნობების უტყუარობას – ამისთვის არანაირი საბაბი არ გვაქვს – შეგვიძლია თითქმის დავასაბუთოთ კიდევ საპირისპირო – რომ არაგვის საერისთავო გაერთიანდა XIV-XVII საუკუნეებში და მოიცვა ადრე „ქვემო საერისთავოდ“ წოდებული ტერიტორიაც, ესე იგი ორივე სამხრეთი რაიონი. ამ ვითარებაში, გიორგი V-ის მიერ დადგენილი სამხრეთის საზღვარი ემთხვევა არაგვის ზემო საერისთავოს საზღვარს.

შეჯამებისთვის: კანონმდებელმა კოდექსი შეადგინა ერთ განსაზღვრულ ტერიტორიაზე მცხოვრები მთიელებისთვის. ამ ტერიტორიის საზღვრები არაა თვითნებურად დადგენილი: ისინი ემთხვევა არაგვის ზემო საერისთავოს საზღვრებს (უტყუარია აღმოსავლეთ, დასავლეთ და ჩრდილოეთ საზღვრები, დამაჯერებელია – სამხრ. საზღვარი). ეს ადმინისტრაციული ერთეული კოდექსის რედაქციამდე არსებობა, როგორც ამას 42-ე მუხლი (და ისტ. წყაროებიც) მოწმობს. მეფე გიორგი V-ს არ შეუქმნია ახალი საერისთავო, ამას შემდგომში ბევჯერ დავადასტურებთ (მე-7 თავში). როგორც თავად კანონმდებელიც აღნიშნავს, ლაპარაკია მხოლოდ სამართლებრივი სტატუსის მინიჭებაზე იმ პროვინციისადმი, რომელსაც მანამდე ის არ გააჩნდა და სარგებლობდა კიდევ ამ ვითარებით, რასაც მეზობელი ქსნის მოსახლეობის წინააღმდეგ წარმოებული ბრძოლის ეპიზოდიც გვიჩვენებს.

2. კოდექსის დათარიღება

წყაროების პრობლემა პირდაპირ უკავშირდება კოდექსის დათარიღებას. ძალიან მნიშვნელოვანია შესაძლებელი სიზუსტით დადგინდეს, თუ როდის შემოიღო გიორგი V-მ ეს კანონმდებლობა. იგი მეფობდა 1314 (ან 1318) – 1346 წლებში. ის ადგილი, სადაც ქრონიკა მასზე მოგვითხრობს, სამწუხაროდ, დაზიანებულია, მთავარი ინფორმაცია დაკარგულია (ქრ. II, 325). არ ვიცით, რომელ წელს ავიდა ტახტზე გიორგი V. XVII საუკუნის ბოლოს, ვახუშტი

ბატონიშვილი ამჟამად უკვე დაკარგულ წყაროზე დაყრდნობით წერდა: „1318 – დაჯდა მეფედ გიორგი, ძე დიმიტრი მეფისა თავ-დადებულისა“ (ვახუშტი, გვ. 276). ჟორდანიას აზრით, მეფობის ხანა არა 1318, არამედ 1314 წელს უნდა დაწყებულიყო (ქრ. II, 180). ჯავახიშვილი გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ შესაძლებელია ორივე თარიღის მხედველობაში მიღება, რადგან გიორგი ორჯერ გამეფდა: თავდაპირველად იგი აღმოსავლეთ საქართველოს მეფე გახდა, 1314 წელს, ხოლო მონღოლებთან სტუმრობის შემდეგ – ერთიანი საქართველოს მეფე; სამეფოს გაერთიანება 1318 წელს უნდა მომხდარიყო (საქართ. ისტ.; III, 258-259).

ჟორდანია ფიქრობს, რომ კოდექსი 1344-46 წლებში შეიქმნა (ქრ. II, 182), რაც ნაკლებად დამაჯერებელია. კაკაბაძე უფრო ახლოსაა სიმართლესთან, როდესაც შემდეგ დათარიღებას გვთავაზობს:

„სამართალი მხოლოდ 1325 წელს არ იქნება დაწერილი, იგი 1325-1338 წლებში უნდა შემუშავებულიყო“ (კაკაბაძე, გვ. 3). მაგრამ პროფ. ი. დოლიძემ ზუსტად განსაზღვრა ის წელი, როდესაც გიორგი მეფემ კანონთა კრებული შეადგინა – 1335 (დოლიძე, II, 12-15).

პროლოგი ერთ მნიშვნელოვან მინიშნებას შეიცავს: „დავსხედით და დავსვთ წმინდა მეუფე და ქართლისა კათალიკოზი ეფთვიმე...“ (შესავალი, 6). ჩვენთვის ცნობილია, რომ ეფთვიმე კათალიკოსის მოვალეობას 1335 წლამდე ასრულებდა (დოლიძე, II, 14), ამასთან დაკავშირებით არავითარი ეჭვი არ არსებობს. რადგან იგი მონაწილეობდა კოდექსის შემუშავებაში, ეს უკანასკნელი ვერ იქნება შედგენილი 1335 წლის შემდეგ.

ისევე პროლოგში გიორგი მეფე ამბობს: „უცილებლად ქონებასა შინა სამეფოსა ჩუენისასა და უცილებლად პყრობასა ტახტისა და სკიპტრისასა“ (შესავალი, 1). ყველა კომენტატორმა აღნიშნა ამ ფორმულირების ღირებულება და მნიშვნელობა: მეფე უკვე გაერთიანებული სამეფოს სათავეში იყო, რომელიც მთელ საქართველოს მოიცავდა (დოლიძე, II, 12-13). საკვანძო სიტყვა აქ არის „ყოვლგნით“ (რასაც კარსტი საერთოდ არ თარგმნის): გიორგი V-ის ხელისუფლება სამეფოს მთელ ტერიტორიაზე ვრცელდება. აქედან გამომდინარე, მეფე კოდექსს 1334 წელზე ადრე ვერ შეადგენდა; სწორედ ამ წელს გარდაიცვალა სარგისი, სამცხის ათაბაგი

(სამხრეთი საქართველო) და მისმა ვაჟმა ყვარყვარემ წყალობა სთხოვა მეფე გიორგი ბრწყინვალეს (ქართველი ერის ისტორია III, 269). ამ დასკვნას მთლიანად ადასტურებს ვახუშტი, როდესაც ბატონიშვილი სამეფოს გაერთიანების ეტაპებს აღწერს. 1334 წელს სამხრეთ საქართველოს დამორჩილების აღნიშვნის შემდეგ, იგი მოგვითხრობს:

მერმე კულად განიხილა მეფემან მთიულთა და კავკასთა საქმენი, რამეთუ მრავალნი უჯერონი იქმნებოდნენ. რომლისთვესცა შემოიკრიბნა სპანი, შვეიდა და დაიმორჩილნა ყოველნი უმეტეს პირველისა კავკასსა შინა მყოფნი. ხოლო მუნიდამ ჩამოვლო ცხრაზმასა ზედა, მოვიდა მუხრანს და ჩამოიყვანნა მუნ რომელნი კავკასიასა შინა ქრისტიანნი იყვნენ თავნი მათნი და უევისბერნი. შემოვიდა ტფილისს და შემოიტანნა იგინიცა და განუჩინა მათ სამართალი და წესნი დაუსხნა წიგნით... (ვახუშტი, გვ. 278).

აქ აღწერილია სწორედ ის მოვლენები, მოგზაურობა და ფაქტები, რომლებიც შეჯამებულია პროლოგში. მარშრუტი სრულიად იდენტურია ორივე დოკუმენტში. ლაპარაკია კანონთა კრებულის შემუშავებაზე, რაც 1334 წლის მერე მოხდა. (კათოლიკოს ეფთვიმეს სიკვდილამდე). ი. დოლიძე 1335 წელს არჩევს, რადგან მისი აზრით, ნინა წელს მეფე იმდენად იქნებოდა დაკავებული სამხრეთ საქართველოს შემოერთებით, რომ მთიელთა საქმეებისთვის ვეღარ მოიცლიდა (დოლიძე, II, 15).

3. წყაროები

წყაროები ორგვარია: ფეოდალური საქართველოს საკანონმდებლო ძეგლები და არაგვის მთიელთა ჩვეულებითი სამართალი.

კოდექსის ბევრი ადგილი მიანიშნებს ადრინდელ კანონებსა და დებულებებზე; ფორმულირება „ვითა ძველითგან გაჩენილი არის“ რამდენიმე მუხლში გვხვდება: მუხლი 2, – სასჯელი განმგებლის მკვლელობისათვის; მუხლი 41, რომელიც ლომისის საზღვარს ეხება; მუხლი 45 – ვალის შესახებ. გიორგი V-ის კოდექსი ძირითადად სისხლის სამართალს ეხება: ამა და ამ დანაშაულისთვის, ესა თუ ის სასჯელია გათვალისწინებული. ამ სფეროში, XIV საუკუნემდე შედგენილმა ორმა დოკუმენტმა მოაღწია ჩვენამდე; რა

თქმა უნდა, სხვა ძეგლებიც იარსებებდა, მაგრამ ჩვენამდე არ შემონახულა. აქედან უძველესი მხოლოდ ფრაგმენტების სახითაა შემორჩენილი, ესაა: ბაგრატი კურაპალატის სამართალი. ის 62 ძალიან მოკლე მუხლისგან შედგება და XI საუკუნეშია შედგენილი. მისი რამდენიმე განაჩენი, ძალზე მიახლოებული ფორმით გვხვდება ჩვენი კოდექსის ტექსტშიც. მაგალითად, ჭრილობების (გერში) შესახებ ბაგრატის სამართალი გვეუბნება:

ნაპარვითა თუალისა ცურა, ჳელ-ფერჳისა დაგერჳა, პირისა დალი ესე სამი სისხლისა ნახევარი არს (ბაგრატი, მუხლი 124).

ჩვენ კოდექსში კი ვკითხულობთ: „ვისცა პირსა ზედა გერში აჩნდეს სადალედ და ანუ ცხვრნი მოეკუეთნეს, სისხლის მეხუთედი დაეურვოს, რასაც გუარის კაცი იყოს“ (მუხლი 31. 1).

კაცსა თუ თუალი ნამოუფარდეს ანუ ფერჳი დაუჳადეს, ანუ მოეკუეთოს, სისხლის მეოთხედი საეურვოს (მუხლი 34).

გიორგი V ნამდვილად იცნობდა „ბაგრატის სამართლის“ 124-ე მუხლს, ტერმინები იგივეა, ასევე კონსტრუქცია „პირის დალი“ ორივე დოკუმენტში გვხვდება; ორივე სამართალში, სასჯელი ჭრილობის მიყენებისთვის ან დასახიჩრებისთვის არის ჩვეულებრივი compositio წილი. მეკობრეების თაობაზე, ბაგრატი, მუხლი 22 (138): „მეკობრისა და ზედა-დამსხმელისა სისხლი არა არს“. გიორგი V: „და მეკობრე რაზომიცა მოკლან, სისხლი გაუცუდდეს ყუელასი“ (მუხლი 43. 1).

ამკარაა, რომ ორ დოკუმენტს შორის სხვა წყარო ჩაერია; საუბარია „ათაბაგთა სამართლის“ პირველ ნაწილზე, რომელიც სამხრეთ საქართველოს მთავარს, ბექას ეკუთვნის და XIII საუკუნის დასასრულით თარიღდება. მაგალითად, მე-12 მუხლში ვკითხულობთ: „ზედა-დამსხმელისა სისხლი და გერში არ არის“. ფორმულირება აღებული „ბაგრატის სამართლის“ 22-ე მუხლიდან და თითქმის უცვლელადაა გადმოტანილი. თუკი გიორგი მეფე თავდაპირველ წყაროს დაეყრდნო, მაინც უდავოა, რომ „ბექას სამართალმა“ უბოძა ამისკენ. სხვა მხრივ, „ბაგრატის სამართალი“ ძალიან მცირე ზომისაა და მხოლოდ გარკვეულწილად შეგვიძლია მისი გამოყენება, მაგ. ვისარგებლეთ იმ მუხლებით, რომლებიც ეხება: სხეულის დაზიანებას (მუხლ. 31, 32, 36, 38 გიორგი მეფის სამართ. = მუხლ. 124, 125, 142, 143 ბაგრატის სამართ.); მეკობრე-

ობას (მუხ. 43 = მუხ. 138); სასულიერო პირთა მკვლელობას (მუხ. 25 = მუხ. 122). უნდა აღინიშნოს, რომ ამ მუხლების შესაბამისი შინაარსი – და ხშირად ფორმა – გვხვდება „ბექას სამართალში“. სასულიერო პირებთან დაკავშირებით, მაგალითად, ბაგრატიან ეკითხულობთ: „მონაზონთა, ხუცესთა და დიაკონთა ნაძარცვ ორკეცია“ (მუხლი 22); ბექასთან – „მონაზონისა და დიაცისა, ხუცისა, თუ შუად მოსრული იყოს და ესეთი რომელი მოკვდეს, ორკეცი სისხლი დაუურვოს“ (მუხლი 16); გიორგი მეფის სამართალში: „მონაზონთა, მწირველთა ხუცესთა და დედათა ორკეცი სისხლი არის“ (მუხლი 25. 7). და ბოლოს, ქმრის მიერ ცოლის მიტოვების შესახებ, „ბაგრატის სამართალი“ ითვალისწინებს ნახევრის ეკვივალენტის გადახდას, „ნახევარი სისხლი დაუურვოს“ (მუხ. 140) ბექა: „უპატივობა იყიდოს და სისხლი ორად შეკეცოს“ (მუხ. 29).

უმეტეს შემთხვევაში, კოდექსის პირდაპირი წყარო არის ბექას კრებული. ავტორი ბექა I 1285-1306 წლებში განაგებდა სამხრეთ საქართველოს (ქრ. II, 271-323). აღნიშნული ფაქტი დააზუსტა კაკაბაძემ (1912), რითიც გვიჩვენა, რომ ეს ტექსტი უფრო ადრინდელია, ვიდრე გიორგი მეფის სამართალი. მისი არგუმენტაცია ასეთია. ბექას სამართალს ახლავს მისი შვილიშვილის, ათაბაგ ალბულას შენიშვნა, რომელიც გვამცნობს იმ ფულად ერთეულს, რომელიც დოკუმენტის რედაქტირების დროს მოქმედებდა: „პატრონისა პაპისჩემისაგან განაჩენი ყაზანური თეთრი იყო და ამა ჟამთშიგა ყაზანურობა აღ-სადმე-მოკლებულიყო. და დიდის წარჩინებულის მეფის გიორგის ჯამისა თეთრი გავაჩინეთ...“ (ბექას სამართალი, შესავალი)

სივალგარად რომ ვთქვათ, ბექას ხელმწიფობის პერიოდში მოქმედებდა ვერცხლის ფული, რომელიც ყაზანმა (1295-1304) შემოიღო; მისი სიკვდილის შემდეგ, ეს ფულის ერთეული აღარ მოქმედებდა. ყაზანი 1304 წელს გარდაიცვალა (გრუსე, გვ. 453-458). აქედან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ბექას სამართალი, რომელიც ამ ფულის ერთეულს იყენებს, 1304 წლამდე უნდა შედგენილიყო (კაკაბაძე, გვ. 4-7). ამგვარად, ლაპარაკია ბექა I-ზე, რომელიც მონაწილეობას იღებდა ყაზანის ლაშქრობებში მამლუქთა იმპერიის წინააღმდეგ (1299-1300, გრუსე, გვ. 457-458)). როგორც ამას მატიანე გვამცნობს (ქრ. II, 294).

ბექას ასული, ნათელა, ცოლად გაჰყვა საქართველოს მეფეს, დიმიტრის. ამ ქორწინებით რამდენიმე ვაჟი შეეძინათ, ამათგან ერთ-ერთი მომავალი მეფე გიორგი V, რომელიც ბექა პირველის შვილიშვილი იყო (ქრ. II, 292-322). დიმიტრის სიკვდილის შემდეგ, გიორგი ჯერ კიდევ ბავშვი იყო და მისი მეურვეობა პაპას მიანდეს: „ნარიყვანა პაპამან მისმან ბექამან და აღზარდა საკრველი და უმჯობესი ყოველთა კაცთა მის ჟამისათა“ (ქრ. II, 294).

გიორგი მეფისთვის ცნობილი უნდა ყოფილიყო მისი პაპისა და აღმზრდელის, ბექას ნაშრომი. შეგვიძლია იხიცი ვივარაუდოთ, რომ კანონთა კრებულის შედგენის იდეა თავისი წინაპრის მაგალითმა შთააგონა. ეს ვარაუდი დამაჯერებელია, რადგან ბექა მართო ობოლი შვილიშვილის გაზრდით კი არ შემოიფარგლა: მან საკუთარ თავზე აიღო მომავალი მეფის აღზრდა. როგორც რამდენიმე დეტალი გვიჩვენებს, მას გადანყვებული ჰქონდა თავისი აღსაზრდელის საქართველოს ტახტზე აყვანა. ამ პერიოდში ქართველი მეფეები მონღოლთა ყაენების ვასალები იყვნენ და ტრადიციულად, ურდოში მისვლის შემდეგ, მათ უნდა დაემტკიცებინათ მეფედ. ბექამ ახალგაზრდა გიორგი ემირა ჩობანთან წარგზავნა:

ხოლო ესე გიორგი წარავლინა ბექამან ჩოფანს თანა, და მან მიიყვანა ყაენს წინაშე, ხოლო მან პატივითა შეიწყნარა და წინათვე დაუსახვიდა ნიშთა მეფობისათა (ქრ. II, 322).

საილხანომ ბექას საქართველოსთვის მეფეს სთხოვს; ეს მომავალი გიორგი მეხუთეა:

რომელი აღასრულა და მისცა, და თანა წარატანა ლაშქარი დიდი, ხოლო წარიყვანეს ესე გიორგი და დასუეს მეფედ. (ქრ. II, 304)

ის, რომ გიორგი V ტახტსა და სამეფო გვირგვინს პაპამისს უნდა უმადლოდეს აშკარად პასუხობს დიდხანს და კარგად მოფიქრებულ მიზანს. ტახტზე ასულმა სრულიად ახალგაზრდა მეფემ გააოცა ქვეშევრდომები თუ მოკავშირე მონღოლები მოხერხებულობითა და გამჭრიახობით ქვეყნის მართვის საქმეში – მათ წინაშე უკვე წარმატებული სახელმწიფო მოღვაწე იყო. ეს გამოცდილება, რაღა თქმა უნდა, პაპამისის, დიდი პოლიტიკოსისა და სახელგანთქმული სწავლებისა და გავლენის შედეგია (ქრ. II, 304-322).

სრულიად ბუნებრივია, რომ გიორგი მეფეს კანონმდებლობის შექმნა ბექას მიერ შედგენილმა სამართალმა შთააგონა, რადგან

ეს დოკუმენტიც ხომ, პირველ რიგში, სხვა არაფერია, თუ არა სისხლის სამართალი. ორივე ტექსტის შედარება ამას სულლიად ადასტურებს: ჩვენი კოდექსის მუხლების მესამედი მაინც, შინაარსითა და ხშირად ფორმით, შეესაბამება ბექას სამართლის მუხლებს. აი რამდენიმე მაგალითი: ბექა 61. 1: „თუ ცხენი და რა გინდა რა კაც-მან მოიპაროს, თუ ჴელთავე აქვნდეს თავი ნაპარევი, იგი მისცეს და ერთი ეზომი სხვა“; გიორგი V, 43,2: „ვინც რა ვინ მოიპაროს, ცხენი, ცხუარი, ძროხა ანუ სასაქონლო რამე... და ნაპარევისთვის ერთი თვთ იგი თავადი დაუურვონ და ორი სხუა, — თავითურთ სამი შეიქმნას“. ქურდობაზე დაწესებული ჯარიმის პრინციპი და ტერმინები იდენტურია, მხოლოდ ჯარიმის პროპორციებშია განსხვავება (ორმაგი — ერთ შემთხვევაში, სამმაგი — მეორეში).

თუკი ქალი ბრძოლაში იღუპება, მოწინააღმდეგეებს შორის ჩარევისას, საფასური ორმაგია: ეს მუხლი სამივე — ბაგრატის, ბექას, გიორგი V-ის — კოდექსისთვის ერთია. მაგრამ თუკი ქალი იარაღით ხელში კვდება, როცა იგი თავად იბრძვის, არანაირი სისხლის საფასური არ არსებობს: „და თუ მეომარი ყოფილიყოს, მართლთა მონმითა გამოჩნდეს, გარდაჴდეს ასრე, ვითა ძალლის ყეფა“ (ბექა, 16. 1). „და თუ დიაცი მეომრად იყოს და აბჯარი ჴქონდეს და მოკუდეს, გაცუდდეს მის დიაცისა სისხლი“ (გიორგი V, 25,4).

ამრიგად, ეჭვგარეშეა, რომ გიორგი V-მ გამოიყენა „ბექას სამართალი“ და პირდაპირ თუ ამ უკანასკნელის მეშვეობით — „ბაგრატი კურაპალატის სამართალი“. ეს ის ორი წერილობითი წყაროა, რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია. აქ საქმე ეხება, ასე ვთქვათ, მატერიალურ კორესპონდენციებს, რაც ორი დოკუმენტის სიტყვებისა და ფრაზების შედარებისას ჩნდება. თუმცა კოდექსის შედგენაში სხვა წყაროებიც უნდა ჩარეულიყო, სხვა გავლენაც უნდა არსებობდეს. არაგვის მთიელებში არსებული ჩვეულებითი სამართლიდან, კანონმდებელმა გაითვალისწინა შურისძიების აღსრულება და მასთან დაკავშირებული წესები. მან აგრეთვე გამოიყენა ფეოდალური საქართველოს სამართლის იურიდიული ცნებები; ისინი შესაძლებელი არაა ფორმულირებული კანონმდებლობის მუხლებში, მაგრამ ეს ჩანს კოდექსის რედაქციის თანამედროვე ტექსტების ანალიზისას. რაც შეეხება საქართველოს მთიელთა ჩვეულებით სამართალს, ამის შესახებ არანაირი წერილობითი ძეგლი არ არსებობს, იგი მხოლოდ XIX — XX საუკუნეების ეთ-

ნოლოგების გადმოცემითაა ჩვენთვის ცნობილი. ეს ორი კომპონენტი – ზეოდალური სამართალი და ჩვეულებითი სამართალი – ძირითადი და მნიშვნელოვანია ჩვენი კოდექსისთვის, თუმცა მათი გამოყოფა მხოლოდ იმ კონცეფციების შესწავლისას არის შესაძლებელი, რომლებიც გიორგი მეფემ თავისად აქცია.

თავი IV

საკუთრების კონცეფციები

ჩვენ ვაჩვენებთ, თუ რა მიზანი ჰქონდა მეფეს კანონმდებლობის შედგენისას: არაგვის საერისთავოსთვის შეექმნა წერილობითი კანონები, რასაც მანამდე მოკლებული იყო ეს მთიანი რეგიონი. დავინახეთ, რომ ეს ტერიტორია ჩართული იყო ფეოდალურ სისტემაში, მაგრამ დასახლებული იყო დაუმორჩილებელი, ადგილობრივი ტრადიციების ერთგული მეომრებით: ეს კონტრასტი კარგად გამოჟღავნდა ქსანსა და არაგვს შორის მომხდარი ბრძოლის დროს. თუმცა ანტაგონიზმი მხოლოდ ძალადობით არ გამოიხატებოდა: ის ასევე აისახებოდა კონცეფტუალურ დაპირისპირებაში, რამაც თავისი კვალი დაამჩნია კოდექსს. კანონმდებლის ერთ-ერთი დამსახურებაა, რომ შეძლო, ასე ვთქვათ, ორი, ერთი შეხედვით, ერთმანეთთან შეუთავსებელი კომპონენტის შეჯერება ისე, რომ არასასურველ შედეგამდე არ მისულა. საჭიროა, ძალიან ახლოდან დაკვირვება, რათა წარმომავლობის მიხედვით გავარჩიოთ ელემენტები და შევნიშნოთ ორი განსხვავებული კონცეფციის კვალი.

ქონებრივ უფლებათა სფეროში საკმაოდ მკაცრად უნდა მოხედეს მათი შეპირისპირება. ფაქტობრივად, საკუთრების ცნებას სულ სხვა შინაარსი ჰქონდა საქართველოს მთიან მოსახლეობაში, ვიდრე საკუთრივ სამეფოში. ტრადიციულ ქართულ საზოგადოებაში (განსაკუთრებით კი მთაში, რომელიც უფრო კონსერვატიული იყო, ვიდრე ბარი), საკუთრება იყო ძირითადად კოლექტიური და მემკვიდრეობითი; იმ ფეოდალური სისტემის მიხედვით კი, რაც სამეფო ხელისუფლების დასაყრდენი იყო, ის, პირიქით, ინდივიდუალური და პირადული იყო. ყველაზე კარგად ეს მეფე გიორგიმ იცოდა, რადგან ამის გამოცდილება ჰქონდა: ამ კონცეფციის წყალობით ფლობდა იგი ტახტსა და ხელმწიფობას; გვახსოვს, რომ სამეფო ხელისუფლებამდე მან ორი საფეხური გაიარა, მემკვიდრის გადმოცემით, გიორგი ორჯერ აკურთხეს მეფედ: პირველად – აღმოსავლეთ საქართველოს მეფედ, მეორედ კი იგი გახდა მონარქი, რომლის ხელისუფლებაც საქართველოს მთელ სამეფოზე ვრცელდებოდა.

ცნობილია, რომ მომავალი გიორგი V პაპამისმა, ბექამ, გაგზავნა ამირა ჩოფანთან, რომელმაც იგი ყაენს წარუდგინა. XIV საუკუნის დასაწყისში ამგვარი პროცედურა ნორმალური იყო: საქართველოს მეფე იღებს ყაენის წყალობას და განაგებს თავის სამფლობელოს „ურდოსთვის ხარკის გადახდის პირობით“. ასევე იყო სამხრეთ საქართველოს შემთხვევაში; მემათიანე გვამცნობს, თუ რას ფლობდა ბექა I და შემდეგ ამატებს: „და ხარაჯას მისცემდა ყაზანსა და ლაშქრითა შეენეოდა“ (ქრ. II, 304).

იგივე ვითარებაში აღის პირველად ტახტზე გიორგი V. რამდენიმე წელიწადში ყაენი ოლჯათი კვდება და რჩება 7 წლის ვაჟი (1316); 1327 წლამდე ხელისუფლება ამირა ჩოფანის ხელში გადადის. გიორგი V სარგებლობს ამ ვითარებით:

ხოლო ესმა რა გიორგი მეფესა სიკვდილი ყაენისა და მის წილ დადგინება მუსაითისა, წარვიდა ურდოსა. და მივიდა რა ურდოსა მეფე გიორგი, განიხარა ჩოფან და შეიტკბო, ვითარცა შვილი. და მოსცა ყოველი საქართველო და ყოველნი მთავარნი საქართველოსანი და შვილნი დავით მეფისანი და მესხნი, შვილნი ბექასანი (ქრ. II, 325).

მეფეს გადაეცა: ერთი მხრივ, ყველა ის ტერიტორია, რომელსაც საქართველოს სამეფო მოიცავდა (ყოველი საქართველო), მეორე მხრივ, ამ მამულების პატრონები (მთავრები თუ ერისთავები). მესხები სამხრეთ საქართველოს (მესხეთი) მკვიდრნი არიან, ამ მხარეს აქამდე ადგილობრივი ფეოდალები (პატრონი) განაგებდნენ: „მესხნი, შვილნი ბექასანი“ სხვა არავინაა, თუ არა ბექა I-ის მემკვიდრეები, სარგისი, ყვარყვარე და შალვა, მისი შთამომავლები პირდაპირი ხაზით. ტექსტი ძალიან მნიშვნელოვანია, განსაკუთრებით ის, რომ ადამიანებს იგივე ნოდებები აქვთ, რაც მათ საფეოდალოებს. ამგვარად, საქმე გვაქვს ბოძების ფეოდალურ ტიპთან. ამ შემთხვევაში, გიორგი V ვასალია, მაგრამ ამავე დროს, იგი სიუზერენის სახელით მოქმედებს. ურდოში გამოცხადება და ჩოფანისგან მთელი სამეფოს გადაცემა მოხდა მხოლოდ 1317 წელს, როცა წინამორბედი ყაენი 1316 წლის დეკემბერში გარდაიცვალა (გრუსე, გვ. 462). ჩვენ გვაქვს ქართული წყაროც, რომელიც 1318 წლით თარიღდება, ამ წელს კათალიკოსმა ეფთვიმემ გიორგი V „მეორედ“ აკურთხა მეფედ. ეს ცნობები ერთიმეორეს ავსებენ და ასაბუთებენ: გიორგი V სრულიად საქართველოს

მეფე გახდა 1317-1318 წლებში. ამ დროს, სარგისი არის პირდაპირი მფლობელი მესხეთისა. მის სიკვდილამდე გიორგი მეფეს არაფერი შეუცვლია, მხოლოდ მისი შვილის, ყვარყვარეს დროს, გიორგი V-მ გამოიყენა თავისი, როგორც სიუზერენის უფლებები: თვითონვე დაადგინა მესხეთის ახალ მთავრად და ფეოდალურ მფლობელობაში გადასცა მემკვიდრეობა (ქართული ერის ისტორია, III, 269). კანონმდებელ მეფეს უნდა ჰქონოდა კერძო საკუთრებაზე სრული კონტროლი, რადგან ამ პრინციპების აღსრულებამ მას საშუალება მისცა რამდენიმე წელიწადში მთელი სამეფო საკუთარი სკიპტრის ქვეშ გაერთიანებინა.

სხვა მხრივ, ეს სისტემა წარმოადგენდა იმ დროს (XIII-XIV საუკუნეების) მოქმედ იურიდიულ კონცეფციათა საფუძველს. ეს კარგად ჩანს ბექას სამართალში გამოყენებულ ტერმინოლოგიაში და განსაკუთრებით იმ მუხლებში, რომლებიც ეხება მამულს, საკუთრებასა და ქონებას. ვცადეთ ქართული სამართლისთვის მიგვესადაგებინა რომაული სამართლის ტერმინები *proprietas* და *possessio*; ევროპული ფეოდალიზმის კატეგორიებს უკვე გადახდათ მსგავსი ფათერაკი: შუასაუკუნეებიდან მოყოლებული, ფეოდალური სამართლის სპეციალისტები ცდილობდნენ ისინი რომაულ ყალიბში გადაეტანათ, რამაც საბოლოოდ როგორც რომის სამართლის, ასევე ფეოდალიზმის ცნებები დაამახინჯა. შუასაუკუნეების სამართლის ბევრმა მკვლევარმა, კერძოდ, ჯავახიშვილმა და სურგულაძემ, სცადა შუასაუკუნეების საქართველოში დაენახა რომაული *proprietas* და *possessio* შორის არსებული განსხვავება. ჯავახიშვილის მიხედვით (სამართლის ისტორია, II, 2, 390-416), ქართული ტერმინი „ქონება“ შეესაბამება *possessio*-ს, და „მამული“ *proprietas*-ს. სურგულაძესთან, პირიქით, „ქონება“, IX-დან XIV საუკუნემდე, ყოველთვის აღნიშნავს „*proprietas*“-ს. და ბოლოს, პრ. ი. დოლიძემ გვიჩვენა, რომ „ქონება“ შესაძლებელია შეესაბამებოდეს როგორც ერთ, ასევე მეორე ტერმინს, კონტექსტის მიხედვით (დოლიძე, I, 140-145). ამგვარი მერყეობის ახსნა საკმაოდ მარტივია: მოცემული განსხვავება არ ესადაგება ქართულ სისტემას და მისი შენარჩუნება ძალზე უსარგებლო „მეტატოპიზმის“ დაშვების ტოლფასია. ამიტომ, ჩვენ მთლიანად პროფ. დოლიძის არგუმენტაციას ვემხრობით და ვფიქრობთ, რომ საჭიროა ტერმინების დაზუსტება ყოველთვის, როცა კი შევხვდებით ტექსტში.

ბექას სამართალი ზოგადად ტერმინ „ქონებას“ „ფლობის“ (tenure) მნიშვნელობით ხმარობს, სიტყვასიტყვით ნიშნავს „ქონას“ (avoir); მაგრამ უნდა დავაზუსტოთ, რომ ქართულ ენაში ზმნა „avoir“ არ არსებობს: „j'ai une maison“ გამოითქმის როგორც „mihi est domus“, „მე მაქვს სახლი“. სწორედ ამიტომ, მოქმედების აღმნიშვნელი სიტყვა „ქონება“, მიღებული ფუძიდან -ქვ-, უფრო „კუთვნილებას“ გამოხატავს, ვიდრე – „საკუთრებას“; ასევე ჩვენს დოკუმენტში. მაგალითად: „თუ ბატონმან ყმას მამული მისცეს,¹³ და იმა მამულისა მინა დანინდულ იყოს, ვის დაენინდოს, მანვე დაიქსნას, ვისაც ის მინა აქუნდეს, დაუკლებლად უნდა და უცილებლად“ (ბექა 44).

პატრონს არ შეუძლია იმ მამულის ფლობა, რომელიც სრულიად თავისუფალი არ არის. ვასალი „დაუკლებლად და უცილებლად“ უნდა ფლობდეს მიღებულ მამულს. ზმნა „ქონა“ (avoir) აქ „ფლობის“ განკარგვის (tenir) მნიშვნელობა აქვს: ის, „ვისაც ის მინა აქუნდეს“, არის ვასალი და არა უპირობო მფლობელი; „ქონება“ ნიშნავს „ფლობას, მფლობელობას“ და არა „საკუთრებას, მესაკუთრეობას“.

ასევე, 42-ე მუხლში: „თუ კაცსა კაცისა მამული ჰქონდეს“, ზმნას „ჰქონდეს“ ფლობის მნიშვნელობა აქვს, ლაპარაკია ისევ ბოძებულ ქონებაზე და არა უპირობო მამულზე (დოლიძე, I, 161).

მუხლი 43: „თუ კაცსა კაცისა მინა საწინდარი ჰქონდეს, ყანა თუ ვენაჭი, ჭალა თუ სახლი, რაჟამს საწინდარი უძლოს, აღილოს, რაცა მიეცეს, და საწინდარი ადგილი – პატრონს“; სხვაგვარად რომ ვთქვათ, უძრავი ქონების მესაკუთრე არის სენიორი (პატრონი) – ის, ვინც უწყალობა ეს მინა (მამული), ქონების განკარგვის უფლება აქვს იმას, ვინც „ფლობს“ /საკარგავად/ მამულს ანდა მის რომელიმე ნაწილს. აქაც, „ქონებას“ არ შეიძლება „tenure“ (ფეოდალური მფლობელობის) გარდა რაიმე სხვა მნიშვნელობა ჰქონდეს.

მუხლი 31: „თუ (ბიჭი) დიდებულისა შექმნილი იყოს და მასვე ყმადა ყვეს აზნაურულისა წესითა და სამამულესა რასმე ქონებით, მისი სისხლი თორმეტი ათასი თეთრი იყოს“. აქ საუბარია

13 აქ „ვასალის“ მნიშვნელობით. შეგახსენებთ, რომ სიტყვას „ყმა“ ორი მნიშვნელობა აქვს: „მონა“ და „ვასალი“. ჩვენ მეორეს ვიყენებთ, რადგან უფრო ფართოა და პირველსაც მოიცავს.

არაკანონიერი შვილის დაბადებაზე. მამას შეუძლია იგი გაააზნა-უროს ორი პროცედურით: 1) აზნაურთა წესი, რაც გულისხმობს დამოკიდებულებითი ურთიერთობის ჩამოყალიბებას სენიორსა და ვასალს შორის; 2) საფეოდალოს, მამულის ბოძება ან საკარგავად გადაცემა; ერთი მხრივ, პიროვნული ურთიერთობის ჩამოყალიბება, მეორე მხრივ – მამულის ბოძება. „ქონება“ (tenure) აქაც გულისხმობს ვასალის უფლებას იმ მამულზე, რომლის უზენაეს მესაკუთრედ სენიორი (მბოძებელი) რჩება.

შედეგად, „ქონება“ მიანიშნებს ვასალის უფლებას საფეოდალოზე; რაც შეეხება მიწას, რომელსაც საფეოდალო მოიცავს, იგი აღნიშნულია ტერმინით „მამული“, ნაწარმოებია სიტყვიდან „père“ მამა, ზუსტად ითარგმნება როგორც „patrimoine“. ეს ერთ-ერთი მიზეზია, რის გამოც ისტორიკოსმა ჯავახიშვილმა „მამული“ მიიჩნია proprietas-ის ეკვივალენტად: მემკვიდრეობითი ქონება, გასხვისების უფლების გარეშე, საპირისპიროდ პირობითი მამულისა, რაც ფეოდალური ბოძებულობის საგანს წარმოადგენს. ამგვარად, მამული უნდა აღნიშნავდეს მიწა-წყალს ორი მნიშვნელობით: *alléu/fief*. ყმა-მამულს ან უპირობო მამულს. ბექას სამართალი მას ყმა-მამულის მნიშვნელობით ხმარობს, როგორც 45-ე მუხლი გვეუბნება: „მამულისა გასყიდვა ცუდია ბატონისა დაუმონებლად“. ამ შემთხვევაში, უდავოა, ტერმინი „მამული“ აღნიშნავს ისეთ მიწა-წყალს, რომლის გასხვისების უფლება ვასალს არა აქვს. ამ ინტერპრეტაციის დადასტურება შესაძლებელია სხვადასხვა ხელნაწერების შედარებით. ვერსია A: „მამულისა გასყიდვა“; ვერსია B: საკარგავისა გასყიდვა. საიდანაც გამომდინარეობს, რომ „მამული“ „საკარგავის“ ეკვივალენტია. რას უნდა აღნიშნავდეს მეორე ტერმინი (საკარგავი)? რუსი მთარგმნელი (ბაქრაძე) მას აღიქვამს „დაკარგულ ნივთად“ (სა-კარგ-ავი, ზმნიდან „კარგვა“: „დაკარგული ნივთის გაყიდვა...“ (ბაქრაძე, 1898, მუხლი 45). B ხელნაწერის მიხედვით, მუხლი 45 ასე მთავრდება: „ნუ ვინ დაებმის მოსაკარგავისაგან სყიდვასა“ (დოლიძე, I, 306, B). კარსტმა შემდეგნაირად გაიგო: „საბრალო, დაკარგული ადამიანი“; ის ასეთ კომენტარს აკეთებს: „*homme sans aveu, individu abandonné, paria, individu déclassé, vivant en proscrit ou en exil, tantôt en servage, tantôt en captivité*“ (კარსტი, II, 2, 99). თუმცა ამავე ავტორმა შენიშნა ტერმინის ზუსტი მნიშვნელობა, მაგრამ მაშინვე უარყო:

თუმცა იგივე ტერმინს, ოღონდ ცოტა შეცვლილი ფორმით, უფრო ფართო აღიარებით, ვხვდებით შუასაუკუნეების ნყაროებში, სადაც „მოსაკარგავე“, რომელსაც კონტექსტის მიხედვით შეგვიძლია შევუსაბამოთ შემდეგი მნიშვნელობები: ფერმერი, არენდატორი, განმკარგავი, პატრონი, რომელიც ფლობს მიწას გასხვისების უფლებით, დროებით, განსაზღვრული დროით ბოძებული ქონება, მაშასადამე, ერთგვარი ვილანი ან განმკარგავი გლეხი გასხვისების უფლებით.

შემდეგ, კარსტი შენიშნავს, რომ ეს ის მნიშვნელობა არაა, რომელიც ბექას სამართლის 45-ე მუხლშია მოცემული. არადა, სწორედ ამაზეა საუბარი. ისტორიკოსმა ჯავახიშვილმა წინასწარ უკვე შეიგრძნო ჭეშმარიტება და მიაჩნდა, რომ „მო-საკარგავე-ი“ არის ვასალი, რომელსაც აქვს მამულის სიცოცხლის ბოლომდე განკარგვის უფლება. (სამართლის ისტორია, I, 32-33). იგი ასახელებს ერთ ადგილს მათიანედან, სადაც ეს ტერმინი აღნიშნავს ერთგვარ გადასახადების ამკრეფს; „დავით აღმაშენებლის ცხოვრებაში“ (XI საუკუნე) ვკითხულობთ:

ხოლო განათავისუფლნა არა მონასტერნი ოდენ და ლავრანი მოსაკარგავეთა მაჭირვებელთაგან, არამედ ხუცესნიცა სამეფოსა შინა მისსა ყოვლისა ჭირისა და ბეგრისაგან (ქრ. I, 353).

ჩანს, მეფე დავით IV-მ ორმაგი რეფორმა გაატარა, რომელიც ეხებოდა როგორც საკუთრებას, ასევე ადამიანებს. ის ათავისუფლებს სასულიერო პირებს ბეგარისგან, და მონასტრებს – საკარგავისგან. „ვისრამიანის“ ქართული ვერსიის ერთი ადგილი ამ სიტყვის (საკარგავი) შესახებ გვამცნობს:

ხელმწიფეთა და დიდებულთა საკარგავი მოუმატა და მათგან სათავისო ერთგულება და სამსახური მოიმატა (სამართლის ისტორია, II, 1, 32).

აქ საკარგავი აღნიშნავს იმას, რასაც მეფე აძლევს თავის აზნაურებს გაწეული სამსახურის სანაცვლოდ: ბენეფიციუმი, თუკი ფეოდალურ ტერმინს ვიხმართ. ის მნიშვნელობაა, რომელსაც ი. დოლიძე გვთავაზობს, როცა ბექას ტექსტის სიღრმისეულ ანალიზს ეყრდნობა (დოლიძე, I, 155). ამ ინტერპრეტაციას მთლიანად იზიარებს „მატიანე ქართლისას“ ერთი ადგილი. ამირა ფადლონი

გაქცეულია, იგი ხვდება ერთ კაცს და სთხოვს დაეხმაროს, რომ დატოვოს ის მხარე (XI საუკუნე):

მიიღე ჩემგან ოქრო და ვერცხლი დიდძალი და საკარგავნი მრავალნი (ქრ. I, 311).

ლაპარაკია ერთგვარ ჯილდოზე, რომლის ბუნება არაა დაზუსტებული, თუმცა ეს არაა ფული – სამსახურის სანაცვლოდ მიღებული გასამრჯელო. ლექსიკოგრაფი საბა ორბელიანი (XVII საუკუნის დასასრული) ასე ხსნის სიტყვას „საკარგავი“: გასარიგებელი (საბა, 554).

რუსთაველის პოემაში „ვეფხისტყაოსანი“ (XII ს) ტერმინი „საკარგავი“ ერთხელაა გამოყენებული, ოღონდ ძალიან საინტერესოდ. პოეტი გვეუბნება, რომ ინდოეთი დაიყო შვიდ სამეფოდ. აქედან ექვსს განაგებს მეფე ფარსადანი, მეშვიდეს კი – ტარიელის მამა. ამ უკანასკნელს „ხალვა მოსძულდა“ და გადაწყვიტა თავი ეცა ფარსადანისთვის და მისი ვასალი გამხდარიყო: „წავალ და მეფესა ფარსადანსა შევეწყნარები“ (რუსთ. 313). იგი სთავაზობს ფარსადანს ერთგულ სამსახურს („სახელი დარჩეს ჩემისა ერთგულად ნამსახურისა“). ინდოეთის მეფემ მას „ერთი სამეფო საკარგვად, უბოძა ამირბარობა“ (რუსთ. 316). რამდენიმე წლის შემდეგ, ტარიელის მამა კვდება და ინდოეთის მეფე მის სამფლობელოს გადასცემს მის ვაჟს (პოემის გმირს, ტარიელს). ფარსადანი აიძულებს ტარიელს, მიიღოს „ბოძება მისეულისა სრულისა საკარგავისა“ (რუსთ, 336, 3).

არავითარი ეჭვი არ არსებობს: ტერმინი აქ აღნიშნავს სიუჟეტურენის მიერ ვასალისადმი ბოძებულ ქონებას, ესე იგი ბენეფიციუმს. ტარიელის მამა შეეწყნარა ინდოეთის მეფეს და სანაცვლოდ მისგან მიიღო სამეფო; მის შვილსაც სწორედ ეს სამფლობელო უბოძა მეფემ.

ამგვარად, XII-XIV საუკუნეებში, „საკარგავი“ აღნიშნავდა „ბენეფიციუმს, ყმა-მამულს“ და „მოსაკარგავე“ – ვასალს, რომელიც ფლობდა ბოძებულ მამულს. აქედან გამომდინარე, ის შესაბამისობა, რომელიც „საკარგავსა“ (ბექა, 45, B) და „მამულს“ შორის დავადგინეთ (ბექა, 45, A), საშუალებას გვაძლევს დავადასტუროთ, რომ მეორე ტერმინს „ყმა-მამულის“ მნიშვნელობა აქვს, იგი შეესაბამება პირობით მამულს, რომლის ჩამორთმე-

ვაც შესაძლებელია და არა უპირობო მამულს. ეს ღირებულება აქვს ტერმინს 45-ე და ასევე, 42-ე, 43-ე, 44-ე მუხლებში; ჩვენ ის ვთარგმნეთ როგორც „domaine“, მაგრამ იგულისხმება „fief“, ეს კონტექსტიდანაც ჩანს. ამასთან, არ უნდა დაგვაინცდეს, რომ „მამული“ მომდინარეობს სიტყვისგან „მამა“, სწორედ ამიტომ, შუასაუკუნეების წყაროებში იგი „მემკვიდრეობით მამულს“ გამოხატავს. მაგალითად, XII საუკუნის ერთ-ერთ ტექსტში მისგან ნაწარმოები აბსტრაქტული ცნება „მამულ-ობა“ აღნიშნავს უძრავი ქონების მემკვიდრეობით გადაცემას: „ამიტომ ავკრძალე სახნავე-სათესთა, ვენახთა და ხნულთა მემკვიდრეობითი მფლობელობაო“ დოლიძე, I, 149); „possession“ „ქონება“, „patrimoniale, héréditaire“ „მამულობით“. XIII-XIV საუკუნეთა ქრონიკებში, „მამული“ სამი სხვადასხვა მნიშვნელობითაა ნახმარი. 1) „სამშობლო“: „თესაღვე მამულად“ (ქრ. II, 14); „და კუალად-გება მამულადვე ჩუენდა“ (ქრ. II, 66). ესაა ამ სიტყვის ყველაზე ძველი მნიშვნელობა, რაც სახარებიდანაც ჩანს: „და მოვიდა მამულად თესად“ (მათე, 13; 54). 2) „მამისეული, მამა-პაპისეული“: „ვრმალი მამული“ (ქრ. II, 116). 3) „ყმა-მამული“: „განასხმიდა მამულისაგან აზნაურთა“ (ქრ. II, 316). „მამულიდან“ წარმოიშვა სიტყვა „მემამულე“ ანუ „ის, ვინც მამულს განაგებს“. თანამედროვე ეპოქაში, „მემამულე“ აღნიშნავს „პომეშჩიკს“, „მინის მფლობელს“. მაგრამ XV საუკუნემდე (XI-XIV საუკუნეები) იგი „მამულის განმკარგავს“ გამოხატავდა; ძირითადად, ლაპარაკია ვასალზე, ხან კი — უპირობო მამულის მფლობელზე, ხშირად ეს ბოლო მნიშვნელობა მეფის ან მთავრის შემთხვევაში გამოიყენება. მაგალითად: „დედა მისი იყო ასული ინანჯანისი, ხუარასნის მემამულისა“ (ქრ. II, 66). აქ „მემამულე“ ძალიან ფართო მნიშვნელობითაა ნახმარი და შეესაბამება „პატრონს, რომელიც ხელმწიფობს, რომელსაც აქვს ხელისუფლება“. თუმცა მემატრიანეები ამ ტერმინს ხშირად მეფის მიერ ბოძებული მამულის (პროვინცია, ქალაქი და ა.შ.) განმგებლის მიმართებაში ხმარობენ. XI საუკუნეში, ბაგრატ IV-მ თბილისი აიღო, მაგრამ თვითონ კი არ დაიჭირა ქალაქი, არამედ „გადასცა სითილარაბს“ (ქრ. I, 312).

ამკარაა, რომ ბაგრატ IV-ს თბილისი იმისთვის არ აუღია, რომ ამირასთვის გადაეცა: ქალაქი მთანდო, თუმცა მესაკუთრედ თვითონ დარჩა. საქმე ეხება ბოძებას, წყალობის მიმღები არის მემამულე. იგივე მნიშვნელობითაა ნახმარი „თამარ მეფის ცხოვრე-

ბაში“. მეფე გიორგი III (თამარის მამა, XII საუკუნე) იღებს ანისს, მაგრამ უბოძებს იმას, ვინც მანამდე ფლობდა ქალაქს:

შემდგომად ამისა უბოძა ანისი თჳსსავე მემამულესა და ითაყუანა თავისა თჳსისა ყმად (ქრ. II, 15).

აქ გამოყენებული ტერმინები მრავლისმეტყველია. „უბოძა“; ესაა აქტი, რომლითაც მეფე ან სენიორი წყალობას ანიჭებს თავის ვასალს. „ითაყვანა“: ჩვენ ვაჩვენებთ (თავი I), რომ „თაყვანი“ არის ერთ-ერთ რიტუალური ჟესტი იმის მხრიდან, ვინც თაყვანს სცემს. „თავისა თვისისა ყმად“: ვიცით, რომ ყმა მიუთითებს ერთი ადამიანის მეორისადმი დამოკიდებულებას, მონიდან ვასალამდე (და სენიორის, მეფის მიმართ). მაშასადამე, ეს ნაწყვეტი იყენებს ფეოდალური ურთიერთობებისთვის დამახასიათებელ ტექნიკურ კონსტრუქციებს, რომლებიც შესაძლებელია მიესადაგოს მხოლოდ ვინმეზე დამოკიდებულ პირს; აქედან გამომდინარე, „მემამულეს“ არ შეიძლება ჰქონდეს სხვა მნიშვნელობა, გარდა „ვასალის, ყმამამულის განმკარგავის“.

„ბექას სამართალში“ „მემამულე“ ხან ვასალს აღნიშნავს, ხან კი სენიორს. მხოლოდ კონტექსტი გვაძლევს საშუალებას გავარჩიოთ ვინ იგულისხმება: „მამულის განმკარგავი“ თუ მესაკუთრე. მუხლი 44 შემდეგ შემთხვევას წარმოგვიდგენს: სენიორი ართმევს მამულს ერთ-ერთ ვასალს, რათა უბოძოს მეორეს (ვასალს), მაგრამ პირველ მემამულეს დაწინდული აქვს (avait engagé) მთლიანი მამული ან მისი ნაწილი (მაგ: მიწა, ვენახი და სხვ.). ახალ განმკარგავს უფლება აქვს გამოისყიდოს დაწინდული ქონება (engagé) და საფასური გადაუხადოს ან სენიორს ანდა ყოფილ მემამულეს. საზღაური იმის ფიციტ, ვინც გამოისყიდა მამული, ესე იგი იმ ვასალის ფიციტ, ვისაც ბოლოს უბოძეს იგი. ყმა-მამულის ახალი განმკარგავი აღინიშნება ტერმინით „მემამულე“ და უპირისპირდება „პატრონს“, სიუზერენს (მუხლი 45, B). 43-ე მუხლში, რომელიც უბრალო ქირას ეხება, „მემამულე“ დაუზუსტებელი მნიშვნელობითაა ნახმარი: მამულის „მესაკუთრე“, შესაძლებელია იგულისხმებოდეს ვასალი ან სენიორი, რადგან მხოლოდ creancier-სა და საკუთრების უფლების მქონეს შორის ურთიერთობებია გათვალისწინებული ისე, რომ არაა დაზუსტებული ამ უკანასკნელის ბუნება.

პრ. დოლიძე, რომელმაც შეისწავლა ყველა იურიდიული ტერმინი, რაც შუასაუკუნეების ქართულ ისტორიულ წყაროებშია გამოყენებული, და განსაკუთრებით „ათაბაგთა სამართალი“, „მემამულეს“ ასე განმარტავს: „ყმა-მამულის მესაკუთრე, ვასალი“ (დოლიძე, I, 358). უნდა აღინიშნოს, რომ ტერმინი ამ შემთხვევაში „მამულის“ ერთ-ერთ მნიშვნელობას შეესაბამება და ძალიან ახლოა მისი ფუძის „მამა“ ეტიმოლოგიურ ღირებულებასთან: „მემამულემ“ შესაძლოა გამოხატოს „მემკვიდრე“. მაგალითად, რუსთაველის პოემაში ორჯერაა ნათქვამი, რომ ინდოეთის სამეფო ტარიელის კანონიერ მემკვიდრეობას წარმოადგენს: „ტარიელ არს მემამულე“ (534); ტარიელი წერს მეფეს: „ერთილა მე ვარ მემკვიდრე“ (564). აქედან გამომდინარე, „მემამულე“, რომლის მნიშვნელობაც ჯერ კიდევ დასადგენია, შეესაბამება „მემკვიდრეს“, რომელიც ყველგან და ყოველთვის გამოხატავს „héritier“-ს. „ბექას სამართალში“ „მემამულეობა“, „მემამულედან“ ნაწარმოები აბსტრაქტული სახელი, აღნიშნავს მამისეულ მემკვიდრეობას (მუხლი 58, B).

რაში მდგომარეობს მემკვიდრეობა? ამ მუხლის A ვერსია გვეუბნება: „(ვერაჲინ მოუშლის) მემამულეობასა“; „(Personne ne lui contestera) la tenure du domaine“. საქმე ეხება არა ქონების მესაკუთრეობას, არამედ მამულის ფლობას. სიტყვა, რომელსაც ვთარგმნით სიტყვით „tenure“ არის „მოსაქმეობა“, ნაწარმოები „მოსაქმისგან“. „ბექას სამართალში“ „მოსაქმე“ არის მფლობელი, მამულის ახლანდელი განმკარგავი: „მამულის მოსაქმე“ შეესატყვისება „tenancier du fief“-ს (ბექა, მუხ. 48; დოლიძე, I, 360). აქედან გამომდინარე, „მემამულეობა“ შეესაბამება მამულის მემკვიდრეობით ხასიათს, ფენომენს, რომელმაც თავი იჩინა XIV საუკუნის დასაწყისში. ეს ტენდენცია განვითარდა XV საუკუნის მაღალ საზოგადოებრივ ფენებში და მამულის მემკვიდრეობა გახდა დიდებულითა პრივილეგია, მაგრამ არასდროს არ შეხებია საკუთრივ ვასალებს. „მამულის“ ცნება, მიუხედავად იმისა, რომ ჩვეულ ხმარებას გაცდა და ესადაგება მუდმივობას, რასაც მემკვიდრეობის უფლება ითვალისწინებს, თავდაპირველ მნიშვნელობას ინარჩუნებს და ეჭვქვეშ აყენებს სპეციფიკური მფლობელობის სახეს, იგი უფრო მეტად ესადაგება ყმა-მამულის არასანდოობას, ვიდრე უძრავი ქონების სიმყარეს.

ეპოქის შეხედულებების თანახმად, როგორც XII-XIII საუკუნეთა ტექსტების შესწავლისას გამოჩნდა, ტერიტორიის დაკავება და ტერიტორიით სარგებლობა წარმოადგენს ინდივიდისადმი პირადად მინიჭებული უფლების აღსრულებას.

ქართული მთის მოსახლეობისათვის პირიქით, უძრავი ქონების საკუთრება მთლიანად შთამომავლობითი ხაზით გადაეცემოდა და გამორიცხული იყო მისი ეჭვქვეშ დაყენება. ჩვენ მოკლე მითითებებით შემოვიფარგლებით, რადგან მთიელთა თემების ტრადიციულმა საზოგადოებამ დასაბამი მისცა ბევრ კვლევას, ჩვენს ნაშრომშიც მიუძღვნენ მოკლე მიმოხილვა ქართულ წარმართობას. აღსანიშნავია კვლევები, რომლებიც ეხება მთიულეთს, ყოფილი არაგვის საერისთავოს მთავარ ნაწილს. მაკალათიამ („მთიულეთი“, გვ. 81) და უფრო მეტად პანეკმა (1939, გვ. 81-84) გვიჩვენეს საკუთრების კოლექტიური ხასიათი, მინა ეკუთვნოდა დიდი ოჯახის თუ თემის ყველა წევრს. გარდა გაუყოფელი ოჯახის გაყოფისა და შთამომავლობის გაქრობის შემთხვევისა, როცა მემკვიდრეობის პრობლემა არ იდგა. თემი არსებობს როგორც მთლიანობა, რომელიც დროს უძლებს და რომლის ხიბლი სწორედ ამ მარადიულობაშია. თუკი გაყოფა მოხდება, მამული ნაწილდება გაერთიანების წევრთა შორის. ეს „მარადიული“ კონცეფცია მარტო მომავლისკენ არ იხედება: ის წარსულზეც აირეკლება, და ალბათ სწორედ აქაა დასაბამი ადგილობრივსა და სამეფოში არსებულ შეხედულებათა შორის დაპირისპირებისა.

არაგვის თუ სხვა მთიელებში საკუთრების უფლებას რელიგიური და მითიური საწყისი აქვს: ერთი რომელიმე ჯგუფი ფლობს თავის ტერიტორიას სამართლებრივად, რადგან წინათ, *in illo tempore*, ღმერთმა ასე ინება. პირიქით, საქართველოში არსებული ფეოდალური სისტემა საკუთრებას შეთანხმებაზე აფუძნებდა და ავლენდა ურთიერთობების წარმავალ ბუნებას.

კანონმდებელმა მეფემ სცადა ამ ორი პრინციპის შეჯერება, სამეფო ტახტის ინტერესების იმგვარად გამოყენება, რომ არ შეებღალა ადგილობრივი სინამდვილე. იზრუნა საკუთრების კოლექტიური და მემკვიდრეობითი ხასიათის დაცვაზე, ამიტომაც იგი ერთსა და იმავე ადგილზე აყენებს ინდივიდსა და ერთობას: ერთიც და მეორეც მიჩნეულია იურიდიულ პირად, ერთნაირი ვალდებულებები ეკისრებათ და ერთნაირი კანონიერი გარანტიებით

სარგებლობენ. ესაა მნიშვნელოვანი შტრიხი, რომელიც მას განასხვავებს კანონმდებლის კონცეფციებისა და სამეფოში მოქმედი პრაქტიკისგან. თუმცა ამაზე საუბარია სამართლის ზოგიერთ მუხლში; განმგებლის მკვლევლობასთან დაკავშირებით:

განმგებელი თუ ქუეყანამან მოკლას, ერთმან სოფელმან, გინა ერთმან პირმან ჭევმან, – მსახური იყოს განმგებლად, ექუსი ათასი თეთრი დაიურვოს სისხლთა ფასად... (2. 1).

და თუ ერთ კაცს ეფათერაკოს განმგებელი... (3. 1).

და თუ ხევისბერმან მოკლას განმგებელი... (5. 1).

და ამას ზემოთ გაჩენილი სისხლი დაეურვოს განმგებლის სახლს და ჭევისბერობაც წაელოს (5. 2).

პარალელიზმი მკვეთრად გამოიხატება სიკვდილზე პასუხისმგებლებს შორის „ქუეყანა“ (სოფელი ან ხევი), „კაცი“, „ხევისბერი“. თითოეულს ერთი და იგივეს გამო ეკისრებათ პასუხისმგებლობა და მათთვის სისხლის საზღაურიც იდენტურია. ინდივიდსა და ერთობას შორის იდენტურობა ნათლად მუღავნდება იმ განანესებში, რომლებიც ეხება ხევისბერის მკვლევლობას, ციხის დანგრევას, თავდასხმას, ქურდობას და ა. შ. ხევისბერის მკვლევლობა: „ჭევისბერი თუ მოკლას ჭევისბერმან..., და სისხლთა ფასად ექუსი ათასი თეთრი დაუურვოს“ (6. 1-2). „და თუ ქუეყანამ მოკლას ჭევისბერი, – განმგებლის სიკუდილის სწორი პატივი, ბეგარი და სისხლი დაეურვოს“ (8). მაშასადამე, მკვლელი ერთი კაცი იქნება თუ ერთი რომელიმე სოცო-ტერიტორიული ერთეული, სასჯელი იგივე რჩება (6000 თეთრი).

ციხის დანგრევა: „დარბაზით უბრძანებლად ვისცა ციხე დაუქციონ, ანუ ჭევისბერმან კაცმან, ანუ ქუეყანამან ქუეყანასა, ანუ სწორმან სწორსა, და ვის გინდა დაექციოს... დაიურვოს ნახევარი სისხლი“ (26-1). აქაც, კანონმდებელი არ განასხვავებს კაცსა და ტერიტორიას. იგივე აღრევა, თვითნებურად შემოღებული კოდექსის რედაქტორის მიერ, გვხვდება თავდასხმასთან დაკავშირებითაც: „და მას კაცსა და ქუეყანას, რომელსაც ზედა დაესხმის...“ (28. 5), ასევე ქურდობის შემთხვევაში: „...ქუეყანა იყოს მეკობრე თუ ერთი კაცი...“ (44. 1).

მეფეს ასევე სურდა შეენარჩუნებინა მემკვიდრეობის საგვარეულო ხაზით გადაცემის ტრადიცია, რაც მთის საზოგადოების ერთ-ერთი საფუძველია.

ბეითალმანად რაც პარტახი და მამული დარჩეს, რომე მემამულე აღარ მიაჩნდეს, თუ მისის გუარის კაცნი გამოჩნდნენ ერთ-გუარნი, და რომელნიმე უფროსნი მეყვსნი და მოსამართლენი იყვნენ, ჭირსა და ლხინში თანამდგომნი ყოფილ იყვნენ, – მათ ებოძოს... (27. 1).

შემდეგ საუბარია შთამომავლობის სრულ გაქრობაზე. ასეთ ვითარებაში, მამული გადაეცემა მას ან მათ, ვინც კისრულობს ფეოდალურ სამსახურს. ახალი მემამულის წოდების მიხედვით, ბოძება ხდება ხან დარბაზის (ესე იგი მეფის), ხან კი ერისთავის მიერ (27. 2-3). ეს ეპიზოდი რამდენიმე შენიშვნას იმსახურებს. კანონმდებელმა გაითვალისწინა საგვარეულო ხაზის არსებობა და ის მნიშვნელობა, რასაც მას ადგილობრივი სჯულის კანონები ანიჭებს. ამ ჩვეულებითი სამართლის მიხედვით, უძრავი ქონების მემკვიდრეობა ეკუთვნის საგვარეულოს წევრებს, აგნატს, ოჯახის წევრებს. პირველი აბზაცი განიხილავს შემდეგ სიტუაციას: მემკვიდრეების არყოლა სოციო-ტერიტორიული ერთობის ფარგლებში და როცა მამულს ფლობს გაუყოფელი ოჯახი. ასეთ შემთხვევაში, მემკვიდრეობა გადადის ნათესავებზე, რომლებიც იმავე საგვარეულო ხაზს მიეკუთვნებიან, მაგრამ სხვა ტერიტორიაზე სახლობენ. ვიცით, რომ ხშირად მთიელთა თემი შედგება მრავალრიცხოვანი ქვე-თემებისაგან (sous-clans), რომლებიც გაფანტულია სხვადასხვა სოფლებსა და ხევებში. ამ ადამიანებს, სადაც არ უნდა იყოს მათი საცხოვრებელი, ერთი ნინაპარი ჰყავთ (SGR ნაწ. 1, თავი 2) ასე რომ, თითოეულ მათგანს აქვს მემკვიდრეობის მიღების უფლება. ასეთია მთის კანონი, რომელიც კოდექსის ამ ნაწილს ეხება.

თუმცა კანონმდებელმა, ეს განაწესებიც დაიცვა და იმავდროულად ახალი ცნება შემოიტანა: ესაა „ბოძებული მამული“. ფაქტობრივად, კანონიერი მემკვიდრე მისი წილი უძრავი ქონების წმფლობელი მხოლოდ მას მერე ხდება, როდესაც რომელიმე მაღალი ინსტანცია, მეფე ან ერისთავი, მას უბოძებს ამ ქონებას. სხვა მხრივ, ამ მემკვიდრეობის კომპენსაცია ნათლადაა მითითებული: „...მათ ებოძოს, ასრე რომე საჯარო და სალაშქრო და საბეგრო არ დააკლდეს ქუეყანასა“ (27. 1). თუკი მემკვიდრეობა გა-

დაეცემოდა უცხოთა ჩარევის გარეშე, მამულის ფლობა არანაირ ვალდებულებას არ აკისრებდა მოსარგებლეს. პირიქით, როგორც კი გარეშე პირის მიერ ხდება ბოძება, ის მაშინვე იქცევა ვალდებულებების მომცველ წარმოსახვითი შეთანხმების ობიექტად. მეფემ ბრწყინვალედ მოახერხა ერთდროულად ადგილობრივი ადამიანების პატივისცემა და საკუთარი მიზნების განხორციელება.

სამაგიეროდ, კანონმდებელმა ცვლილება შეიტანა ვასალურ შეთანხმებაში, მას შესძინა ის შესაძლებლობა, რაც თავიდან ნამდვილად არ ჰქონდა. ფეოდალური ურთიერთდამოკიდებულება ორ ინდივიდს, სენიორსა და ვასალს აერთიანებს, როგორც ამას იმდროინდელი წყაროები ადასტურებს (მაგ: „ბექას სამართალი“). ჩვენი ტექსტი, პირიქით, გვიჩვენებს, რომ ბოძება შესაძლებელია განხორციელდეს „რამდენიმეს“ მიმართ: „და თუ მისი გუარის კაცნი გამოჩნდნენ ერთგუარნი, ...მათ ებოძოს“. „კაც-ნი“, -ნი არის მრავლობითი რიცხვის აღმნიშვნელი სუფიქსი, „მათ ებოძოს“, „მათ“ არის მრავლობითი რიცხვის პირის ნაცვალსახელი. ამ შემთხვევაში, ჩვეულებითი სამართალი ახდენს გავლენას ფეოდალურ პრაქტიკაზე და იწვევს მის ცვლილებას. არაგვის საერისთავოში მამული შესაძლებელია გადაეცეს რომელიმე ერთობას. ლაპარაკია იმ ინდივიდთა სიმრავლეზე, რომლებიც ერთ ტერიტორიაზე სახლობენ: ეს ფორმულირება წარმოადგენს თვით გაუყოფელი ოჯახის განმარტებას. ამგვარად, ჩვენ ზუსტ განსაზღვრებას ვიღებთ, რაც ერთი პრაქტიკული პრობლემის გადაჭრის საშუალებას გვაძლევს; არაგვის საერისთავო, თავის მხრივ, იყოფოდა საერისთავოებად, რომლებიც თავისთავად შეიცავდნენ აზნაურებისადმი ბოძებული მამულების გარკვეულ რაოდენობას. ასე რომ, სოფლები რომელიმე მათგანის ნაწილი იყო და ბოძების საგანიც ხდებოდა. როგორი შეიძლებოდა ყოფილიყო დამოკიდებულება სენიორსა (სიუზერენსა თუ ვასალს) და მამულში მოსახლე გლეხებს შორის, მაშინ როცა მინის ექსპლუატაცია კოლექტიური ხასიათის იყო და გაუყოფელი ოჯახის ხელში რჩებოდა? 27-ე მუხლი ამის პასუხს გვაძლევს: ვასალური შეთანხმება შეიძლებოდა მომხდარიყო ერთ ინდივიდს – მბოძებელსა – და ერთ ფართო გაერთიანებას შორის. აქედან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ტრადიციული საზოგადოება, რომელიც დაფუძნებული იყო კოლექტიურ საკუთრებაზე, ფეოდალური წყობილების არსებო-

ბის ოთხი-ხუთი საუკუნის მანძილზე ცოცხლობდა: ფეოდალური სისტემა მხოლოდ ზედ დაერთო არქაულ საგვარეულო სტრუქტურას. ამ საკითხს მოგვიანებით დავუბრუნდებით ჩვენს ნაშრომში, როდესაც შევისწავლით იმ სოციალურ კატეგორიებს შორის ურთიერთობებს, რომლებსაც კოდექსი არეგულირებს.

აქამდე ჩვენ საკუთრების ერთი ფორმა განვიხილეთ: უძრავი ქონება. გიორგი მეფის სამართალი კი განასხვავებს მოძრავ და უძრავ ქონებას. ერთი გამოხატულია ტერმინით „მამული“, მეორე კი სიტყვებით „საქონელი“ ან „სასაქონლო“. ეს კატეგორია არ გვხვდება იმ ნაწილში, სადაც ქურდობასა და მეკობრეობაზეა საუბარი.

ვისაც რა ვინ მოიპაროს ცხენი, ცხუარი, ძროხა ანუ სასაქონლო რამე... (43. 1).

„საქონლის პატრონი თუ მოკლან...“ (43. 3). იგივე ფორმულირება „საქონლის პატრონი“ კიდევ ორჯერ გვხვდება შემდეგ მუხლში, რომელიც ქურდობას ეხება (44. 2, 3, 4, 6). კარსტი „საქონელს“ თარგმნის სიტყვით „betail“ (პირუტყვი), ისე როგორც თანამედროვე ქართულში იხმარება. შენიშვნაში, ის ორ მნიშვნელობას მიუთითებს, რომელთაგან ერთი ზუსტია, თუმცა ის მეორეს ირჩევს: „ქართული „საქონელი“ 1) „le bien, la chose“ ზოგადად, 2) le betail. ეს მეორე მნიშვნელობა იგულისხმება აქ, ამ კონტექსტში“ (კარსტი, II, 2, 195).

პირიქით, „კონტექსტი“ გვიდასტურებს, რომ „საქონელი“ გულისხმობს სხვა რამეს და არა „betail“-ს („საქონელი“ ან „სასაქონლო“, მეორე სიტყვა ნიშნავს იმას, „რაც მიეკუთვნება „საქონლის“ კატეგორიას): „ცხენი, ცხუარი, ძროხა ანუ სასაქონლო რამე“. მუხლის შინაარსიც ახდენს განსხვავებას „საქონელს“ (betail) და „სასაქონლოს“ შორის, კავშირით „ანუ“. ამაში დასარწმუნებლად საკმარისია საბას ლექსიკონს მივმართოთ: „საქონელი, უსული ხვასტაგი“, ესე იგი „უძრავი ქონება“ (საბა, 579). რაც შეეხება ხვასტაგს, ასეა განმარტებული: „საქონელი, საყოლელი“ (902). ორივე სიტყვა სრულიად გასაგებია და ერთმანეთს რელევანტურობით უპირისპირდება. პირველი ნაწარმოებია ფუძიდან „ქონ-“ (avoir), როდესაც უსულო საგნის ფლობაზეა საუბარი; მეორე – ფუძიდან „ყოლ-“ (avoir), როცა სულიერ საგანზეა საუ-

ბარი. მაგალითად: „მას ფული ჰქონ-ია“ „il a, dit-on, de l'argent“; „მას ძაღლი ჰყოლ-ია“ „il a, dit-on, un chien“. ასე რომ, „საქონელი“ აღნიშნავს „უსულო ქონებას“, ხოლო „საყოფელი“ – „სულიერს“.

სხვა მხრივ, ამკარაა, რომ „საქონელი“ უნდა აღნიშნავდეს ნივთიერ ქონებას, რომლის გადატანაც შესაძლებელია, თუკი ქურდებს შეუძლიათ მისი წაღება. აქედან კი უნდა დავასკნათ, რომ „საქონელი“ აღნიშნავს: „უძრავ ქონებას“. უნდა აღინიშნოს სემანტიკური ევოლუციის უჩვეულო ხასიათი, როცა „უძრავი ქონების“ იდეიდან „პირუტყვის“ ცნებამდე მიდის: ჩვეულებრივ, პირიქით ხდება ხოლმე. ასეთი განვითარება იმითაცაა მოულოდნელი, რომ საქართველო არაა მესაქონლეობის ქვეყანა. პირიქით, მთიელებმა, რომლებიც ყველაზე მეტად მისდევნენ მესაქონლეობას, სიტყვა „საქონელს“ არქაული მნიშვნელობა შეუნარჩუნეს. მაგალითად, ხვესურები ამბობენ: „ხოც კა საქონელი ას“ „la viande est une bonne chose“ (დიალექ. I, 556-II). „une chose“ – „რაიმე უსულო საგანი“ სწორედ „საქონლის“ ძველი მნიშვნელობაა.

ცნობილ ნაშრომებში ქართული სამართლის ისტორიაზე, პროფ. დოლიძემ რამდენიმე გვერდი მიუძღვნა შუასაუკუნეების წყაროებში სიტყვა „საქონლის“ ხმარებას და გვიჩვენა, რომ ეს ტერმინი ყოველთვის „უძრავ ქონებას“¹⁴ აღნიშნავდა. მისი კვლევა ლიტერატურის ისტორიის ვრცელ პერიოდს მოიცავს, XI საუკუნიდან XVIII საუკუნის ჩათვლით (დოლიძე, I, 143-147; II, 53-58). ავტორი წარმოგვიდგენს იმდროინდელი ქართული სამოქალაქო სამართლის მიხედვით არსებულ საკუთრების კლასიფიკაციას. საკუთრება სამ კატეგორიად იყოფოდა: 1) სამამულო „biens immeubles“, 2) საქონელი „biens meubles inanimés“, 3) და ბოლოს „biens meubles animés“, რომელიც სხვადასხვა სიტყვებით აღინიშნება, როგორიცაა პირუტყვი, სულადი (რასაც ვახტანგის სამართალი უპირისპირებს საქონელს, მუხლი 231).

ამ კლასიფიკაციამ საკმაო რესპექტაბელობაც დაიმსახურა უკვე. როგორც დოლიძე შენიშნავს, ის უკვე გვხვდება გრიგოლ ბაკურიანისძის ტიპიკონში (შედგენილია XI საუკუნეში). აღნიშნული ავტორი მეორე თავში წარმოგვიდგენს იმ ქონების მთელ

14 1929 წელს ჯავახიშვილმა ეს მნიშვნელობა დასაშვებად აღიარა, რადგან მისი აზრით „საქონელი“ შესაძლებელია აღნიშნავდეს თანაბრად სულიერ არსებებს, პირუტყვს და ყველა შინაურ ცხოველს (სამართლის ისტორია II, 415-416).

ნუსხას, რომელშიც შეტანილია ექსპლუატაციის შედეგად მიღებული ყველა სახის პროდუქტი: „ძრავადი, უძრავი, თვით-მოდრავი“ (თარხნიშვილის გამოც., 1954, თავი II, 17, გვ. 16). ბაკურიანისძემ ამ ტიპიკონის ორი ვერსია შექმნა: ქართული და ბერძნული; ბერძნული ტექსტის იგივე ნაწილი ასეთი სიტყვებით მთავრდება: „...πῶς ἔχ τῶν ἐντός τε καὶ τῶν ἐχτός ἀχινῆτας τε καὶ αὐτοχινῆτας“ (ყაუხჩიშვილის გამოც., 1963, თავი II, 17, გვ. 128).

სამივე ეს კატეგორია გამოიყენება „ბექას სამართალშიც“, თუმცა ისინი სისმატიზებული სახით არაა წარმოდგენილი და ორ-ორად ან განცალკევებით გვხვდება (მუხლ. 43, 62, 63, 67). ასე რომ, გიორგი მეფეს ამ სფეროში სიახლე არ შემოუტანია და მხოლოდ მისი ეპოქისდროინდელ ქართულ სამართალში არსებული საკუთრების კლასიფიკაციის გამოყენებით დაკმაყოფილდა. შესაძლებელია, იგი არ შეესაბამებოდა მთის მოსახლეობაში მოქმედ კატეგორიებს, მაგრამ მთის ყველაზე ძველმა დიალექტმა მაინც შემოინახა ერთ-ერთი ტერმინი – „საქონელი“ – პირველადი მნიშვნელობით. ყოველ შემთხვევაში, არაფერი იყო ამ კლასიფიკაციაში ისეთი, რაც მთიელთა აზროვნებისთვის მიუღებელი აღმოჩნდებოდა.

საკუთრებასთან დაკავშირებული ცნებები, ამ სიტყვის (საკუთრების) ყველაზე ფართო გაგებით, კანონმდებლის მხრიდან სამგვარი შეფასების საგანი გახდა.

- 1) ქართული კონცეფციები ზუსტად და მარტივად, მნიშვნელოვანი ცვლილებების გარეშე შეტანილი გიორგი მეფის სამართალში (მაგ: „საქონელი“).
- 2) ფეოდალურმა ნორმებმა სახე იცვალა ან დამახინჯდა კიდევ, რათა მორგებოდა ადგილობრივი ჩვეულებითი სამართლის ყველაზე მძლავრ მოთხოვნებს (ვასალური შეთანხმება ინდივიდსა და გარკვეულ ერთობას შორის).
- 3) მთიელების იურიდიული პრაქტიკა, მნიშვნელოვანი სახეცვლილებების გარეშე, შეეთვისა ფეოდალურ სისტემას და დაექვემდებარა მის ფუნქციონირებას („ბოძებული მამულის“ ცნების შემოტანა).

თავი V

„სისხლის სამართალი“

მეფემ შესავალში ნათლად განმარტა თავისი ნაწარმოების ძირითადი ხასიათი: უპირველეს ყოვლისა, ესაა სისხლის სამართლის კოდექსი, რომელიც განსაზღვრავს დანაშაულის სახეებს და შესაბამის სასჯელებს ადგენს. „და ან ყუელა გავაჩინეთ, რა რიგად ვის რა ეყოს ერთმანეთის ავი, სისხლი დგეს ანუ სხუა სასაქმო რა გინდა რა იყოს, – გარდაჯდეს“ (შეს. 10).

ცნობილია, რომ „სისხლის სამართალი“ ეფუძნება *compositio*-ს ანუ შურისძიების გამოსყიდვის სისტემას. ის წარმოადგენს ერთგვარ კომპრომისს ადრინდელ ვენდეტასა და საკუთრივ სისხლის სამართლის კოდექსს შორის. სისხლის აღება საქართველოში მოქმედი საერთო კანონი იყო და XX საუკუნემდე (სულ ცოტა, მეორე მსოფლიო ომამდე) შენარჩუნდა ქვეყნის ზოგიერთ რეგიონში, განსაკუთრებით კი დასავლეთისა (სვანეთი) და აღმოსავლეთის მთის მოსახლეობაში, ასევე სამხრეთ-დასავლეთის რამდენიმე დასახლებულ პუნქტში.¹⁵ ჩვეულებით სამართალსა და სახელმწიფო ხელისუფლების (ბაგრატ კურაპალატი, ბექა, გიორგი V, მოგვიანებით, ალბულა და ბოლოს, ვახტანგ VI) მიერ დადგენილ კანონებს შორის არსებობს ორი ფუნდამენტური განსხვავება:

1. ვენდეტას მიხედვით, სისხლის აღება წარმოადგენს ნორმას, და მის გამოსყიდვას გამორიცხავს; სამეფოს კანონები, პირიქით, საზოგადოდ ავრცელებს გამოსყიდვას და უარყოფს ან ზღუდავს სისხლის აღებას.
2. პირველი ითვალისწინებს მხოლოდ საგვარეულოს კოლექტიურ პასუხისმგებლობას, მეორე კი – ინდივიდისას.

ამ ორი პრინციპის აღსრულება გაუგებრობებს იწვევს ხან მთლიანობაში სამართლის კონცეფციასთან, ხან კი მის ზოგიერთ ნაწილთან დაკავშირებით. მაგალითად, დანაშაულის ცნება არ არსებობს ვენდეტას სისტემაში: ერთმა გვარმა შელახა მეორე

¹⁵ ეს კვლავ არსებობს და მძაფრდაც მქლანდება, თითმის ყოველდღიურად თურქეთში მცხოვრებ ქართველთა შორის. ამ საზოგადოებებისთვის შურისძიება წარმოადგენს ერთდროულად იურიდიულ სისტემასაც და მორალურ პრაქტიკასაც.

გვარი, ეს უკანასკნელი პირველისადმი შესაბამისი ზიანის მიყენებით აღადგენს ბალანსს. აქ „გადაცდომის/დანაშაულის“ გრადაციას ადგილი არა აქვს, სამეფო კანონებში კი ის პირველ პლანზეა ნამონეული (დოლიძე, II, 35-36). ასევე, „თანამზრახველის/თანამონაწილის“ იდეაც შეუთავსებელია ვენდეტასთან, რომელიც მამის მხრიდან (agnatique) ნათესაობას ემყარება, მაშინ როცა შუასაუკუნეების სამართლის ძეგლებში თანამზრახველის ან თანამონაწილის რამდენიმე კატეგორიაა განსაზღვრული და განჩინებული (გიორგი მეფის სამართალში მუხლ. 40-41). ჩვენ მიერ განმარტებულ ორივე შემთხვევაში, უმჯობესია ჩვეულებითი სამართლისა და სამეფო კანონმდებლობის ელემენტების ერთმანეთისგან გარჩევა. თუმცა, საერთოდ, განსხვავების დადგენა ძნელია (ხანდახან კი შეუძლებელიც), რადგან ბევრი განანესი ფიგურირებს როგორც საქართველოს მთიელთა შორის მოქმედ კანონებში, რომლებიც წერილობითი სახით არ არსებობს, ასევე – XIV საუკუნემდე შედგენილ იურიდიულ დოკუმენტებში. აი მაგალითად: ერთი შეხედვით, ჩვენი კოდექსის 31-39 მუხლებში, რომლებიც სხეულის დაზიანებას ეხება, ჩვეულებითი სამართლის გავლენა ჩანს. შემდეგი განსხვავებები: უჩინარია ჭრილობა თუ თვალსაჩინო (31-1,2), წინა კბილები აქვს ჩაგდებული თუ უკანა (38-39), ცერა თითია მოკვეთილი თუ რომელიმე სხვა და ა. შ., პირდაპირ მთიელთა წესებიდანაა აღებული, რადგან XX საუკუნეში ხევსურებში ჯერ კიდევ არსებობდა ამასთან მიახლოებული ან მსგავსი წეს-ჩვეულებები (თედორაძე, გვ. 110-114). ჩვენთვის ისიცაა ცნობილი, რომ კანონმდებელს შესაძლოა ეს განანესები იმ წერილობითი წყაროებიდან ჰქონდეს აღებული, რომლებიც ამ კანონთა კრებულის შედგენისას გამოიყენა: „ბაგრატ კურაპალატის სამართალი, მუხლ. 124, 125, 142, 143; „ბექას სამართალი“, მუხლ. 5-8. ასეთ შემთხვევაში, ძნელია მეფის მოტივაციის განსაზღვრა – ეს წესები კოდექსში იმის გამო შეიტანა, რომ მთელი საქართველოსთვის საერთო იყო, თუ იმის გამო, რომ ისინი განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო არაგვის მოსახლეობისათვის? ამ საკითხს მალე დავუბრუნდებით.

სამართლის ტექსტი ზუსტად განაზღვრავს დანაშაულის სახეებს და შესაბამისად – მათ სიმძიმეს. საკმარისია, მათგან ძირითადი დანაშაულების ჩამოთვლა და კლასიფიკაცია, უფრო დიდხანს

შეეჩერდებით მხოლოდ იმათზე, რომლებიც ტერმინოლოგიისა თუ ინტერპრეტაციის თვალსაზრისით პრობლემატურია.

კლასიფიკაციის პრინციპად ვიღებთ დისტანციას კოდექსში ფორმულირებული ცნებებისა და არაგვის მთიელებში არსებულ შეხედულებებს შორის. მათ შორის აუცილებელი გამყოფი, ურთიერთშესაბამისობიდან, მიდის ნმინდა და მარტივ დაპირისპირებაზე. ყველა ქვემოთ მოყვანილი ქმედება კანონმდებლის მიერ დანაშაულადაა მიჩნეული, მაგრამ ადგილობრივი ჩვეულებების თვალთახედვით განხილვა მნიშვნელოვან სახეცვლილებებს იწვევს, რაც შემდეგნაირად შეგვიძლია ჩამოვაყალიბოთ და დავაჯგუფოთ:

1. მთიელებში ზოგიერთი ქმედება მიჩნეულია მტრულ აქტად, რაც სამაგიეროდ ითვალისწინებს იმავე სახის სანქციას იმათი მხრიდან, ვისკენაც ეს ქმედებაა მიმართული: მკვლელობა ითვალისწინებს მკვლელობას, მოტაცება – სისხლის აღებას და ა. შ. მიუხედავად იმისა, რომ დანაშაულად არ ითვლება, მათი შესაძლებლობა და შედეგები გათვალისწინებული და ფორმულირებულია საზოგადოების წეს-ჩვეულებებში.
2. გარკვეული სახის ქმედებები, რომელთაც მეფე „დანაშაულად“ მიიჩნევს, მთიელთათვის სამართლებრივ სფეროს არ განეკუთვნება. მაგ: ძარცვა, რაც ომის მდგომარეობიდან გამომდინარეობს; ცოლის დაგდება – გამართლებული ქმედება ოჯახური მორალის თვალსაზრისით; დანაშაულში თანამონაწილეობა, რომლის არსი უცხოა მთიელთა იდეოლოგიისთვის.
3. დაბოლოს, „სამართალდარღვევათა“ უმრავლესობა არათუ უცხოა ჩვეულებითი სამართლისთვის, არამედ წინააღმდეგობაშიც კი მოდის ადგილობრივ შეხედულებებსა და პრაქტიკასთან.

1. ადგილობრივი სამართლით გათვალისწინებული ქმედებები

1. მკვლელობა

კოდექსის რედაქტორისთვის ეს ყველაზე მძიმე დანაშაულია. ამ კატეგორიაში ის განასხვავებს სხვადასხვა ხარისხის დანაშაულს, ჯერ მსხვერპლის ვინაობის, შემდგომ კი იმის გათვალისწინებით, თუ რა ვითარებაში მოხდა მკვლელობა. ყველაზე მაღლა დგას ერისთავის მკვლელობა (მუხლი 1) და მშობლების მკვლელობა (მუხლი 15); ორივე კვალიფიცირებულია როგორც „უსახო, უმსგავსო, უნესო“. ამ დანაშაულებისთვის კანონმდებელს არ დაუწესებია საზღაური, ამით მან გარკვეულწილად თავი აარიდა მათ ლეგალიზაციას. ამგვარი განაწესები, განსაკუთრებით პირველი, სრულიად ახალი უნდა ყოფილიყო არაგვის მთიელებისთვის, რომლებიც, როგორც ვნახეთ, ხელიდან არ უშვებდნენ შემთხვევას, თავს დასხმოდნენ ერისთავებს ანდა სულაც მოეკლათ ისინი.

ამის შემდეგ მოდის ცოლის ან საცოლის მოტაცებისას მომხდარი მკვლელობა: „და თუ უბრალო მოკლან, ორი სისხლი დაიურვონ დიაცისაგან“ (25. 5). ესე იგი: თუკი ქალი ისე მოკლეს, რომ შეტაკებაში მონაწილეობა არ მიუღია, მისი სისხლი ორმაგად ფასობს. იგივე განაჩენი მოქმედებს ხუცესთა, მონაზონთა და ქალთა შემთხვევაშიც.

ეს მუხლი – იმის გარდა, რაც ქალის მკვლელობას ეხება – კანონმდებელი მეფის ინიციატივითაა შედგენილი, რადგან იგი მთაში არსებული პრაქტიკის საწინააღმდეგოა. ფაქტობრივად, ხევსურებში ქალის „სისხლი“ ორჯერ ნაკლებად ფასობს, ვიდრე მამაკაცის: კაცის სიკვდილის შემთხვევაში საზღაური 60 ძროხაა, როცა ქალისთვის მხოლოდ 30 ძროხაა დადგენილი (თედორაძე, გვ. 117).

სხვა კატეგორიის მკვლელობების კლასიფიკაცია მსხვერპლის წოდების მიხედვით ხდება: მათ შორის აზნაურის და განმგებლის მკვლელობები ყველაზე მძიმედაა მიჩნეული, შემდგომ მოდის ხევისბერის, ჰეროვანის, ციხისთავის და ა. შ. (შემდეგი თავი, 1).

2. ჭრილობები (გერში) და სხეულის დაზიანება

ამასთან დაკავშირებით, ჩვენთვის ცნობილია, რომ ქართული სამართლის წერილობითმა ძეგლებმა შემოგვინახა ძალიან ძველი დადგენილებები, რომლებიც მთელ ტერიტორიაზე მოქმედებდა. ასე რომ, გასაკვირი არ იქნება, თუკი აღმოჩნდება კოდექსის მიერ ჭრილობის ადგილისა და სიმძიმის მიხედვით დაწესებული საურავების სისტემის ერთგვარი შესაბამისობა იმასთან, რაც XX საუკუნის დასაწყისში ჯერ კიდევ მოქმედებდა მთის მოსახლეობაში. თვალთახედვაც იგივე დარჩა: კოდექსი ჭრილობაზე პასუხისმგებელს არ მიიჩნევს იმგვარ დამნაშავედ, რომელიც უნდა დაისაჯოს და მას მხოლოდ მიყენებული ზარალის ანაზღაურებას აკისრებს. ასეთია მთიელთა წესი: მოწინააღმდეგის დაჭრა სამართალდარღვევა არ იქნებოდა მათთვის, ვინც მკვლელობას ზიანის მიყენებად მიიჩნევს და არა კანონის საწინააღმდეგო ქმედებად. განსხვავება „თვალსაჩინო ჭრილობა – უჩინარი ჭრილობა“ გვხვდება როგორც გიორგი მეფის კოდექსში, ასევე ადგილობრივ მცხოვრებთა პრაქტიკაშიც. უნდა დავაზუსტოთ, რომ ლაპარაკია დაღზე და არა საკუთრივ ჭრილობაზე. მუხლი 31 აზუსტებს, როცა ხმარობს სიტყვას „სადაღედ“ – „აჩნდეს სადაღედ“ (ეს გამოთქმა „ბაგრატი კურაპალატის სამართალშიც“ ფიგურირებს). XX საუკუნის ხევსურები (მთის ყველაზე კონსერვატორული ტომი) ყურადღებას ამახვილებენ მხოლოდ დაღზე, რათა დააწესონ საურავი და არა ჭრილობაზე, როგორც ეს მწერალ მ. ჯავახიშვილს ეგონა (რომანი „თეთრი საყელო“). მკვლევარმა თედორაძემ, რომელმაც ხუთი წელი გაატარა ფშავ-ხევსურეთში, კარგად შეისწავლა მთიელთა ადათები: „როდესაც ჭრილობა სრულიად განიკურნება და მისგან ნანიბურები დარჩება, ამ დაჩნეულ ჭრილობას გაზომავენ ძაფით, დანიშნავენ მასზე ჭრილის სიგრძეს“ (თედორაძე, გვ. 112-113). ექიმის ჰონორარის გადახდა წარმომადგენელს ეკისრებოდა: „ის, ვინც თავის თავზე იღებს გამოჯანმრთელებისთვის საჭირო ყველა ხარჯს“ (იქვე, გვ. 111). ჩვენი კოდექსიც განმარტავს, რომ დაზარალებულს აუნაზღაურდება „დასტაქართა წამლის ფასი“ (31. 2).

ხევსურეთში, დაჭრილი ვერ მიიღებს ვერანაირ კომპენსაციას, თუკი დაღი უჩინარია, ესე იგი, თუკი სახეზე არა აქვს და მაშინ,

როცა ქრილობას დასახიჩრება არ გამოუწვევია. იგივე შემთხვევაში, კოდექსი უმნიშვნელო საურავს ითვალისწინებს: „სამი უარზანგობა დაეურვოს“, ესე იგი, სისხლის 3/40 (31. 2).

რაც შეეხება სხეულის დაზიანებას, პროპორციები ერთი და იგივეა, თუკი კოდექსსა და ჩვეულებით სამართალს შევადარებთ. რამდენიმე მაგალითი:

ცერის დაკარგვა: კოდექსი, 1/12 სიხლი; ფშავი: 1/16 სისხლი (=5 ძროხას); ხევსურეთი: 1/12 სისხლი (5 ძროხა).

სხვა თითების დაკარგვა: კოდექსი: 1/18 სისხლი; ფშავი: 1/80 (1 ძროხა); ხევსურეთი: 1/15-სა და 1/60-ს შორის.

მარჯვენა ხელი მოკვეთა: კოდექსი, 1/13 სისხლი; ფშავი: 1/5 სისხლი; ხევსურეთი: 1/2 (30 ძროხა).

3. ცოლის (ან საცოლის) მოტაცება

1930 წლამდე, მთიელებში, ქალის მოტაცება, ვინც არ უნდა ყოფილიყო ეს ქალი, დიდი სამართლებრივი მსჯელობის საგანს არ წარმოადგენდა: მიზეზი წინასწარ იყო განსაზღვრული. კაცები იკრიბებოდნენ, ამხედრდებოდნენ და მიდიოდნენ სისხლის ასაღებად. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ქერივის მოტაცებას განსაკუთრებით მკაცრი ქმედებები მოსდევდა (SRG, I, თავი 2). მთლიანობაში, ცოლის, საცოლის, დის მოტაცების დროს მტრად ეკიდებოდნენ ერთმანეთს. ალბათ, სწორედ ამიტომ ამჯობინა კანონმდებელმა ამ საკითხისთვის განსაკუთრებული ყურადღება მიექცია: მუხლი 22 უშვებს, რაც იშვიათია, შურისძიების კანონიერებას. მოტაცებიდან ერთი წლის მანძილზე, მთავარ დაინტერესებულ პირს უფლება ეძლევა „ემტეროს“ გამტაცებელს სხვადასხვა ფორმით „დანვასა, მოტაცებასა, დარბევასა“ (22. 1). დაშვებული იყო ძალადობის სხვა ფორმებიც, გარდა მკვლელობისა: „სისხლის ქნისაგან მეტი“ (22. 1). ეს განაჩენი ყურადღების ღირსია, რადგან შემოაქვს სამი ელემენტი: 1) ის ერთგვარ დათმობაზე მიდის ჩვეულებით სამართალთან, როდესაც უშვებს სისხლის აღებას. 2) თავისი მიზნის ერთგული კანონმდებელი არბილებს მთიელთა წეს-ჩვეულებების უკიდურესობისკენ მიდრეკილ ბუნებას, ზღუდავს რეპრესიებს (მკვლელობის აკრძალვა) და აწესებს ვადას მათ აღსასრულებლად. 3) შურისძიების სისტემიდანაა აღებული ის სა-

მართლებრივი საშუალებები, რომლებიც სისასტიკის შერბილებისკენაა მიმართული. ფაქტობრივად, ორივე ფორმა ადგილობრივ მცხოვრებთა სამართალს განეკუთვნება მიუხედავად იმისა, რომ ისინი სხვა მიზნებისთვის და სხვა შემთხვევებში გამოიყენება. საკუთრების საზიანოდ განხორციელებული „სისხლის ალების“ წესი: კოდექსში იგი ენაცვლება ადამიანების საზიანოდ განხორციელებულ შურისძიებას – „სისხლის ალებას“; მთაში კი მას ემატება. ფშაველებში, მაგალითად, თუკი ხდება შერიგება მსხვერპლისა და მკვლელის გვარებს შორის, პირველს, ანუ მოკლულის გვარს, უფლება აქვს წაართვას მეორეს, მკვლელის გვარს, მოძრავი თუ უძრავი ქონება, სისხლის საფასურთან (80 ძროხა) ერთად:

მოკლულის ნათესავნი მკვლელს იმ შემთხვევაში, როდესაც შერიგება მოხდებოდა, თავისი სხლის საფასურის გარდა, გამოართმევდნენ იმ ნივთს, რომელიც კი მოეწონებოდათ მოკლულის ნათესავებს; დამნაშავეს უარის თქმა არ შეეძლო... ალმანიად ერთი თემი მეორეს მამულსაც წაართმევდა (ვაჟა-ფშაველა, VII, 60).

სწორედ ეს ზომა გამოიყენა კანონმდებელმა შურისძიების სისასტიკის შემარბილებელ ერთ-ერთ საშუალებად.

მან ასევე აიღო ჩვეულებითი სამართლიდან „ვადის“ ცნება. XX საუკუნეში ხევისურები ჯერ კიდევ მისდევდნენ შემდეგ ჩვეულებას: „თუ სამი წლის განმავლობაში მოსისხლე მტერი ვერ შეხვდა მკვლელს და ის გადარჩა ამ ხნის მანძილზე, მაშინ მკვლელის ახლო ნათესაობა ფრთხილად და დიდი მოკრძალებით დაინყებს მოლაპარაკებას შერიგებაზე“ (თედორაძე, გვ. 114-115).

— სხვაგვარად რომ ვთქვათ, მთიელთა შეხედულებების მიხედვით „სისხლის ალების“ უფლება სუსტდება დროსთან ერთად. კოდექსმა გამოიყენა ეს იდეა, ვადა ერთ წლამდე შეამცირა და შურისძიების უკიდურესობა შეცვალა შერიგების შესაძლებლობით, რაც მხოლოდ ადგილობრივ მთიელთა პრაქტიკაში იყო მიღებული. საინტერესოა იმის აღნიშვნა, რომ მეფემ შეძლო ამ პრაქტიკის შეცვლა მისგანვე ნასესხები რესურსებით.

II. ადგილობრივ სამართალში გაუთვალისწინებელი ქმედებები

1. ქურდობა და ძარცვა

კოდექსსა და ადგილობრივ სამართალს ერთნაირი შეხედულება არა აქვს ქურდობაზე. პირველისთვის ეს უნიტარული მიდგომის საგანია და ყველა ის ფორმა, რომლითაც შესაძლებელია გამომჟღავნდეს, ერთ კატეგორიაში შედის. მთიელები კი მას ქურდსა და დაზარალებულს შორის არსებული ნათესაური ურთიერთობებით განსაზღვრავენ: მხოლოდ მაშინაა ქურდობა, თუკი ორივე ერთსა და იმავე საგვარეულოს წარმომადგენელია. ამ შემთხვევაში, დამნაშავე გაძევებული, უფრო სწორად კი მოკვეთილია, რადგან თემი მისი გადასახლების გარეშე მის არსებობას უარყოფს და თავის წევრად აღარ მიიჩნევს. მაგრამ ამ სასჯელის წყარო რელიგიაა და არა სამართალი: როცა დამნაშავე აღარ ითვლება სარწმუნოებრივი თემის წევრად, მაშინ ხდება ის კანონგარეშე. ამას ადასტურებს ის, რომ თემთან შესარიგებლად მოკვეთილს ერთადერთი საშუალება ჰქონდა: ხატისთვის უნდა შეეწირა ხარი ან ძროხა და ხევისბერისთვის პატიება ეთხოვა (ვაჟა-ფშაველა, გვ. 59-60).

პირიქით, თუკი ვინმე თავის თემის გარეთ მოიპარავს ნივთს ან შინაურ ცხოველს, იგი ქურდად არ ითვლება. ამ ქმედებისთვის არანაირი სამართლებრივი მსვლელობა, არანაირი სანქცია არ იყო გათვალისწინებული, მხოლოდ გაძარცვული თემის მხრიდან შევინროვება იყო გარდაუვალი. საბოლოო ჯამში, მთიელები ვერაფრითარ განსხვავებას ვერ ხედავდნენ ყაჩაღობასა და ქურდობას შორის (გარდა ზემოხსენებული შემთხვევისა).

სამაგიეროდ, კოდექსი მკვეთრად მიჯნავს საკუთრივ ქურდობას მისი თანმხლები მოვლენებისგან და ითვალისწინებს სხვადასხვა სასჯელს იმის მიხედვით, დამნაშავე განიხილება როგორც მძარცველი, თუ როგორც თავდამსხმელი. პირველ შემთხვევაში დაზარალებულს უნდა აუნაზღაურდეს მოპარული ნივთის სამმაგი ღირებულება (მუხლი 43. 2, 4). ამ სანქციის პრინციპი ნასესხებია „ბექას სამართლიდან“, რომელიც განმარტავს: „თუ ცხენი და რა გინდა რა კაცმან მოიპაროს, თუ ველთავე აქენდეს თავის ნაპარევი, იგი მისცეს და ერთი ეზომი სხვა“ (62. 1).

სავარაუდოა, რომ ბექა თავად დაესესხა ბიზანტიურ სამართალს, რომელიც მოპარული ნივთის სამმაგი ან ოთხმაგი ღირებულების ანაზღაურებას ითვალისწინებდა („ბერძნული სამართალი“, ქართული ვერსია, დოლიძე, III, მუხლ.: 19, 43, 44, 311); თუკი გიორგი V არ იცნობდა ამ უცხოურ წყაროებს. კოდექსის ბოლო მუხლი გვაგებინებს, რომ მისმა რედაქტორმა ქართულის გარდა სხვა იურიდიული წყაროებითაც იხელმძღვანელა „არც სხუათა სჯულთა უწერია“ (45. 1), მაგრამ არ ვიცით რომელი. მთიელე-ბისტვის ძარცვა და მეკობრეობა ლაშქრობასთან იყო დაკავშირებული და ყველაზე კეთილშობილ საქმედ ითვლებოდა. ისინი „მეკობრეთა მფარველის“ კულტს ეთაყვანებოდნენ, ვისაც უზენაესმა ღვთაებამ საკუთარი ხელით შემოარტყა წელზე სისხლისმღვრელი ხმალი (SGR, 6, თავი 1). სათარეშოდ მზადებას რელიგიური ცერემონიებიც ახლავს და თემის მფარველი ღვთაება მონაწილეობას იღებს ლაშქრობებსა და ძარცვასა და მეკობრეობაში (SGR, ნაწ. 2, თავი 7 და ნაწ. 7, თავი 2).

პირიქით, ამგვარი ძალადობის აქტები მკაცრად ისჯება გიორგი მეფის კანონებით, ავტორი შესავალშივე გმობს მათ: პირველად სწორედ ამ დანაშაულს მოიხსენიებს, „ციხეთა დაქცევასა“ და „სიკუდილზე“ წინაც კი: „...სისხლის მსუბუქობისათვის ადვილ ჩნდა ერთმანეთის ღალატად დასხმა და დაქცევა ციხეთა, სიკუდილი, ცოლის წაგურა და უბრალოდ დაგდება, და მრავალფერნი უღუსობა...“ (შესავალი, 6).

სიტყვა „ღალატი“, რომელსაც ვთარგმნით როგორც „rapine“ სხვადასხვანაირად შეიძლება გავიგოთ. კარსტი ასე განმარტავს: „დანაშაული, რომელიც ბაგრატ მეფის სამართალში აღნიშნულია სიტყვით „ღალატი“ და ეკვივალენტია ჩვენი ტერმინის „felonic“, სახელმწიფოებრივი ღალატი ანუ სიუზერენის ღალატი, ასე შეიძლება განვმარტოთ: ვასალის განდგომა სიუზერენის ან სენიორისგან, – ამბოხებული ვასალი განუდგება მას და სხვის მფარველობაში შედის“ (კარსტი, II, 2, 35).

აქ საუბარია ბექას სამართლის 33 მუხლზე, რომელსაც მალე მიეუბრუნდებით. კარსტმა ეს ინტერპრეტაცია ჩვენი კოდექსის შესავალს მიუსადაგა და „ღალატად დასხმა“ თარგმნა როგორც „agression félonne“ (კარსტი, გვ. 161). ფაქტობრივად, მან გამოიყენა ურბნელის (1892, გვ. 323-325) უკვე ცნობილი განმარტება, რო-

მელიც ლექსიკოგრაფ საბა ორბელიანის გლოსას უპირისპირდებოდა: „ღალატი, მუხთლად მოკვლა“ (საბა, 726). პროფ. დოლიძე, სამაგიეროდ, მიჩნევს, რომ „ღალატად“ ნიშნავს „traitreusement“ (მოღალატურად) (დოლიძე, II, 150).

სწორედ ეს ბოლო მნიშვნელობა გვხვდება ყველაზე ხშირად ძველ წყაროებში და თანამედროვე ქართულშიც ასეა გადმოსული, სადაც „ღალატი“ შეესაბამება „trahison“-ს („მო-ღალატ-ე“ „traitre“, „ღალატ-ობა“ „trahir“).

თუმცა, როგორც ს. ყაუხჩიშვილმა თავის ცნობილ კომენტარში გვიჩვენა, ქრონიკებში იგი სხვა მნიშვნელობითაა ნახმარი (ქრ. II, 071, n 7): „ამ სიტყვის მეორე მნიშვნელობა („ალება, მიტაცება“)....“. აი ერთი ნაწყვეტი, სადაც „ღალატი“ შეიძლება ნიშნავდეს მხოლოდ „ალებას, მიტაცებას“.

ვარნეთის ციხეს უღალატეს მგელციხიდაშ, და ენკენისთუეს ოთხსა დიასამიძემან დემოთის საღალატოდ აზნაურისშვილები და მსახურები გაგზავნა, და ველარ უღალატეს (ქრ. II, 519).

ყაუხჩიშვილის მიერ მოყვანილი მაგალითები დამაჯერებელია, თუკი საქმე ეხება ციხის „ალებას“, მაგრამ მაშინ, როცა ადამიანის „შეპყრობაზეა“ საუბარი, ეს მაგალითები ნაკლებად მისაღებია, როგორც, მაგალითად, ამ ნაწყვეტში:

სცნა რა ესე დათულიამ, ბიძამან დადიანისამან, შეიყარა საჯავახოელნი და წარმოვიდა საღალატოდ გიორგი დადიანისა. აგრძნა საქმე დადიანმან და ველარ უღალატა (ქრ. II, 362).

ხომ არ ნიშნავს ამ შემთხვევაში „ღალატი“ „trahison“-ს. მემპტიანე აგრძელებს თხრობას:

მაშინ დადიანმან გიორგი და ძმამან მისმან მამია და ბატონმან გიორგი შეუთვალეს გიორგი გურიელსა: მიუწერეს ესრეთ: „რადგან დათულიას ღალატი შეაჩნდაო, ან შენ მას უღალატე და მოკალო და საჯავახო შენ დაიპყარო“. (იქვე.)

ბოლო სტრიქონებში მხოლოდ ძალით „შეპყრობაზე“ შეიძლება იყოს საუბარი, სხვაგვარად სამივე ერისთავი ერთ გურიელს არ მიმართავდა: საკმარისი იყო თავიანთი ლაშქარი გაეერთიანებინათ, სხვა ერისთავისთვის მიმართვის სანაცვლოდ, რომელმაც საკუთარი ძალებით უნდა იმოქმედოს. თუკი გურიელი გახდა საჭი-

რო, ესე იგი დათულის მისი უნდობლობა არა აქვს და ხაფანგშიც ებმება. სხვა ნაწყვეტი ადასტურებს ამგვარ ინტერპრეტაციას:

(ვერსია A) მაშინ მოივმო გიორგი ჯავახ ჭილაძე და უღალატა და მოკლა (ქრ. II, 361).

აი შესაბამისი B ვერსია:

ხოლო გიორგი მპყრობელმან იმერეთისამან მოანვია სახლსა თუსსა ჯავახ ჭილაძე და ღალატითა მოკლა იგი (ქრ. II, 503).

გიორგიმ ღალატით მოკლა (par trahison) თავისი სტუმარი. აქედან გამომდინარე, A ვერსიის ტესტი ასე უნდა გავიგოთ: „...il le trahit et le tua“.

შედეგად ვიღებთ, რომ „ღალატი“ ნიშნავს „saisir, prendre, s'emparer de“ (დაჭერას, აღებას, დაკავებას), როდესაც მამულზე, შენობაზე ან რაიმე საგანზეა საუბარი, მაგრამ „trahir“ (ღალატის) მნიშვნელობა აქვს (ან გარკვეული თვალსაზრისით „მოღალატურად შეპყრობის“), როდესაც ადამიანთან მიმართებაში იხმარება.

ამ კოდექსზე ადრინდელ იურიდიულ დოკუმენტებში ორივე მნიშვნელობა გვხვდება და ჩანს, იმ პრინციპით, როგორც ჩვენ წარმოგიდგინეთ: „ღალატი“ შეესაბამება „prendre“-ს (აღება) თუკი მისი ობიექტი მატერიალური ქონებაა და „trahir“-ს (ღალატი), როცა ადამიანს ეხება. ეს დასტურდება ბაგრატ კურაპალატისა (XI საუკუნე) და ბექას სამართლში. ბაგრატი, მუხლი 133: „თუ კაცი კაცსა ზედა საღალატოდ წავიდეს...“; აქ ლაპარაკია იმ ფაქტზე, როდესაც ვინმეს თავის მამულში ესხმიან თავს, სიტყვა „ღალატი“ შეესაბამება ყაჩაღობას ან ძარცვას. (დოლიძე, I, 366), მკვლევარების მიზნით თავდასხმას (რასაც მომდევნო მუხლიც მოწმობს: „თუ გამართოს და იგი კაცი ღმერთმან მოარჩინოს, ექუსი ათასი თეთრი დაუურვოს სიკუდილისა ცდისათჳს, სამი ათასი შეეყრების ცოდვისათჳს“). სხვაგან ვკითხულობთ: „თუ კაცი კაცმან ღალატით მოკლას, თორმეტი ათასი სისხლსა ემატოს“ (მუხლი 117). არათანაბარი საურავები მოწმობს, რომ საქმე ეხება სხვადასხვა ცნებას, და 133-ე მუხლში მოცემული „ღალატი“ გასხვავდება 117-ე მუხლისასგან. საკუთრივ ღალატი 12000 ათასადაა შეფასებული, როდესაც 133-ე მუხლი მასზე საკმაოდ მცირე საზღაურს ანესებს: 3000 თეთრი.

იგივე განსხვავება გვხვდება „ბექას სამართალში“. მუხლი 40 ეხება დასმენას: ერთი ყმა პატრონის წინაშე უსამართლოდ ადანაშაულებს მეორე ყმას. ეს საქციელი განიხილება როგორც „*félonie*“, ტერმინის ფეოდალური მნიშვნელობით:

„ამისთანა საქმე პატრონისა ღალატი და შეცოდება უფროა“ (40, B ვერსია). ვერსია A: „...ბატონის ღალატი იქნების...“

აქ „ღალატის“ ობიექტი – როგორც გრამატიკულად, ასევე იურიდიულად – ადამიანია, ესე იგი: ტერმინი მოღალატურ ქმედებას გამოხატავს.

33-ე მუხლში, პირიქით, ტერმინს შესაძლებელია მხოლოდ ის მნიშვნელობა ჰქონდეს, რაც ყაუხჩიშვილმა წარმოგვიდგინა ქრონიკების რამდენიმე ფრაგმენტთან დაკავშირებით: „აღება, დაკა-ვება“. ბექა, მუხლი 33: „თუ კაცმან კაცსა ციხესა ან საჯდომ-სა უღალატოს, რა ბატონმან შეიგნეს, საჯდომი მემამულესავე მისცენ“. ზმნა „უ-ღალატ-ოს“ შეიცავს ხმოვანს „უ“, რომელსაც აუცილებლად მიც. ბრუნვის არაპირდაპირ რეჟიმში გადავყავართ, შესაბამისად – „ციხე-სა“ და „საჯდომ-სა“. ქმედება დაკავშირებულია შენობებთან, მატერიალურ საგნებთან: სრულიად ნათელია, რომ „შენობის ღალატი“ შეუძლებელია. სწორედ ამიტომ, ღალატი არ შეესაბამება ტერმინს „*félonie*“, როგორც კარსტს ეგონა, რადგანაც ეს ქმედება ადამიანის მიმართ არ ხდება. აქ მშვენივრად შეგვიძლია შევუსაბამოთ სიტყვა „*prise*“ (აღებული, დაკავებული), როგორც შემდეგი წინადადებაც გვიდასტურებს: ციხე უბრუნდება მფლობელს – მემამულეს, რომელსაც ჩამორთმეული ჰქონდა.

ამ მნიშვნელობით ხმარება დასტურდება „ბექას სამართლის“ სხვა მუხლში. მამა გააგდებს ნაშვილებს, რადგან მან თავხედობა, ცუდი საქციელი ჩაიდინა. თუკი ეს საქციელი „სანივთო ღალა-ტია“, დამნაშავე კარგავს მემკვიდრეობის უფლებას. პროფ. დოლიძემ შეისწავლა „სანივთოს“ (ნაწარმოებია სიტყვისგან „ნივთი“ – მასალა, საგანი) მნიშვნელობა ამ კონკრეტულ შემთხვევაში და გიორგი მეფის სამართლის 40. 4 მუხლში. ამ უკანასკნელში „სანივთო“ აღნიშნავს ნადავლს, მონაპოვარს: „მისი სახლის კაც-თა და მისთა ყმათა სანივთო რა ეშოვოს...“. აქ, – წერს დოლიძე, „სანივთო“ ნიშნავს ნადავლს, ნაძარცვ ქონებას, ყოველგვარ სა-ქონელს, რომელიც მეკობრეებმა ჩაიგდეს ხელში ძარცვა-გლეჯის შედეგად“ (დოლიძე, 1957, 61). „ბექას სამართლის“ 59-ე მუხლში

„სანივთო ღალატი“ აღნიშნავს ცუდ განზრახვას, ძალის გამოყენებით, სხვისი ქონების ხელში ჩაგდების მიზნით და „სანივთო ღალატი ისეთ ბოროტმოქმედებას ნიშნავს, რომელიც მიმართულია სხვისი ქონების ძალით ხელში ჩაგდებისაკენ, ე. ი. გამოხატავს იმ დანაშაულს, რომელსაც დღეს ჩვენ ძარცვას ვუწოდებთ“ (დოლიძე, 1957, 62).

ბექას სამართლის 59. 2 მუხლის სიტყვასიტყვითი თარგმანი ასეთია, B ვერსიის (უფრო დეტალური ან უფრო გაჭიანურებული!) მიხედვით: „Si, sur l'entrefaite, de la part du fils adoptif est (sont) prouvé(s) délit et prise de butin...“ („თუ მიღმა ნაშვილებისაგან გამოჩნდეს სანივთო ღალატი და შეცოდება...“). ტექსტი გარკვევით გვეუბნება: „სანივთო ღალატი და შეცოდება (délit)“. თუკი ი. დოლიძე მართალია – როგორც ჩვენ ვფიქრობთ – გამოთქმა უნდა წარმოადგენდეს გაორმაგების რიტორიკულ ფიგურას, ანუ პენდიადისს და ის ამგვარად უნდა გავიგოთ: „délit de prise de butin“; მხოლოდ ერთ შეცოდებაზეა საუბარი, რომელიც ორი არს. სახელითა და ერთი ზედსართავით („სანივთო“, რომელიც იხმარება როგორც არს. და როგორც ზედს.) არის გამოხატული. თუკი კავშირი „et“ (და)...., წინადადება ორ სხვადასხვა ქმედებაზე მიგვანიშნებს: „ღალატი“ აღარაა ზუსტად განსაზღვრული და „სანივთო ღალატი“ შესაძლებელია ნიშნავდეს „ძალადობას, გაცემას, ღალატს, რაც ნადავლთანაა დაკავშირებული“; რადგან ამ შემთხვევაში „ძარცვის“ ცნება ერთი ტერმინითაა გადმოცემული „სანივთო“. თუმცა ორი ვერსიის შედარება დაგვიდასტურებს, რომ პენდიადისთან გვაქვს საქმე.

ვერსია A: „მიღმა ნაშვილებისაგან ღალატ-შეცოდება აღარ შეინანოს... (ნურვინ რას ასაქმებინებს მამულსა შინა)“. აქ არავითარი ორაზროვნება არ არის, ორივე არს. სახელი დანართის ფუნქციითაა წარმოდგენილი, პირველი განსაზღვრავს მეორეს, ქართული ენის ნების მიხედვით: „ღალატ-შეცოდება“ délit; ასევეა შედგენილი „დედა-კაცი“ „humain féminin“ (femme), მამა-კაცი „humain masculin“ (homme), დედა-ქალაქი „ville-m re“ (métropole capitale): პირველი ტერმინი განსაზღვრავს მეორეს. B ვერსიის ანალიტიკური გამოთქმა ერთ სინტაგმას – მსაზღვრელ-საზღვრული – შეესაბამება (ვერსია A). თუკი ამ ორ ტექსტს კიდევ ერთხელ შევადარებთ, საბოლოოდ დავრწმუნდებით, რომ „ღალატს“

თავისთავად, ცალკე აღებულს, შეუძლია გამოხატოს „ძარცვის“, „აღების“ იდეა. აქედან გამომდინარე, „სანივთო ღალატი“ (ვერსია B) შეიძლება შეიცვალოს „ღალატი“ (ვერსია A).

ეს თანმხვედრი მაგალითები ადასტურებს პრინციპს, რომელიც განსაზღვრავს სიტყვა „ღალატის“ ორგვარ ხმარებას მისი ობიექტის მიხედვით: „trahison“ (ღალატი) თუკი საქმე ეხება ადამიანს, „pillage“ (ძარცვა), როცა ქონებასთან მიმართებაშია ნახმარი. ვფიქრობთ, მეორე მნიშვნელობა ზუსტად ესადაგება ჩვენი კოდექსის შესავალს, შემდეგი ორი მიზეზის გამო:

- 1) კანონმდებელმა ისურვა, კრებულის შესავალშივე ეხსენებინა როგორც სიმძიმით, ასევე სიხშირით ყველაზე შემაშფოთებელი დანაშაულები და ის აქტები, რომლებიც, მისი აზრით, პირველ რიგში უნდა აღიკვეთოს. ამ ქმედებების ჩამონათვალი შემთხვევითი არაა და ადვილია იმის განსაზღვრა, როგორაა ისინი დაჯგუფებული. პირველ რიგში, მოცემულია საკუთრებაზე მიყენებული ზიანი: ერთმანეთის ღალატად დასხმა (თუკი „ღალატის“ ჩვენებული ინტერპრეტაცია ზუსტია) და დაქცევა ციხეთა“; ამის შემდეგ მოყვანილია ადამიანების მიმართ ჩადენილი დანაშაულები, რომლებიც დალაგებულია სიმძიმის კლების მიხედვით მკვლელობიდან უსამართლობამდე: „სიკუდილი, ცოლის ნაგურა და უბრალოდ დაგდება...“; თუკი დავუშვებთ, რომ მეფემ უნესრიგოდ კი არ გადმოგვცა დანაშაულთა სახეები და სამართალდარღვევები, არამედ პირიქით, სცადა მათი მონესრიგებულად დაჯგუფება – რაც ტექსტის ნაკითხვისთანავე აშკარაა – უნდა აღინიშნოს, რომ პირველი ორი სამართალდარღვევა ერთსა და იმავე დონეზე განიხილება და უნიტარული ინტერპრეტაციის საგანი უნდა იყოს. თუმცა n 2, ციხეთა დაქცევა, უსულო საგნებს შეესაბამება და არა სულიერს, ასევეა n 1, თავდასხმა „საღალატოდ“. ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ამ ტერმინს საგნებთან მიმართებაში ის მნიშვნელობა აქვს, რომელიც ჩვენი ტექსტის მოთხოვნებსაც შეესაბამება და აღიარებულია სამართლებრივ და ისტორიულ წყაროებში. ამიტომ მიგვაჩნია, რომ „ღალატს“ აქ მხოლოდ „ძარცვის“ მნიშვნელობა აქვს, la rapina – რომის სამართალი, ძარცვა და-

ლის გამოყენებით (ან უფრო ზუსტად კოდექსში, ძარცვის მიზნით ჩადენილი ძალადობა). თუკი ასეა, შესავალში ნახსენები ორივე დანაშაული არა მხოლოდ ერთსა და იგივე განმარტებას ექვემდებარება, არამედ ერთმანეთს ავსებს კიდეც: n 2 უძრავ ქონებაზე მიყენებულ ზარალს გულისხმობს, n 1 კი მოძრავ ქონებას ეხება, როგორც 43-44 მუხლებიც ადასტურებს (პირუტყვისა და ნივთების საზიანოდ წარმოებული ძარცვა).

- 2) კოდექსში არსად არ ფიგურირებს trahison (ლალატი), არც trahise (ლალატი დამამძიმებელი გარემოებებით). თუკი „ლალატს“ ერთ-ერთ ამ მნიშვნელობას მივანიჭებთ, გამოდის, რომ სჯულმდებელმა კრებულის დასაწყისშივე ისეთი სამართალდარღვევა წარმოგვიდგინა, რომელსაც ამ კრებულის კორპუსი არ შეიცავს. ეს ნაკლებად დამაჯერებელი ჩანს, რადგან შესავალში მოხსენებული ყველა დანაშაული ფიგურირებს მის განაწესებში: ციხეთა დაქცევა – მუხლი 26; მკვლელობა – მუხ. 1-15, 17, 25, 41, 44; ცოლის დაგდება და წაგურა – მუხ. 21-25. საღალატოდ „თავდასხმა“ ერთადერთი გამონაკლისი იქნებოდა, თუკი ეს ტერმინი მიესადაგებოდა ლალატს. პირიქით, თუ ის ნიშნავს „ძარცვას“, პირველადი ჩამოთვლა ინარჩუნებს თანმიმდევრულობას, რადგანაც ძარცვა/მეკობრეობა ფიგურირებს მუხლებში 43-44.

2. ცოლის დაგდება

უდანაშაულო ცოლის მიტოვება დანაშაულად ითვლება ყველა ქართულ სამართლებრივ წყაროში; ამ საკითხთან დაკავშირებით, გიორგი V-მ თავისი წინამორბედების, განსაკუთრებით კი თავისი წინაპრის, ბექას კრებულებით ისარგებლა (ბექა 29: სისხლის საზღაური ზუსტად იგივეა, რაც გიორგი მეფის სამართლის 21-ე მუხლში). მთის ადამ-ნესებმაც თავისთავად განსაზღვრა კანონმდებლის ასეთი ქმედება: თუმცა ის ფაქტობრივად რეალურ სამართალს დაეყრდნო. მამაკაცმა, რომელიც ცოლს მიატოვებს, ხუთი ძროხა უნდა მისცეს ქალის საგვარეულოს. ქალი არის სამართლის ობიექტი და

არა – სუბიექტი. სევანეთში, მაგალითად, გაუყოფელი ოჯახის დანაწილების შემთხვევაში, ქალი განიხილება, როგორც საკუთრება (SRG, I, თავი 2; აღმოს. მთის....ვაჟა-ფშაველა, VII, 59-60).

3. თანამონაწილეობა, ძმის მკვლელობა (ფრატრიციდი)

შესაძლებელია უჩვეულოდ მოგვეჩვენოს ასეთი მძიმე დანაშაულისა და მასზე ბევრად მსუბუქი კანონდარღვევის ერთ რუბრიკაში გაერთიანება. ერთიც და მეორეც არ განეკუთვნება ადგილობრივი სამართლის კატეგორიებს, რომლებთანაც ისინი შინაარსით შეუსაბამოა. უკვე აღვნიშნეთ, რომ მთიელების წარმოდგენა პასუხისმგებლობაზე – რაც კოლექტიური იყო და სისხლით ნათესაობას ემყარებოდა – კრძალავდა ერთ საქმეში მონაწილე პირების „თანამონაწილეობად, თანამზრახველებად“ მიჩნევას. სწორედ ამიტომ ჩვენი კოდექსის მე-40 მუხლი ავტორისთვის მთავარ წყაროს, „ბექას სამართალს“ უნდა შთაეგონებინა (მუხ. 15).

რაც შეეხება ძმის მკვლელობას, ეს ქმედება არ ითვლება დანაშაულად ადგილობრივი სამართლის მიხედვით:

მამას შეეძლო შვილი მოეკლა დაუსჯელად, ძმას – ძმა. (ვაჟა-ფშაველა, VII, 61).

სხვაგვარად არც შეიძლება ყოფილიყო: მკვლელობა ექსკლუზიურად დაშვებულია ვენდეტათი, რომელსაც მხოლოდ მაშინ აქვს ადგილი, როდესაც საქმე ორ სხვადასხვა საგვარეულოს ეხება. ერთი ოჯახის წიაღში იგი სრულიად წარმოუდგენელია.

III. ფეოდალურ ვალდებულებებისგან თავის არიდება

თავისთავად იგულისხმება, რომ ეს საკითხი არ უნდა იყოს მთის სამართლის მხრიდან სანქციების ობიექტი, რომელიც უარყოფდა თვით ვასალური შეთანხმების ცნებასაც კი – ან, სულ ცოტა, ცდილობდა მაინც. შედეგად, ისეთი აქტები, როგორიცაა სამხედრო სამსახურზე უარის თქმა (მუხ. 19), ციხის დაქცევა (მუხ. 26), ომი მეზობლების წინააღმდეგ (მუხ. 42), არათუ დანაშაულად ითვლებოდა, არამედ, პირიქით, ცხოვრების ნორმალური განვითარების ნაწილსაც წარმოადგენდა. მათი აკრძალვა ადგილობრივ

ადათ-წესებთან წინააღმდეგობაში მოდიოდა და უპირისპირდებოდა როგორც ცხოვრებისეულ პრაქტიკას, ასევე არაგვის საერისთავოში არსებულ შეხედულებებს. ის, რომ გიორგი მეფემ მოინდომა ამ ჩვეულებების სამართალდარღვევებად განხილვა, უდავოდ ძალიან მნიშვნელოვანია და კითხვის ნიშნის ქვეშ აყენებს სამეფო ტახტსა და არაგვის მოსახლეობას შორის არსებული ურთიერთობების პრობლემატიკას. ამის შესწავლას IX თავისთვის შემოვინახავთ, რომელიც შეეხება სხვადასხვა მმართველ ძალებს შორის არსებულ ურთიერთობებს.

კოდექსში მოცემულ სასჯელებსაც ოდნავ შევეხებით, რადგან ისინი ნათლად და ზუსტადაა ჩამოყალიბებული, დოკუმენტის ნაკითხვა (თავი X) საკმარისია მათ გასაცნობად. სხვა მხრივ, ი. დოლიძემ ისინი სიღრმისეულად განიხილა თავის ნარკვევებში, რომლებიც „გიორგი ბრწყინვალის სამართალს“ და განსაკუთრებით „ათაბაგთა სამართალს“ მიუძღვნა (დოლიძე, II, 68-80 და I, 186-259). აი შესაბამისი ჩამონათვალი (დოლიძე, I, 52):

სისხლის ფასის შესაბამისი საზღაურის გადახდა: მუი. 1-15
მამულიდან გაძევება და მამულის წართმევა: 1, 3, 5-7, 9, 11-15, 17

საურავი მიყენებული ჭრილობისთვის: 25. 31-39

ბეგარა: 2, 8

გაპარსვა: 2 (დოლიძე, II, 49)

სახლის დაგირავება (დანინდვა): 5, 6, 7

ციხის დაქცევა: 26, 42

მოპარული საგნის სამმაგი ღირებულების ანაზღაურება: 43, 44

სისხლის აღება: 22, 25, 28, 29, 44

სამკურნალო ხარჯების დაფარვა: 31, 35, 37

წოდების ჩამორთმევა: 5, 6, 19

უარზანგობა: 30, 31, 37-39

ბოლო ტერმინი კომენტარს მოითხოვს. ჩვენ ის ვთარგმნეთ როგორც „deshonneur“, მაგრამ აღნიშნავს ერთდროულად სამართალდარღვევას და მისთვის შესაბამის სასჯელს.¹⁶

16 „გერში“. რაც ნიშნავს „ჭრილობას“, მიუთითებს ხან დაჭრის ფაქტზე, ხან კი იმ სისხლის საფასურზე, რომელიც პასუხისმგებელმა უნდა გადაუხადოს მსხვერპლს.

სიტყვის ანალიზი სირთულეს არ წარმოადგენს: „არზანგი“ (ან „არძანგი“ ირანული წარმოშ. სიტყვა) ქართულად ნიშნავს „ღირსებას, ღირებულებას, პატივს“. საბა ორბელიანი ასე განმარტავს: „საჯდომელი პატივია კაცთათვის ღირსებისაებრ მათისა“ (საბა, 1966, II, 65). მაშასადამე, ის შეესაბამება სიტყვას „პატივი“, რომელიც ძალიან ხშირად გამოიყენება ძველ თუ თანამედროვე ტექსტებში. „უ-არზანგ-ობა“ (უყოლობა-უქონლობის აღმნიშვნელი პრეფიქსი -უ და აბსტრაქტულ ცნებათა მანარმოებელი სუფიქსი -ობა) წარმოადგენს მისგან წარმოქმნილ აბსტრაქტულ, უარყოფით ფორმას: „უ-არზანგ-ობა“ ჩვენი ტექსტის გარდა არსად არ გვხვდება. ესე იგი ის ჰაპაქსია. სამაგიეროდ, ქრონიკებში ვხვდებით „პატივისგან“ ნაწარმოებ სიტყვებს: „უ-პატი-ობა“ (ვარიანტი: „უ-პატივება“, „უ-პატიობა“, ქრ. II, 507, 18-20). დადებითი ფორმის, „პატივისგან“ განსხვავებით, რომელსაც აქტიური მნიშვნელობა აქვს – ვინმესთვის პატივის მიგება – ეს ნაწარმ. სიტყვა პასიურია: უპატიობა, რომელიც შემოფოთებას იწვევს ჩემში. მაგალითად: ლუარსაბ მეფის დედა (1556) შეპყრობილი ჰყავს თამაზ-შაჰს. შვილი ვერ ახერხებს მის დახსნას და:

და შესუა ნამალი სასიკუდინე და მოიკლა თავი თჳსი და არა შემთხუა უპატიობა თავსა თჳსსა (ქრ. II, 365).

მეორე მემამტიანე განსხვავებულ ვერსიას გვთავაზობს:

სასჯელითა და უპატიოებით აღესრულა (ქრ. II, 507).

ორივე შემთხვევაში, ეს ცნება შეესაბამება პირს, რომელიც განიცდის მოქმედებას და არა იმას, რომელიც მოქმედებს. ასევე, ზედსართავი „უ-პატიო-დ“ (ზმნიზედის ფუნქციით ნახმარი) შეესაბამება მიყენებულ უპატიობას. XII საუკუნეში ამხედრებული მთავრები მეფე თამარს განუცხადებენ:

უპატიოდ და უსახელოდ გასრულ ვართ (ქრ. II, 30).

როდესაც მეფე ვახტანგ III (1302-1308) ტყვედ აიყვანეს ჟინვალში:

და ვერლარა თავს-იდვა ვახტანგ უპატიოდ ყოფნა (ქრ. II, 308).

იურიდიულ ტექსტებში „უპატიობა“ მხოლოდ ერთხელ გვხვდება:

და თუ დაკოდიტა საგერშო აჩნდეს და უპატიობა... („სამართალი აღბუღასი“, მუხ. 97).

აქაც, გამოყენებულ ტერმინს პასიური ღირებულება აქვს: უპატიობა, რომლის მსხვერპლიც გახდა მომჩივანი. უნდა ვივარაუდოთ, რომ მისი ეკვივალენტი „უარზანგობაც“ გადატანილ უსამართლობას აღნიშნავს.

უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენს კოდექსში ამ ტერმინის მნიშვნელობა და შინაარსი ზუსტადაა გასაზღვრული. ყველა მუხლში (30, 31. 2, 37, 38, 39), იგი აღნიშნავს საფასურს, რომელიც დამნაშავემ უნდა გადაუხადოს მსხვერპლს მიყენებული ზიანის ასანაზღაურებლად. 31.1 მუხლის შინაარსი ნათლად გვიჩვენებს, რომ საქმე ეხება „უარზანგობის საზღაურს“:

ვისიც თორმეტი ათასი თეთრია სისხლის ფასი, მას ერთი უარზანგობა სამასი თეთრი არის.

რედაქტორი პარალელურად წარმოგვიდგენს გამოთქმას „სისხლის ფასი“ და ტერმინს „უარზანგობა“, რაც იმის დასტურია, რომ ეს უკანასკნელი თავის თავში მოიცავს მხოლოდ ღირებულების, გადასახადის ცნებას. დოლიძე ამასთან დაკავშირებით წერს:

„ასეთ საზღაურს, ანუ გადასახადს ძველ ქართულ სამართალში საუპატიო (плата за нечестье) ეწოდებოდა“ (დოლიძე, 1957, 75).

ეს მნიშვნელობა აქვს ტერმინს იურიდიულ წყაროებსა და სიგელებში. მაგალითად, „ბაგრატ კურაპალატის სამართალში“:

თუ ეკლესიასა დაესხნენ, ხუთი ათასი თეთრი დაუურვონ საუპატიოდ (მუხ. 115).¹⁷

ამრიგად, „სამართალი მეფის გიორგისა“ ერთ სიტყვაში აერთიანებს ორ ცნებას, რომელიც ქართული სამართლის მიხედვით ორი სხვადასხვა ტერმინითაა წარმოდგენილი: „უარზანგობა“ = 1) „უპატიობა“ – „უპატიურად მიჰყრობა“, 2) „საუპატიო“ – საფასურის უპატიობისთვის.

ეს სასჯელი უცხო არ იყო ფეოდალური პრაქტიკისთვის და სენიორისა და ვასალის ურთიერთობაშიც იჭრებოდა, სადაც იგი

17 იხ. აგრეთვე B „ბაგრატ კურაპალატის სამართალი“, 121, 141 და „ვახტანგ VI-ის სამართალი“, 159.

საკუთრების (მამულის ან მამულის ნაწილის) ჩამორთმევის ფორმით მულავნდებოდა, ხანდახან კი დამნაშავეს მხრიდან ერთგვარი „ძღვენის“ სახეს იღებდა. აი ერთი მაგალითი ქართლის ცხოვრების ქრონიკებიდან (XVI საუკუნე). მეფე სიმონ I ბრძოლის დროს ტყვედ ჩაუვარდება სპარსელებს. ამ დროს, მისი მეუღლე, დედოფალი ნესტან-დარეჯანი, ქსნის საერისთავოში იმყოფება. ქსნის ერისთავი და ამილახორი სარგებლობენ შექმნილი ვითარებით და ხელში იგდებენ დედოფლის მთელ ქონებას. რამდენიმე წლის შემდეგ, მეფე სიმონ I განთავისუფლებულია და ბრუნდება სამეფოს სამართავად. ამის შემდეგ, მოვლენები სხდასხვაგვარადაა აღწერილი მემატიაწეების მიერ: ¹⁸ მაგრამ როგორც ვნახავთ, ამ განსხვავებების არსებობაც საკმაოდ სასარგებლო აღმოჩნდება.

ვერსია A: მეფე სჯის დამნაშავეებს მათთვის მამულების ნაწილის (ერთი ან ორი სოფელი თითოეულს) ჩამორთმევით:

და ქსნის ერისთვის მამული ზოგი ბატონს ნესტან-დარეჯანს დედოფალს საუბატიოდ მისცეს, და ზოგი ბატონის შვილს მისცეს (ქრ. II, 524).

ვერსია B ახლოა წინა ვერსიასთან, ხოლო ვერსია C სხვაგვარად მოგვითხრობს:

და შეუშინდა ქსნის ერისთავი და ამილახორი დედოფლის ურიგოს კადრებისათვის და დაუწყეს ხუენნა, და ქსნის ერისთავმან მიართუა საუბატიოდ მეჯუდისკევი და ახალგორი, და მილახორს გამოართუეს კარბი და კასპი (ქრ. II, 372).

ვახუშტი (ვერსია D) უფრო უხვსიტყვობით გამოიჩინევა, მაგრამ ძირითადად ეგნატაშვილის ვერსიას (ვერსია C) უახლოვდება, და ამბობს, რომ ერისთავების მუდარით გულაჩუყებული დედოფალი შუამდგომლობს მათ სიმონ მეფის წინაშე:

შეიწყალა მეფემანცა, აფუცა ერთგულობასა ზედა და განუტევა... (ვახუშტი, II, 29).

¹⁸ სიმონ მეფის ცხოვრების ეს ეპიზოდი რამდენიმე ავტორის მიერაა აღწერილი: ეგნატაშვილი, „ახალი ქართლის ცხოვრება“ (ქრ. II, 369-372); „ახალი ქართლის ცხოვრება“, მესამე ვერსია (ქრ. II, 515-524); ვახუშტი, „საქართველოს ცხოვრება“, II, 27-29; გორგიშანიძე, „ისტორია“, საქართველოს მოამბე, II, 1925, გვ. 219-220.

საინტერესოა იმის აღნიშვნა, თუ რა აქვს საერთო ყველა ამ მონათხრობს:

- 1) მოღალატე ერისთავები მამულის ნაწილს კარგავენ სამეფო ხელისუფლების სასარგებლოდ.
- 2) რა ფორმითაც არ უნდა იყოს წარმოდგენილი გადაცემის ფაქტი, ჩამორთმევა იქნება თუ ძღვენი, ერთი და იგივე ფორმულითაა წარმოდგენილი: „საუპატიო“.

ამ გამოთქმის ყველა მემკვიდრის კალამქვეშ არსებობა მონაწილეს იმას, რომ იგი შეესაბამება სპეციფიკურ და წესით გათვალისწინებულ ოპერაციას. საქმე ეხება „უარზანგობის“ (უპატიობის) საფასურის“ ანაზღაურებას. ჩვენს კოდექსში მოცემულ „უარზანგობასთან“ შედარებით ქრონიკების „საუპატიო“ ძალიან მაღალი არ არის. ქსნის ერისთავი „უძღვნის“ მეფეს მეფუდისხევისა და ახალსოფელს. ორივე სოფელი ქსნის საერისთავოს ეკუთვნის, რომელიც მთლიანობაში 240 სოფელს მოიცავდა (GR, გვ. 76-84). სხევანიად რომ ვთქვათ, „საუპატიო“ შეადგენს მოღალატე ერისთავის ქონების 1 %-ს. ჩვენს კოდექსშიც „უარზანგობის“ საფასური ძალიან მცირეა: სისხლის ფასის 1/40 (თუკი სისხლის ფასი 12000 თეთრია, უარზანგობა მხოლოდ 300 თეთრია) (მუხ. 30. 1).

ბოლოს კი უნდა აღვნიშნოთ, რომ მემკვიდრეები, ისევე როგორც ამ კოდექსის რედაქტორი, მკვეთრად განასხვავებენ ორ ცნებას: პირველია სისხლის ფასი, რომელიც ანაზღაურებს უკანონო ქმედებას და „უარზანგობა, საუპატიო“, რომელიც ემატება პირველს. ტექსტების შესწავლა საშუალებას იძლევა დავადგინოთ ეს განსხვავება. მაგალითად, მკითხველში ვკითხულობთ: „მაშინ აუწყა საქმე ესე გურიელსა და მან ესრეთ უპასუხა: „ვინათგან დადიანსა ნებაჲს გაერთება ჩუენი, მომცეს საუპატიო და სისხლი დისა ჩემისა განტევებისათჳს, ვითარცა მე მივეც სისხლი განსატევებლად დისა მაგისისა, და იყოს მშუდობა ჩუენ ყოველთა შორის“ (ქრ. II, 503).

მემკვიდრე განასხვავებს საუპატიოსა და სისხლის ფასს. ამ ტექსტიდან გამომდინარე, „საუპატიო“ იგივე სამართალდარღვევას შეესაბამება და ისევე გამოიყენება ფოლკლორულ პრაქტიკაში, როგორც „უარზანგობა“ გიორგი მეფის სამართალში: „უპატიობის საზღაურად გადახდილი საფასური“.

ავტოქტონური სოციალური კატეგორიები

სისხლის სხვადასხვა ღირებულებამ წარმოდგენა უნდა შეგვიქმნას შესაბამის სოციალურ იერარქიაზე. ერთი შეხედვით ადვილია compositio-ს სკალაზე დაყრდნობით კოდექსით დადგენილი სოციალური კატეგორიების განსაზღვრა. ამგვარად მივიღეთ შემდეგი სურათი.

- 1) როგორც მოსალოდნელი იყო, თავში „ერისთავები“ არიან. ერისთავის მკვლელობა კოდექსით მიჩნეულია დანაშაულად, რომელიც „არაოდეს ქნილიყო“; არაა განსაზღვრული საფასური, ამის უფლებას კანონმდებლობა მეფეს უტოვებს „მის ჟამისა მეფემან იკითხოს“: „და სისხლი მის გუარსა ზედა დაიურვოს“ (1. 2). მაგრამ სხვა მუხლი ზრადობის მიხედვით გვთავაზობს საზღაურს: „ვისიც თორმეტი ათასი თეთრია სისხლის ფასი“ (30. 1). უნდა დავუშვათ, რომ ერისთავის სისხლი „ღირდა“ დაახლოებით თორმეტი ათასი თეთრი.
- 2) მეორე ადგილი სამ კატეგორიას უკავია, ესენია: „აზნაური“, „განმგებელი“ და „ჴევისბერი“. აზნაური ერთგვარ შუამავლის ფუნქციას ასრულებს, რადგან მუხლი 4 ასე გვეუბნება: „და თუ აზნაური იყოს განმგებლად და მოკლან, მის გუარსა ზედა დაიურვონ სისხლი“. მაგრამ კოდექსის ბოლოში აზნაური იმავე საფეხურზეა, რაზეც ხევისბერი, რომლის სისხლი 6000 თეთრად ფასობს (30. 2): „და სისხლის ფასად ექუსი ათასი თეთრი დაუურვოს“ (6. 2). იგივეა განმგებელთან მიმართებაშიც: „ექუსი ათასი თეთრი დაიურვოს სისხლთა ფასად“ 92. 1). ხევისბერისა და განმგებლის ტოლფასობა ნათლადაა ფორმულირებული: „და თუ ქუეყანამ მოკლას ჴევისბერი, – განმგებლის სიკუდილის სწორი პატივი, ბეგარი და სისხლი დაეურვოს“ (8).

- 3) მესამე ადგილი „ციხისთავს“ ერგო: „ჯადელთ თუ ვინ მოკლას ციხისთავი... სამი ათას ხუთასი თეთრი სისხლად დაეურვოს“ (13).
- 4) ამის მერე სპეციალური კატეგორია მოდის, ესაა „ლომისის გლეხი“: „ლომისისა ვინც გლეხი მოკლას... ათას ხუთასი თეთრი დაეურვოს“ (41. 1).
- 5) ბოლო ადგილზე აღმოჩნდა ჰეროვანი, ტერმინი რომელიც ვთარგმნეთ როგორც „conseiller“ იმ მიზეზების გამო, რომელზეც ცოტა მოგვიანებით ვისაუბრებთ: „ვინც ჰეროვანი კაცი მოკლას... დაეურვოს – ათას ორასი თეთრი“ (11.1). ჰეროვანი ზოგჯერ გაიგივებულია სოფლის მცხოვრებთან – „სოფლიონთან“, მაგრამ მხოლოდ სამხედრო მოვალეობის თვალსაზრისით. თუმცა „სოფლიონის“ მკვლელობა, ჰეროვანის მკვლელობისგან განსხვავებით, საურავის გადახდას არ ითხოვს და ეს შემთხვევა არცაა განხილული სამართლის კანონმდებლის მიერ. სოფლის მცხოვრებნი სამართლებრივ სტატუსს იძენენ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა საომრად მიდიან.

შეჯამებისთვის:

ერისთავი: 12 000 (გვარის მიხედვით)

აზნაური, განმგებელი, ხვეისბერი: 6000 (ან გვარის მიხედვით)

ციხისთავი: 3 500

ლომისის გლეხი: 1 500

ჰეროვანი: 1 200.

თუმცა ეს იერარქიული კიბე მხოლოდ დაჯგუფების საშუალებას გვაძლევს და არა – კლასიფიკაციისას, რადგან მოცემულ კატეგორიებს საერთო წარმომავლობა არა აქვთ და ორ ერთმანეთისგან საკმაოდ განსხვავებულ კლასად უნდა წარმოვადგინოთ: ერთი მხრივ, უნდა გამოვყოთ ხვეისბერი და ჰეროვანი, რომლებიც შეესაბამებიან მთის საზოგადოებაში ზუსტად განსაზღვრულ სოციალურ ფუნქციებს; დანარჩენები, პირიქით, სამეფოში მოქმედ ფეოდალურ სისტემას მიეკუთვნებიან და ადგილობრივ ინსტიტუციებთან არაფერი ესაქმებათ. სოციალურ რეალობასა და კოდექსში მოცემულ იერარქიას შორის განსხვავება შესაძლებელს

ხდის განესაზღვროთ კანონმდებლის მიზნები, ის, რისი გაკეთებაც გიორგი V-ს სურდა, დისტანცია ფაქტსა და კანონს შორის საშუალებას გვაძლევს ზუსტად შევაფასოთ მეფის მიერ შეტანილი ცვლილებების მასშტაბურობა.

მეფემ თავადაც ორჯერ ხაზგასმით აღნიშნა ტერმინების – „ქვეისბერი“ და „ჰეროვანი“ – ადგილობრივი ხასიათი, როცა ისინი სხვა ჩამოთვლილი კატეგორიებიდან გამოყო. კანონმდებლობის შესადგენად მზადება, როგორც მისი შესავლიდან ვიგებთ, ორ ეტაპად მიმდინარეობდა:

- 1) მეფე „მთიულთა შიგან მისაელელად“ წავიდა და მთავარ სიმაგრესთან ხადაში შეჩერდა:

და მოვასხენით ყოველნი მუნებრნი ქვეისბერნი და ჰეროვანნი, და გავიგონეთ მათნი საქმენი (შეს. 2).

მეფემ მოუსმინა მათ, გაიგო ქვეყნის საქმენი. კანონმდებელი მათ წარმომავლობას უსვამს ხაზს: ესენი არიან ადგილობრივი თავკაცები, რომლებსაც ზედსართავი „მუნებურნი“ აქვთ მისადაგებული.

- 2) დედაქალაქში დაბრუნებული მეფე მთის სხვა თავკაცებთან ერთად იწვევს მათ:

და შემოვედით ქალაქსა და შემოვიტანეთ თემისა და თემის ერისთავნი და ქვეისთავნი და ქვეისბერნი და ჰეროვანნი (შეს. 5).

მან აგრეთვე მოიწვია ქართლის (ესე იგი სამეფოს) კათალიკოსი, ეპისკოპოსები და მოურავები. მისი თავმჯდომარეობით სამეფოს წარჩინებულებისგან წარმოდგენილმა დარბაზმა მოისმინა მთაში არსებული ვითარება, რომელიც ადგილობრივმა თავკაცებმა გააცნეს მათ. ესენი იყვნენ: ერთი მხრივ, აზნაურობა (თემის ერისთავნი და ხევისთავნი), ხოლო მეორე მხრივ, ხევისბერები და ჰეროვანები.

ეს ორი კატეგორია გამოირჩევა როგორც სამეფო წარჩინებულებისა და მოხელეებისგან, ასევე ადგილობრივი თავკაცებისგან. ენახავთ, რომ ისინი შეესაბამება იმ ორ ფუნქციას, რომელთა შორისაც მთის ტრადიციული საზოგადოება ანაწილებდა ძალაუფლების აღსრულებას.

I. პეროვანი

ტერმინი „პეროვანი“ და სოციალური რეალობა, რომელსაც იგი აღნიშნავს დღესაც ბუნდოვანია, რადგანაც ეს სიტყვა ჰაპაქსია და მხოლოდ ჩვენს კოდექსშია ნახმარი; როგორც ჩვენთვის ცნობილია, ის სხვა წყაროში არ გვხვდება. ტერმინმა სირთულეები შეუქმნა მთარგმნელებსა და მკვლევრებს. კარსტმა არ თარგმნა და ქართული ტერმინი „პეროვანი“ დატოვა. უორდროპი დაეყრდნო ბაქრაძის რუსულ რედაქციას. რუსული გამოცემა რეალურად ორ სხვადასხვა ინტერპრეტაციას გვთავაზობს: თარგმანში პენკელი მის რუსულ ეკვივალენტად „отличнейший из жителей“-ს წარმოგვიდგენს. მაგრამ ბაქრაძეს, თავის კომენტარში, ეჭვი შეაქვს ამ მნიშვნელობის ღირებულებაში და სხვა ვარიანტს გვთავაზობს: „из числа народа“ (ბაქრაძე, გვ. 86).

- 1) აშკარაა, რომ ეს გლოსა არ ითვალისწინებს იმას, თუ რა ადგილი უკავია „პეროვანს“ კანონმდებლობის შემუშავებაში ანდა მის შინაარსში. მეფეს შემთხვევით და მხოლოდ კრებულის შემუშავებაზე დასასწრებად არ შეურჩევია „ერისკაცები“; მან გარკვევით აღნიშნა ისიც, რომ ეს პირები იმსახურებენ ისეთ მოპყრობას, რაც მათ განასხვავებს სოფლის სხვა მცხოვრებლებისგან. ასე რომ, არ შეიძლება „პეროვანი“ გავიგოთ როგორც „ის, ვინც ერს, ხალხს ეკუთვნის“.
- 2) ალბათ, სწორედ ამიტომ, ნ. ურბნელმა უარი თქვა ამ თარგმანზე და არჩია ის, რომელიც რუსულ ტექსტში გვხვდება: „მკვიდრთაგან გამორჩეულნი“ („отличнейший из жителей“). მისი აზრით, „პეროვანი“ მომდინარეობს არა სიტყვიდან „ერი“, არამედ „ჰაერი“ და დაეყრდნო „ჰაეროვანის“ საბასეულ განმარტებას: „ლამაზი“ (ურბნელი, 1890, გვ. 59-65). მისი აზრით, „ჰაეროვანი უბრალო კაცი არ იყო და განსაკუთრებული სისხლი სდიოდა“ (გვ. 65).
- 3) დოლიძე აკრიტიკებს ამგვარ ინტერპრეტაციას: „სიტყვა პეროვანს არაფერი აქვს საერთო ჰაეროვანთან, სიტყვა ჰაეროვანი ადამიანის ფიზიკური თვისების, მისი სილამაზისა და სიმშვენიერის გამომხატველი ცნებაა, ხოლო პერო-

ვანი ადამიანის გარკვეულ საზოგადოებრივ და უფლებრივ მდგომარეობას აღნიშნავს“ (დოლიძე, 1957, გვ. 83).

სხვა მხრივ იგი საყვედურობს ურბნელს, რომ „ჰაეროვანი“ მიჩნია პრივილეგიებულ იურიდიულ ჯგუფად, როგორც „წარჩინებული“. დოლიძე აღნიშნავს, რომ ეს აზრი ტექსტშივე უარყოფილია, კანონმდებლობა მას სოციალური იერარქიის ბოლო საფეხურზე განიხილავს, რომელიც „სოფლიონზე“ (მდაბიო კაცზე) ოდნავ მაღლა დგას. უფრო მეტიც, მათ ერთი და იგივე ვალდებულებების (მაგალითად, სალაშქროდ წასვლა) შესრულება მოეთხოვებათ.

ამრიგად, ჰეროვანი და სოფლიონი ორივე სოფლის მცხოვრებნი, თანაბრად ბეგარავალდებულნი არიან (გვ. 84).

თუმცა, საზოგადოებაში მათ გარკვეული სოციალური ადგილი უკავიათ, რადგანაც გიორგი მეფის სამართალი მათთვის სისხლის ფასს ანესებს, რაც სხვა „სოფლიონისთვის“ არაა გათვალისწინებული. ბოლოს კი, დოლიძეს მე-14 მუხლი მოჰყავს იმის დასასაბუთებლად, რომ „ჰეროვანები“ არ იყვნენ მოხელეები

მაშასადამე ჰეროვანის მკვლელობის საზღაური ყოფილი ციხისთვის მკვლელობის საზღაურს უდრის, რაც იმას მოწმობს, რომ ჰეროვანი სახელმწიფო მოხელე არ არის. იგი მოხელეთა რანგში არ შედის, მაგრამ ამასთან ერთად განსხვავდება უბრალო სოფლიონისგან (გვ. 85).

დასკვნაში კი ავტორი მათ განიხილავს, როგორ „ხალხის, ერის წარმომადგენლებს“:

ჰეროვანნი ხევისა და სოფლის საზოგადოებრივი ხელისუფლების წარმომადგენლებია, რომლებიც ერისგან გამორჩეულნი არიან და სოფლის თავკაცებად ითვლებიან (გვ. 85)

ამ სამი ინტერპრეტაციიდან მესამე ყველაზე ახლოსაა რეალობასთან. პირველი (ბაქრაძისა), როგორც ვნახეთ, მიუღებელია: „ჰეროვანი“ არ შეიძლება გაიგივდეს სოფლის უბრალო მცხოვრებთან. მეორეს, სამაგიეროდ, იგი ზედმეტად მაღალ საფეხურზე აჰყავს. ამის გარდა, ურბნელის განმარტება საკმაოდ უცნაურ ეტიმოლოგიას ვარაუდობს: როგორ მოუვიდა აზრად, რომ სიტყვა „ჰაეროვანი“ შეიძლება შეესაბამებოდეს სოციალურ კატეგორი-

ას? ამ საკითხთან დაკავშირებით, დოლიძის კრიტიკა ზედმეტად მკაცრი გვეჩვენება. მისი მტკიცების საპირისპიროდ, ზედსართავი „ჰაეროვანი“ მხოლოდ ფიზიკურ თვისებას არ შეესაბამება, იგი შეიძლება მორალურ სიმაღლეზეც მიუთითებდეს. სიტყვა ნაწარმოებია არსებითი სახელისგან „ჰაერ-ი“ ან „აერ-ი“ (ხელნაწერებში ორივე ფორმა გვხვდება: მაგ. „ვეფხისტყაოსანში“: აერი, 10-21.3), რაც ზოგადად ნიშნავს ატმოსფერულ ჰაერს („air, atmosphère“), მაგრამ შესაძლებელია ხანდახან „სახეს“ („visage“) გულისხმობდეს. მაგალითად, ქართულ ქრონიკაში ვკითხულობთ: „ნათელი ცისკროვნება ჰაერისა მისისა სიმრუმედ გარდაქცეოდა“ (ქრ. II, 22). აქ, „ჰაერ-ი“ უნდა გავიგოთ, როგორც „სახე“ და არა „ატმოსფერო“, როგორც ეს ბროსემ გააკეთა, აი მისი თარგმანი: „...des clartés de l'atmosphère matinale...“ (ბროსე I, 401). კეკელიძე რუსულად თარგმნის როგორც „вих“ (იერი), რაც უკეთესია (კეკელიძე, 1941, გვ. 31). ს. ყაუხჩიშვილი თავის 1959 წლის გამოცემაში სწორად განმარტავს ამ სიტყვას და გვიჩვენებს, რომ „ჰაერი“ გულისხმობს „სახეს“ (ქრ. II, 072-073). „სახიდან“ ქართულმა ენამ აწარმოა ზედსართავი სახელი „სახიერი“, რომელიც შესაძლებელია ორი მნიშვნელობით ვიხმაროთ, ერთი კონკრეტული: „ლამაზი“, მეორე კი – აბსტრაქტული: „სათნო“. ასევე, არსებითი სახელისგან „ჰაერის“ (სახის მნიშვნელობით) წარმოიქმნა ზედსართავი „ჰაეროვანი“ – „ლამაზი, ნატიფი“ ან „სათნო, ზეციური“.

შესაძლებელი იყო გვეფიქრა, რომ გიორგი მეფე თავის კრებულში ტერმინს სწორედ ამ მნიშვნელობით იყენებს და ამგვარად აღნიშნავს მთის ბრძენ ხალხს, ვისაც შეიძლება რჩევა პკითხო, იმდენად ენდობოდე მის მორალურ ღირებულებებს, ღირსებას: „les vertueux“. არანაკლებ გასაკვირია, რომ ტექსტის ყველა ხელნაწერი შეიცავს მხოლოდ ტერმინს „ჰეროვანი“, ხოლო „ჰაეროვანი“ არსად გვხვდება. ყველგან ლაფსუსის არსებობა ნაკლებად სავარაუდოა. პირიქით, თუკი სხვადასხვა ხელნაწერის ვარიანტებს შევადარებთ, აღმოჩნდება, რომ გადამწერებმა შეინარჩუნეს „ჰეროვანი“, ნაწარმოები სიტყვისგან „ერი“. ორჯერ გვხვდება ეს ტერმინი „ჰ“-ს გარეშე, „ეროვანი“, ქართულში მიღებული წესის თანახმად. ეს ალტერაცია ერთი გადამწერის ნახელავი არ არის, რადგან ის სხვადასხვა ხელნაწერებში არსებობს. XVIII საუკუნის ხელნაწერი: „ეროვანი“ (შეს. 5); XVIII. ხელნაწერი: „ეროვანის“

(14. 1); ორივე ხელნაწერში: „ეროვნის“ (14. 2). რაც შეეხება „ჰ“-ს არსებობას, ის არც ერთ ქართულ პალეოგრაფს არ გააკვირვებს: ეს ცნობილი მოვლენაა, თანაც იმდენად სმირი, რომ ხელნაწერთა მთელ კლასს წარმოადგენს, ესაა ეგრეთ წოდებული ჰაემეტი ხელნაწერები.

უნდა გამოვიდეთ იმ შეხედულებიდან, რომ ტერმინი „ჰეროვანი“ ნაწარმოებია სიტყვიდან „ერი“. რაც შეეხება აღნიშნულს, ამოსავალ ნერტილად უნდა მივიჩნიოთ დოლიძის განმარტება ადგილობრივი „მმართველობის წარმომადგენლები“. თუმცა, საჭიროა, უფრო შორს წავიდეთ და ძალიან ახლოდან შევხედოთ რეალობას, ერთდროულად დავეყრდნოთ როგორც კოდექსის შინაარსს, ასევე საქართველოს მთის სპეციფიკურ ინსტიტუციებს.

კოდექსთან დაკავშირებით საჭიროა აღინიშნოს მასში მოცემული იურიდიული პირების საერთო ხასიათი: თითოეული კატეგორია შეესაბამება განსაზღვრული სოციალური სტატუსის მატარებელ ინდივიდთა განსაზღვრულ ერთობას. არანაირი საბაბი არ გვაქვს ვიფიქროთ, რომ „ჰეროვანი“ გამონაკლისს წარმოადგენს. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, საკმარისი არაა „ჰეროვანის“ კატეგორია გავაიგივოთ სოფლის თავკაცების ჯგუფთან. თუკი ყველა ის, ვინც ამ წოდებას ატარებს, თავს იყრის ერთ „ერთობაში“, მაშინ ისინი წარმოადგენენ ორგანიზმს, რომელიც ადგილობრივ საზოგადოებაში წესით გათვალისწინებულ ფუნქციას ასრულებს. თუკი ისინი მხოლოდ გამორჩეული პიროვნებები არიან, რომლებსაც აერთიანებთ არა ფუნქციები, არამედ მარტოოდენ ინდივიდუალური თვისებები – სიბრძნე, ცოდნა, გამოცდილება – არ იქნებოდნენ მოხსენებული კოდექსში სხვა კატეგორიების გვერდით, როგორებიცაა, ერისთავი, ციხისთავი ან ხევისბერი და რომლებიც ფეოდალური სისტემის მამოძრავებელ მექანიზმს წარმოადგენენ.

ვიცით, რომ ტერმინი „ჰეროვანი“ უცნობია ფეოდალური საზოგადოებისთვის. სწორედ საქართველოს მთის ინსტიტუციებში ეპოულობთ ამ სიტყვისა და ფუნქციის ფესვებს. არსებობს თუ არა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში „ერისგან“ შედგენილი და ნაწარმოები სიტყვები, რომლებიც იხმარება საზოგადოების გარკვეული ნაწილის აღსანიშნად და მისი ერთ-ერთი მექანიზმის გამოსახატავად? ორი ტერმინი უპასუხებს ამ პირობებს: პირველი

ესაა „ერისგანი“, რომელსაც უფრო ფართო მნიშვნელობა აქვს და მოიცავს მეორეს – „ერობას“.

1. ერისგანი

ეს სიტყვა, რომელიც ყველა მთიელებშია მიღებული, განსაკუთრებით კი მათ შორის ყველაზე კონსერვატორულ ხეცურებში, პირველ რიგში მომდინარეობს „ერიდან“, რომელიც ძველ ქართულ წყაროებში და სახარების თარგმანებში გვხვდება. გავიხსენოთ, რომ არსებითი სახელი „ერ-ი“ ძველ ქართულ ლიტერატურაში აღნიშნავს ხან „ხალხს“, ხან – „ლაშქარს“. ისტორიულ ტექსტებში ორივე მნიშვნელობა გვხვდება. მაგალითად, ქართლის ცხოვრებაში: „და გარდაუქციეს ერი ვეზანს“ (I, 374). თუმცა ასევე გვხვდება: „ხოლო მოციქულმან გამოასხა ყოველი იგი ერი“ (I, 40). სახარების თარგმანში „ერი“ შეესაბამება სომხურ *zawr*-ს, ან სომხურ *zhoghovurd*-ს, *ambax*-ს (ერი, ხალხი). უფრო ზუსტად, სახარება ირჩევს ბოლო მნიშვნელობას, რომლის ასობით მაგალითის მოყვანა შეიძლება; „ერი“ მხოლოდ სამჯერაა ნახმარი „ლაშქრის“ მნიშვნელობით (მათე, 22; 7; იოანე 18; 3; ლუკა 21; 2). მაგრამ ნაწარმოები სიტყვა „ერისგანი“ თითქმის ორ მნიშვნელობას შორის ნაწილდება: „ერიდან ხალხიდან გამოსული“ და „მეომარი“. მეორე მნიშვნელობას ხშირად ენაცვლება „ერისა კაცი“. ამ გამოთქმას გვიანდელ ლიტერატურაში უპირისპირდება „მღვდელთაგანი“ (მაგალითად, „შუშანიკის წამებაში“, V, 10-14).

სწორედ, ეს სახარებისეული გამოთქმა გვხვდება საქართველოს მთის დიალექტებში: „ერისგანი-ი“, ხშირად მრავლობითში: „ერისგანნი“. ის აღნიშნავს „საერო პირებს“ „*hommes du laos*“, „ხატიონისგან“ – „სასულიერო პირებისგან“ „*hommes du klêros*“ განსხვავებით. მთის მთელი საზოგადოება ამ ორ კატეგორიას მოიცავს. პირველი (ერისგანი) გამოხატავს სოციალური ჯგუფის ყველა წევრს, რაც არ არის „ხატიონი“. ეს უკანაქნელი ნაწარმოებია სიტყვისგან „ხატი“, რომელიც აღნიშნავს: 1) წარმართულ ღვთაებას, 2) მის სიმბოლურ გამოხატულებას, 3) სალოცავს მთლიანობაში. „ხატიონი“ არის ყველა ის ადამიანი, რომელიც ემსახურება სალოცავს (ბარდაველიძე, 1949, გვ. 92-97; შარაშიძე, SRG, 3, თავები 2 და 3). საკითხავია, „ერისგანსა“ და „ხატიონს“

შორის განსხვავების საფუძველი ადგილობრივ საზოგადოებაში უნდა ვეძებოთ, თუ მთიელები მას შუა საუკუნეების საქართველოს დაესესხნენ? პირველი ჰიპოთეზა უფრო დასაშვებია და უფრო დამაჯერებელია, რომ საზოგადოების ამგვარი დაყოფა უნდა იყოს არქაული საქართველოს მახასიათებელი ნიშანი. ეს ჩანს უძველეს ტექსტებში: „შუშანიკის წამება“ ჩვ. წ. V საუკუნეს მიეკუთვნება. უკვე ამ ეპოქაში შეინიშნება მისი არსებობა. სხვა მხრივ, სწორედ ფშავსა და ხევსურეთში გავრცელდა ყველაზე მეტად ეს სისტემა. როგორც ცნობილია, ეს ორივე ტომი ყოველთვის ფეოდალური გავლენის მიღმა არსებობდა და XX საუკუნის დასაწყისამდე პრაქტიკულად ხელუხლებლად შეინარჩუნა ტრადიციული ცხოვრების წესი და სოციალური ორგანიზაცია. დაბოლოს, საქმე არ ეხება მარგინალურ ფენომენს: „ერისგანი“ – „ხატიონი“ წარმოადგენს ადგილობრივი საზოგადოების ერთ-ერთ საფუძველს, რაც სადავოს ხდის დასესხების ჰიპოთეზას.

2. ერობა

ეს ინსტიტუცია XX საუკუნის დასაწყისამდე შემორჩა. თედორაძე, რომელმაც ხუთი წელი გაატარა ფშავ-ხევსურეთში, თავად გახდა ამის მოწმე. საქმე ეხებოდა ხუთი-ექვსი წევრისგან შემდგარ მხცოვანთა საბჭოს, რომელიც მაშინ იკრიბებოდა, როცა ორ ინდივიდს ან ორ რომელიმე ჯგუფს შორის სადავო საკითხი წამოიჭრებოდა. მას ევალებოდა ხან „სისხლის კანონის“ აღსრულება, ესე იგი compositio-ს საფასურისა და პირობების დადგენა, ხან კი სიბრძნისა და ადგილობრივი სჯულის ცოდნის წყალობით განაჩენის გამოტანა. ამგვარი მსაჯულები თითოეულ ტერიტორიულ ერთეულში არსებობდნენ სასოფლო თემის, თემის, ტომის დონეზე (თედორაძე, გვ. 117-120). აი, მაგალითად ერთი უმნიშვნელო მიზეზი, რომელიც სოფელ ბარისახოში საბჭოს მსჯელობის საგანი გახდა.

სამი წლის განმავლობაში, ერთი ქვრივი, მეწყინა, მეორე ქვრივს, აშეკას, ბრალს სდებდა, რომ ქმარი მოპარულ ტანსაცმელში დამარხა. ცილისწამებით შეწუხებულმა აშეკამ ამოთხარა თავისი ქმარი, გახადა პერანგი და შეკრებილ სოფელს აჩვენა: აღმოჩნდა, რომ ბრალდება მცდარი იყო. აქამდე საქმე ეხებოდა

პირად უთანხმოებას, რომელიც თემს არ ეხებოდა; მაგრამ იმ მომენტიდან, როცა დადგინდა, რომ ცილისწამებას ჰქონდა ადგილი, ამ საქმის გადანყევტა ერობამ იკისრა; მეორე დღესვე შეიკრიბა და განაჩენი გამოიტანა: ცილისწამებელს დაეკისრა „თექვსმეტი ძროხის“ გადახდა მსხვერპლისთვის, ხევისურთა სამართლის მიხედვით. თუმცა, რადგან ბრალდებული ქვრივი იყო და ობლები ჰყავდა, მსაჯულებმა შეუმსუბუქეს სასჯელი და გადანყვიტეს, რომ მას მხოლოდ ხუთი რუბლის საფასური უნდა გადაეხადა ვერცხლის ჭურჭლით (სალოცავისთვის განკუთვნილი და თემის სახელით შეწირული ვერცხლის სასმისები, რომლითაც დაასველეს მიცვალებული საფლავიდან ამოთხრისას, რაზეც პასუხისმგებელი ცილისწამებელი იყო). ამას გარდა, მას მიცვალებულის საფლავზე მსხვერპლი უნდა შეენირა. და თუკი იგი გააგრძელებდა ცილისწამებას, მოიკვეთებოდა საზოგადოებიდან (თედორაძე, გვ. 118-119).

„ერობა“ არსებობდა ასევე ხევში, იმ რეგიონშიც, რომლისთვისაც შეადგინა გიორგი ბრწყინვალემ თავის კანონთა კრებული. ამას მოწმობს ხევის (ყაზბეგი) ერთი მცხოვრების, 86 წლის მოხუცის მოგონებები – ტექსტი ადგილზევე ჩაიწერა 1948 წელს (მოხვეურ დიალექტზე – იხ. დიალექტ. I, 39, 40). მეორე ადამიანის ნაამბობიდან კი ვიგებთ, რომ ამ „მსაჯულებს/ბჭეებს“ ხალხი ირჩევდა (იქვე).

ახლო წარსულის მაგალითები იმიტომ მოვიყვანეთ, რომ გვეჩვენებინა, თუ რა შემორჩა „ერობიდან“ XX საუკუნეში. სახალხო მსაჯულების ინსტიტუციის რევოლუციის ეპოქამდე ფუნქციონირების საკითხი დანვრილებით შეისწავლეს: კოვალევსკიმ (II, 70-72, 112-118), ხარაძემ (1947, გვ. 168-170), ბარდაველიძემ (1952, გვ. 620-626), ოჩიაურმა (1954, გვ. 81-86). ასევე უნდა აღინიშნოს მწერალ ალ. ყაზბეგის ნაწამოებები, რომელიც XIX საუკუნეში მოღვაწეობდა; მისი ნოველების სიუჟეტი, ძირითადად, ხევს ეხება; მწერალი წარმოშობით ამ კუთხიდან იყო და ზედმინეწით აღწერს იქაურ სინამდვილეს. ყაზბეგი ხშირად გადმოგვცემს ერობის შეკრების სცენებს (მაგალითად „ხევისბერ გოჩაში“). მოხვეური ჩვეულების მიხედვით (რაც ჩვენს დროშიც არსებობს), ის „ერობას“ უწოდებს როგორც საკუთრივ საბჭოს, ასევე იმ ადგილს, სადაც

სათემო ყრილობა ტარდებოდა (ამ საკითხთან დაკავშირებით იხ. დიალექტ. I, 561).

გონივრული იქნება ვიფიქროთ, რომ გიორგი V-ის სამართალში მოცემული „პეროვანი“ წორედ ამ სახალხო საბჭოს წევრები იყვნენ, თავად მისი სახელიც შეიცავს ფუძეს -ერ: ერობა. ამიტომაც ვთარგმნით „პეროვანს“ სიტყვით „conseiller“, რაც ასე უნდა გავიგოთ; ის, ვინც ეკუთვნის სახალხო საბჭოს – „conseil du peuple“ – რომელსაც მართლმსაჯულების აღსრულების უფლება აქვს. აქ საჭიროა მივუთითოთ ორგვარი მნიშვნელობა, რაც ტერმინ „conseiller“-ს შეიძლება მივანეროთ: „ერობა“ არ არის მხოლოდ სახალხო მართლმსაჯულების ორგანო, ამასთანავე, იგი წარმოადგენს ერთადერთ ინსტიტუციას, რომელიც მომდინარეობს „ლაოსიდან/laos“, არ მიეკუთვნება მთის საკულტო მსახურთა ნაწილს, ასე რომ: „ერობა“ აღნიშნავს ერთდროულად ფუნქციასაც და სოციალურ კატეგორიასაც. ეს დასტურდება იმ ტერმინების შესწავლისას, რომლებიც აღნიშნავენ საზოგადოების მეორე შემადგენელ ნაწილს: საკულტო მსახურთა „კლასს“. ვნახავთ, რომ სქემას: საერო თემი>ერობა>პეროვანი შეესაბამება სქემა: რელიგიური თემი>ხატი>ხევისბერი.

II. ხევისბერი

სიტყვასიტყვით ნიშნავს: „l'ancien de la vallée“. კარსტი უსარგებლოდ დაესესხა რუსულს და გადმოგვცა როგორც „le staroste de la vallée“. კოდექსის შესავალში ნათქვამია: „და მოვასხენით ყოველნი მუნებურნი ჴევისბერნი და პეროვანი“. კარსტიც ასე იგებს სიტყვას „მუნებურნი“ – „იქაური“ („régionaux“). თუმცა თბილისის ხელნაწერში (ვერსია A, რადგან B ვერსიას აკლია პირველი 6 პარაგრაფი) მოცემულია სიტყვა „უნებურნი“, მაგრამ დოლიძეს შესწორება შეაქვს და მას ცვლის სიტყვით „მუნებურნი“ (1957 წ. გამოცემა, გვ. 103). „უნებურნი“-ზე დაყრდნობით რუსული თარგმანი ასეთია: „ყველა ჩვენი ურჩი ხევის უხუცესი, და ერი“, უორდროპმა რუსული ვერსიის მიხედვით თარგმნა: „...all the disaffected Elders of the Glens and the Notables“. მაგრამ აქ აზრი მცდარია: „უნებურნი“ შეესაბამება არა „მეამბოხეს, ურჩს“, არამედ ლათინურ სიტყვას „invitus“ (ასე იშლება: უ- უარყოფა, ნებ- „სურვილი“, -ურ-ი სუ-

ფიქსი) და ნიშნავს „საკუთარი სურვილის წინააღმდეგ“. აქედან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ მეფე გიორგიმ მიიწვია მთის ყველა საპატიო პირი „მათი სურვილის წინააღმდეგ“ და ამ ძალით შეკრებილ ხალხს ჰკითხა აზრი. რა თქმა უნდა, ამგვარ ინტერპრეტაციას აბსურდამდე მივყავართ. ამიტომაც უმჯობესია, „მუნებრნის“ ვერსიას დავუბრუნდეთ; ეს სიტყვა ნანარმოებია ზმნიზედიდან „მუნ“ და ნიშნავს „იქ“.

„ჰეროვანის“ მსგავსად, „ჰევისბერიც“ მხოლოდ მთის საზოგადოებასთან მიმართებაში შეიძლება განვიხილოთ. ფშავში იქნება, ხევსურეთში, თუშეთში, ხევსა თუ მთიულეთში, ადვილია ამ პირის უფლებამოსილების განსაზღვრა: ყველა ძალაუფლება მის ხელთაა. ხევისბერის მთავარი ფუნქცია, საიდანაც ყველა დანარჩენი გამომდინარეობს, არის მფარველი წარმართული ღვთაების კულტის მსახურება. ასე რომ, პირველ რიგში, იგი არის ქურუმი და ხუცესი: ასრულებს წარმართულ რიტუალებს, წარმოთქვამს წმინდა სიტყვებს, მსხვერპლს სწირავს, აბარია საკულტო ნივთები და ლუდისა და პურის შეწირვას ასრულებს. იგი განაგებს ხატის ქონებას, წმინდა მიწების ექსპლუატაციას, ანაწილებს სიმდიდრეს; მშვიდობიანობის დროს, წყვეტს და აგვარებს მეზობელ ტომებთან და სხვა თემებთან ურთიერთობის საკითხებს; ომიანობის დროს, შეკრებს თემს და წინ მიუძღვის ლაშქარს. ხევისბერს თითქმის განუსაზღვრელი უფლებები აქვს (მართლმსაჯულება მის კომპეტენციაში არ შედის, რადგან იგი უხუცესთა საბჭოს, „ერობის“ უფლებამოსილებაა) მთელ მისთვის განსაზღვრულ ტერიტორიაზე. იგივე სურათი გვაქვს აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა მთიულ ტომებთან მიმართებაშიც, „ჰევისბერის“ უფლებამოსილება დასტურდება ფშავში (ვაჟა-ფშაველა, VII, 25-30, 46-52, 121-126), ხევსურეთში (რ. ერისთავი, 1855, გვ. 102-102; ს. მაკალათია, ხევსურეთი, გვ. 250-251 ; ვ. ბარდაველიძე, 1932, გვ. 10-11, 1952, გვ. 620-628, 1958, გვ. 50-52), თუშეთში (ა. ხახნოვი, 1889, გვ. 43-45), მთიულეთში (ს. მაკალათია, მთიულეთი, გვ. 150), ხევში (ა. ყაზბეგი, „ხევისბერი გოჩა“).

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ჩვენ უარი ვთქვით ამ ქართული ტერმინის თარგმნაზე. მისი გადმოცემა მხოლოდ პერიფრაზირებით თუ იქნებოდა შესაძლებელი, სადაც თითოეული კომპონენტის ზუსტად განსაზღვრა იქნებოდა საჭირო. პირველი ელემენტი

„ვეე-ის“ (თანამედროვე ქართ. „ხევის“, „ვ“ გვხვდება მხოლოდ მთის დიალექტსა და ძველ ტექსტებში) არის ნათესაობითი ბრ. სიტყვისა „ვევი“, რომელიც, როგორც ვიცით, ნიშნავს „ხეობას, ყელს“ „valée, gorge“. აქ ის თავის ძველ მნიშვნელობას ინარჩუნებს: ცვალებადი განზომილებების მქონე „ტერიტორიული ერთეული“. არსებობს „ვევისბერი“ ყველა დონეზე: ერთნი სასოფლო თემს განაგებენ, მეორენი – რამდენიმე სოფლისგან შემდგარ მამულს, დანარჩენები თემის ნაწილს ან მთლიან თემს.

რაც შეეხება მეორე ელემენტს „ბერი“, მისი სიტყვასიტყვითი თარგმანი შეცდომის დაშვების საშიშროებას გვიქმნიდა. თანამედროვე ქართულში ის შეესაბამება „მოხუცს, ასაკოვანს“ („vieux, âgé, ancien“) ან „რელიგიური საძმოს წევრს“ („moine, père, membre d'une confrérie religieuse“). „მოხუცებულობის“ ცნება მნიშვნელოვანია ტერმინ „ვევისბერის“ გასაგებად, რადგან მას გულისხმობს აგრეთვე სიტყვა „ხუცი“ (ან ხუცესი), რომელიც პირველს ენაცვლება ზოგიერთ კუთხეში (ხევისურეთში). ამ სიტყვასაც ორი მნიშვნელობა აქვს: „ancien, âgé,“ ან „prêtre“. მაგრამ „ხუცესისთვის“, ისევე როგორც „ბერისთვის“ პირველადი მნიშვნელობა არის „მოხუცი“ – ცნება, რომელიც შეესაბამება ტერმინის ძირითად განმარტებას, საიდანაც ყველა დანარჩენი წარმოიშვა. სახარების თარგმანებში (V საუკუნე) „ხუცეს-“ ნახმარია „presbyteros“-ის გადმოსაცემად. მაგალითად „...მღვდელთ მთავარნი იგი და მწიგნობარნი და მოხუცებულნი“ (მარკოზი, 11-27); „გარდაჰვლენ მოძღურებასა ხუცესთასა“ (მათე, 15; 2). ლაპარაკია „ყველაზე ასაკოვნებზე“ და არა „მოხუცებულებზე“, რასაც შემდეგი ორი ვარიანტის შედარება გვიჩვენებს: მათე 27; 1 „ხუცესთა ერისათა“ (ვარ. A); „მოხუცებულთა“ (ვარ. B). სწორედ ასაკის ცნება შემოაქვს „ბერის“ ხმარებას, კონკრეტული მნიშვნელობით „ვითარ ჯელ-ენიფების კაცსა ბერსა შობად“ (იოანე, 3; 4).

შეიძლებოდა გამოგვეტანა დასკვნა, რომ „მოხუცებულობის“ ელემენტი მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ხევისბერის (ანდა ხუცესის) განმარტებაში. თუმცა, ასე რომ ყოფილიყო, ამ პირის არჩევა მოხდებოდა მისი ასაკის და არა მხოლოდ მეთაურის თვისებების გამო. ასე კი, სულაც არ იყო; ამ საკითხთან დაკავშირებით მდიდარი და დამაჯერებელი მასალები გამოაქვეყნა თ. ოჩიაურმა, რაც არანაირ ეჭვს არ ტოვებს წარმართი ხუცესის არჩევის-

თან დაკავშირებით (თ. ოჩიაური, 1954, გვ. 113-126). ხევისბერის ფუნქციის მინიჭება ხდებოდა ღვთაების გამოწვევის შემდეგ, რომელიც თავის ნებას ქადაგის პირით ამჟღავნებდა ან უბრალოდ ეუფლებოდა რჩეული მონმინდარის (სახევისბერო პირის) სულს. ასაკის ცნება იმის სანინალმდეგოდ ჩნდება, რაც ხევისბერის წოდებაზე საუბრისას იყო სავარაუდო: ღვთაება ახალგაზრდებს ირჩევს, რადგან მათზე უფრო ადვილად ახდენს გავლენას. ვიდრე მოხუცებულზე ანდა მონიფულ ასაკში მყოფ ადამიანზე. ამას გარდა, უნდა გავითვალისწინოთ ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტი: არსად არ სარგებლობენ ისეთი პატივისცემით მოხუცები, როგორც კავკასიის მთიანეთში. ზოგან ტერმინი „ბერი“ იხმარება „ძღვამოსილის, მამაცის“ მნიშვნელობით. მაგალითად, ჩრდილოდასავლეთ კავკასიის ხალხებში: ჩერქეზები, უბიხები, აფხაზები. ზედსართავს „ბერი“, ჩერქეზულ ენაზე ზყ, ხოლო უბიხურზე – ზყ, ჩვეულებრივ, თან ახლავს ადამიანის ან ცხოველის აღმნიშვნელი არსებითი სახელი, თანაც ზედსართავი აზუსტებს არა ასაკს, არამედ სიმამაცეს ან ძლიერებას (ზედსართავს ერთვის სუფიქსი და იღებს -ზ - ზო ფორმებს).

ასევეა საქართველოს მთიანეთის წარმართულ ტექსტებშიც. მეომარი ღმერთი კოპალა, ჭეჭა-ქუხილის ღვთაება და ეშმაკთა მმუსვრელი, მოხსენიებულია როგორც „ბერი“. ეს ეპითეტი მის ასაკზე კი არა, მის ძღვამოსილებზე მიუთითებს (შანიძე, 1931, 543, გვ. 587-588). საერთო ჯამში კავკასიელებისთვის „მოხუცებულობის, სიბერის“ ცნება შეიძლება შეესაბამებოდეს „სიძლიერეს“ (როგორც ფიზიკურ, ასევე მორალურ). ასეთია „ჰევის-ბერის“ ერთ-ერთი ელემენტის „ბერის“ წარმომავლობა. ვხედავთ, რომ შეუძლებელია მისი თარგმნა, როგორც ეს უკვე კარტსმა გააკეთა „ancien de la vallée“ რადგან ის არ არის არც „ancien“, არც – ხეობის გამგებელი. იგი არის მხოლოდ ადამიანთა ერთი ჯგუფის მეთაური, რომელიც ფლობს გარკვეულ სოციო-ტერიტორიულ ერთეულს, ყველა უფლებას, გარდა მართლმსაჯულების აღსრულებისა.

ადგილობრივი საზოგადოება იყოფა „ერისგანად“ და „ხატიონად“, „ლაოსის“ კაცნი (საერო საზოგადოება) და „კლეროსის“ კაცნი (სამღვდელონი). პირველს წარმოადგენს „პეროვანი“, რომელიც „ერობის“ წევრია; ხოლო მეორეს – პოლიტიკურ-რელიგი-

ური მეთაური „ჭევისბერი“, რელიგიური თემის – „ხატის“ წევრი. აქედან გამომდინარე, როდესაც გიორგი მეფემ სადარბაზოდ მიიწვია „ჭევისბერნი“ და „პეროვანნი“, ეს არ მომხდარა თვითნებური გამორჩევის შედეგად. მან მიიწვია ორივე ეს კატეგორია, რადგან სურდა მთის მთელი საზოგადოების აზრი გაეგო მისი ოფიციალური წარმომადგენლებისგან.

ორივე ფუნქცია დამატებითი იყო, მაგრამ მათი მნიშვნელობა უდავოდ შეუდარებელია. პეროვანი ფლობდა იმ ძალაუფლების სუსტ ნაწილს, რომელსაც ძირითადად ხევისბერი აღასრულებდა. მთის საზოგადოებისთვის დამახასიათებელი ეს დისპროპორცია გიორგი მეფემაც შეინარჩუნა თავის კანონთა კრებულში. შემთხვევითი არაა, რომ დიდი ნაწილი ხევისბერს ეთმობა, როდესაც პეროვანი იშვიათადაა ნახსენები. ამას გარდა, ვიცით, რომ ხევისბერის სისხლის ფასი ხუთჯერ მეტი იყო პეროვანისაზე: პეროვანი=1.200 თეთრი, ჭევისბერი=6000 თეთრი. ეს განსხვავება მთის საზოგადოების სისტემიდან გამომდინარეობს.

სავარაუდოა, რომ მეფემ ეს განსხვავება გააძლიერა კარგად გააზრებული სიტყვებით. მას ღირსეულად უნდა დაეფასებინა ხევისბერის ძალაუფლება და ეფექტურობა, რომლის მზარდი და გაძლიერებული ავტორიტეტი მხოლოდ წაადგებოდა მის მიზნებს, იმ პირობით, თუ სამეფო ტახტის კონტროლის ქვეშ იქნებოდა. ფაქტობრივად, ხევისბერების ხელში იყო მთის სამხედრო ორგანიზაცია. ეს ფენომენი XX საუკუნემდე (სულ ცოტა 1918 წლამდე) შემორჩა. რელიგიური და სამხედრო მეთაურის გამონევაზე მთელი მთის მობილიზება უმოკლეს დროში ხდებოდა. ამის გასაოცარი სურათი წარმოდგენილია ყაზბეგის რომანში „ხევისბერი გოჩა“, რომელიც სწორედ მთის დამორჩილებასა და ხევისბერის მეთაურობით მის მცხოვრებთა მედგარ წინააღმდეგობაზე მოგვითხრობს. ნაწარმოების ჟანრის მიუხედავად, აღწერილი მოვლენები ზედმინევნით ზუსტია და ეხება კონკრეტულ ბრძოლებს, რომლებსაც XVIII საუკუნის ბოლოს ჰქონდა ადგილი. ამგვარი სამხედრო სისტემა უფრო ეფექტური უნდა ყოფილიყო ოთხი საუკუნით ადრე, გიორგი მეფის ეპოქაში, და ამ უკანასკნელმა მოიპოვა ის, რაც ყველაზე მეტად აკლდა: საჭიროების შემთხვევაში, ერთგული და ადვილად ხელმისაწვდომი მეომრების სამსახურის უზრუნველყოფა.

მეფის ინტერესს წარმოადგენდა ადგილობრივ მეთაურთა ავტორიტეტის გაძლიერება, ოღონდ მათი კომპეტენციის ფარგლებში. მათთვის პრივილეგიების შენარჩუნებისა და ლეგიტიმაციის შედეგად, მეფემ შეასუსტა სენიორთა უფლებები და მოიპოვა ფეოდალური მამულების, ასე ვთქვათ, შიგნიდან გაკონტროლების საშუალება. თუმცა, სამაგიეროდ, მას ხევისბერის ძალაუფლებისთვის უნდა ჩამოერთმია ავტონომიური ხასიათი, რომ გაუთვალისწინებელი შედეგი არ მიეღო: წარმართი სასულიერო პირები მოიპოვებდნენ დამოუკიდებელ ძალაუფლებას, რომლის მართვა ისეთივე ძნელი იქნებოდა, როგორც ყველაზე მეამბოხე ფეოდალისა. ამიერიდან შეგვიძლია იმის განსაზღვრა, თუ რას მოიმოქმედებს მეფე და როგორ აისახება ეს ქმედება მის კანონმდებლობაში. მისი ორიენტაცია უნდა პასუხობდეს ორი სანინალმდეგო ხასიათის აუცილებლობას: ადგილობრივი მმართველების ავტორიტეტისა და ეფექტურობის გაძლიერება, მაგრამ, ამავე დროს, სრული რწმენა იმისა, რომ ეს ძალაუფლება სამეფო ტახტის განმგებლობის ქვეშ დარჩება. ეს ორმხრივი ქმედება ადვილი შესასრულებელი იქნებოდა, თუკი მეფესა და ადგილობრივ მეთაურებს შორის არ იარსებებდა ბარიერი მთელი ფეოდალური წყობის სახით. ჩვენ ვნახავთ, თუ რა წარმოადგენს ამ წყობილების მთავარ მამოძრავებელ ძალას. ამგვარად, შევძლებთ ზუსტად განსაზღვრას, თუ რას ეხებოდა მეფის მიერ გატარებული რეფორმები.

თავი VII

ერისთავი

თავად ტერმინი სიძნელეებს არ ქმნის: ნაწარმოები სიტყვის პირველი ნაწილი არის ნათესაობითი ბრუნვა სიტყვისა „ერი“ — „ერ-ის“ და მეორე ნაწილი — „თავი“. თუმცა ცნებამ და ფუნქციამ ისეთი ევოლუცია განიცადა, რომ დაიკარგა ის მნიშვნელობა, რაც სიტყვასიტყვითი თარგმანისას აქვს; მას შემადგენელი ელემენტის „ერის“ არავითარი კვალი აღარ შემორჩა. ამიტომ საჭიროა ამ სიტყვის ისტორიას შევეხოთ. ვიცით, რომ „ერ-ი“ უძველეს ტექსტებში (სახარების თარგმანებსა და პირველ ქართულ ქრონიკებში), ნიშნავს ხან „ხალხს“, ხან „ლაშქარს“. შედგენილი სიტყვა „ერის-თავი“ კი სახარებაში მხოლოდ „ლაშქრის მეთაურის“ (ესე იგი, „მეომართა ჯგუფის მეთაურის“) მნიშვნელობით გვხვდება. ლუკას სახარებაში ვკითხულობთ: „ჰრქუა იესო მოსრულთა მათ მის ზედა მღდელთ მთავართა და ერისთავთა ტაძრისათა და ხუცესთა“ (ლუკა 22; 52).

საქმე ეხება ტაძართან დაკავშირებულ სამხედრო განაყოფის მეთაურებს, რომელთა საძებნელადაც წავიდა მანამდე იესო, ლუკა 22; 4: „და მივიდა, ეზრახა მღდელთ მთავართა და მნიგნობართა და ერისა წინამძღუართა“. აქ ნახსენები გამოთქმა „ერისა წინამძღუართა“ შეესაბამება „ერისთავს“ და ნიშნავს „ის, ვინც წინ მიუძღვის მეომრებს“. სიტყვა „წინამძღვარი“ ხშირად გვხვდება სახარებაში „წინამძღოლის, მეთაურის“ მნიშვნელობით (შდრ. იმ-ნაიშვილი, 1949, გვ. 756).

სწორედ ეს მნიშვნელობა გვხვდება ლეონტი მროველის უძველეს ქართულ ქრონიკაში. მემამტიანე მოგვითხრობს საქართველოს სამეფოს რეორგანიზაციაზე ფარნავაზის მეფობის დროს:

მაშინ ფარნავაზ უშიშ იქმნა ყოველთა მტერთა თესთაგან და მეფე იქმნა ყოველსა ქართლსა... და განამრავლა ყოველნი მკედარნი ქართლოსიანნი, განანესნა ერისთავნი რვანი და სპასპეტი (ქრ. I, 24).

შვიდი ერისთავი იღებს საქართველოს ტერიტორიის გარკვეულ ნაწილს განმგებლობისთვის; მერვე მოხსენიებულია, როგორც სპასპეტი:

და ეს სპასპეტი იყო შემდგომამდე წინაშე მეფისა, მთავრობით განაგებდის ყოველთა ერისთავთა ზედა. ხოლო ამათ ერისთავთა ქუეშე, ადგილთა და ადგილთა, განაჩინა სპასალარნი და ათასისთავნი, და მათ ყოველთაგან მოვიდოდა ხარკი სამეუფო და საერისთავო (ქრ. I, 25).

მეფე უზრუნველყოფს ტერიტორიულ და სამხედრო ორგანიზებას. სამეფოს დაყოფას საფუძვლად ლაშქრის ორგანიზაციის პრინციპი აქვს და იერარქიაში სამხედრო ტერმინები ფიგურირებს; რეფორმის ხასიათი პირველივე სიტყვებში ჩანს: მეფემ „განამრავლა ყოველნი მკედარნი“. „შემდგომამდე წინაშე მეფისა“ არის სპასპეტი, რომელიც „მთავრობით განაგებდის ყოველთა“. ტერმინი „სპასპეტი“ სპარსულიდანაა ნასესხები (სამართლის ისტორია, I, 15). მას ექვემდებარებიან ერისთავები, რომლებსაც, თავის მხრივ, ემორჩილებიან სპასალარები და ათასისთავები. სპასალარი არის მთავარსარდალი, სამხედრო მეთაური: მეფე დავით აღმაშენებელი ნიშნავს სპასალარებს და მმართველებს და მათ უქვემდებარებს ყივჩალებს, თავის ვასალებს (ქრ. I, 336-337), შეიარაღებს და ამზადებს სპარსეთის წინააღმდეგ სალაშქროდ. ფარნავაზის მიერ შემოღებული იერარქია ასეთია (იხ. შენიშვნა 1, ამ თავის ბოლოს):

მეფე

სპასპეტი

რვა ერისთავი

სპასალარები ასისთავები

როგორც თვითონ მემკვიდრე აღნიშნავს (1, 25), ეს ორგანიზაცია განხორციელდა „მიმსგავსებულად სამეფოსა სპარსთასა“ (ტერმინი „ათასისთავი“ არის თარგმანი სპარსული სიტყვისა „ჰაზარაპატ“, სომხური „ჰაზარაპეტ“, ბერძნული „adzarapatcis“).

სქემიდან ნათლად ჩანს, რომ „ერისთავი“ დგას მთავარსარდალსა და სარდლებს შორის, სამხედრო იერარქიაში განსაზღვრული ადგილი უკავია. ამ შემთხვევაში მნიშვნელოვანია ტერმინის სამხედრო მნიშვნელობა: ის არავითარ ეჭვს არ ტოვებს, თუნდაც იმის გათვალისწინებით, რომ ამ ფუნქციას ორმაგი ხასიათი აქვს, სამხედრო და სენიორალური. „მთავარსარდლის“ მნიშვნელობით მას იგივე ღირებულება აქვს, რაც სახარებაში მოცემულ „ერისთავს“.

შესაძლოა, ეს სიტყვა განკუთვნილი იყო ირანული ტერმინის „pātxšai“-ს გადმოსაცემად, რომელსაც ატარებდა, მაგალითად, პაპაკი, სანამ მეფე გახდებოდა (შომონი, 1959, გვ. 79); ირანის მიერ დანიშნული ქართველი მმართველები ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში იწოდებოდნენ „პატიახშებად“ (ან „პატიახშებად“), როგორც მოწმობს საქართველოს ყოფილ დედაქალაქ მცხეთაში (არმაზში) ნაპოვნი, ჩვ. წ. II საუკუნით დათარიღებული მონეტები და წარწერები (გ. წერეთელი, 1941, გვ. 20-25; მცხეთა, გვ. 69-73). ქართული ქრონიკები რამდენჯერმე იყენებენ ამ ტერმინს. საინტერესოა იმის აღნიშვნა, რომ ტექსტების მიხედვით ეს წოდება ორ განსხვავებულ ფუნქციას გამოხატავს: „ლაშქრის სარდალს, წინამძღოლს“ და „ადმინისტრაციული ერთეულის მმართველს“. მაგალითად: V საუკუნეში, საქართველოს მეფე ვახტანგი, სპარსელებთან ბრძოლის წინ, თავის არმიას ყოფს ქვეით მეომრებად და ცხენოსნებად; კავალერიის მეთაურობა ეკისრება პატიახშებსა და სპასპეტს (ქრ. I, 202). აქ, „პატიახშის“ ფუნქცია იგივეა, რაც „სპასპეტის“, ესე იგი სამხედრო ვალდებულება მკვეთრადაა განსაზღვრული. თუმცა, მოგვიანებით, „პატიახში“ ადმინისტრაციული ერთეულის გამგებლის ფუნქციას ასრულებს და ტერმინი ნახმარია „ერისთავთან“ დაპირისპირებაში.

აი, ერთი მაგალითი. მეფე მირი მემკვიდრის გარეშე კვდება; ტახტზე მისი ძმა არჩილის ადის, რომელიც არაა დაქორწინებული. მომაკვდავი მირი სთხოვს მას სამეფოს ორ ნაწილად გაყოფას, აქედან ნახევარი სამეფო არჩილს უნდა ერგოს, ნახევარი კი ერისთავებს გაუნანილოს („პატიახშებს“, შენიშ. 2, თავის ბოლოს).

მისცენ მათ ასულნი ჩემნი და განუყვენ მათ ქუეყანანი ქართლისანი: ნახევარი შენ და ნახევარი მათ (ქრ. I, 241).

ტახტზე ასვლის შემდეგ არჩილი ასე იქცევა:

ხოლო არჩილ მოუწოდა ერისთავთა ქართლისათა, და მისცა ძმისწულნი მისნი (...).

მეორე მისცა პატიახჴსა...რომელი მთავრობდა თრიალეთს (ქრ. I, 241).

განმარტებები და შესაბამისობები ნათლად ჩანს მთელ ამ ნაწყვეტში. „პატიახში“ არის „ის, ვინც მთავრობს“ რომელიმე ტერიტორიულ ერთეულზე. ტერმინს იგივე მნიშვნელობა აქვს, რაც „ერისთავს“: მეფე იხმობს ექვს ერისთავსა და თითოეულს ცოლად აძლევს გარდაცვლილი მეფის ასულს. პირველზე ნათქვამია, რომ იგი ფლობდა „კლარჯეთსა და ჯავახეთს“, მაგრამ ტექსტი აკონკრეტებს, რომ მეორე იყო ერთ-ერთი მხარის პატიახში. აქედან კი გამომდინარეობს: ერისთავი=პატიახში=პროვინციის გამგებელი.

V საუკუნეში, ვახტანგის მეფობის დროს, „ერისთავი“ (და მისი ეკვივალენტი „პატიახში“) ჯერ კიდევ სამხედრო მეთაურს აღნიშნავდა. მხოლოდ სამი საუკუნის შემდეგ, არჩილის ტახტზე ასვლის დროს (VII საუკუნის პირველი ნახევარი), „ერისთავმა“ დაკარგა სამხედრო მნიშვნელობა და ეს ფუნქცია აღარ შეესაბამებოდა სამხედრო ვალდებულებებსა თუ წოდებებს. ცვლილება საკმაოდ სწრაფად უნდა მომხდარიყო, V საუკუნის ბოლოსა და VI საუკუნის პირველ ნახევარში. უკვე VI საუკუნის დასაწყისში, ერისთავები იყვნენ გამგებლები, რომელთა ძალაუფლება სულ უფრო და უფრო იზრდებოდა. მნიშვნელოვანმა მოვლენებმა დააჩქარა ევოლუცია და ეს მოხელეები ნამდვილ „მთავრებად“ აქცია. თუმცა ავტონომია მათ ეროვნული დამოუკიდებლობის დაკარგვის ფასად მოიპოვეს.

523 წელს, საქართველო (ყოველთვის იგულისხმება აღმოსავლეთ საქართველო, იბერია) ამხედრდა ირანელთა ბატონობის წინააღმდეგ, მეფე გურგენის თაოსნობით. მაგრამ ეს უკანასკნელი დამარცხდა და იძულებული გახდა თავი ბიზანტიისთვის შეეფარებინა. ამის შემდეგ, ირანელებმა აღარ მისცეს უფლება ქართველებს საკუთარი მეფე ჰყოლოდათ და ქართლში მეფობა გააუქმეს. ალბათ ამაზე მოგვითხრობს პროკოპი კესარიელი (*De bello persico*, II, 28). ისტორიკოსები ზოგადად თანხმდებიან ამ წყაროს სიზუსტეზე და ირანის მიერ საქართველოში მეფობის გაუქმების თარიღად დაახლოებით 523 (ან 532) წელს ასახელებენ (მაგ: ჯა-

ვახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, 224-227). საჭიროა, აგრეთვე, აღინიშნოს, რომ პროკოპის გადმოცემა არ დასტურდება ბევრი სხვა წყაროს მიხედვით. ჯუანშერი მიიჩნევს, რომ ქართლის უკანასკნელი მეფე ბაკური იყო:

და მოკუდა ბაკურ, და დარჩეს შვილნი მისნი წურილნი, რომელნი ვერ იპყრობდეს მეფობასა. მაშინ მეფემან სპარსთამან ურმიზდ... (ქრ. I, 217).

ჯუანშერი გარკვეულწილად იყენებს „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“, რომელიც გვამცნობს, რომ ვახტანგის მერე ტახტზე ავიდა დაჩი (499, 502 ან 517 წელს), შემდგომ ბაკური (528), მერე ფარსმანი (541), შემდგომ კიდევ ერთი ფარსმანი (556 ან 559 წ.), და ბოლოს ბაკური (თარიღი დაუდგენელია) (ქრ. I, 204-217; აღნერა II, 722-724). ამასთან, ჯუანშერი მოგვითხრობს „სირიელი მამების“ საქართველოში შემოსვლის ამბავს, ფარსმანის მეფობის ხანაში (ესე იგი 556 ან 559 წლის შემდეგ). იოანე ზედაზნელი შემოვიდა მესოპოტამიაში თავის თორმეტ მიმდევართან ერთად 550-560 წლებში. (ქართველი ერის ისტ. I, 324-331; ყაუხჩიშვილი, 1963, გვ. 20). უნდა დავუშვათ, რომ მეორე ფარსმანი მეფობდა 560 წლიდან. თუმცა ვიცით, რომ მისი შემდგომ გამეფებული ბაკური გარდაიცვალა მაშინ, როცა სპარსეთის ტახტზე იყო ურმიზდი. პორმიზდი (ურმიზდის ნამდვილი სახელი) კი მეფობდა 570-დან 590 წლამდე. აქედან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ვახტანგის მერე საქართველოს ტახტზე სულ ცოტა ხუთი მეფე იყო 570 წლამდე, 530 წელს (527 ან 532) ქართლში მეფობის გაუქმების მაგივრად.

ბიზანტიური წყაროებიც ადასტურებენ ამ ფაქტს. იოანე მალალასი გვეუბნება, რომ იუსტინიანეს მეფობის ხანაში (527-565) რომში ალარიკი მეფობდა, აფრიკაში ჰილდერიკი და იბერიაში ზამანაზი (C.B., 429, 10-15; გეორგიკა III, 268). თეოფანეს „ქრონოგრაფია“ უფრო ზუსტია და მოგვითხრობს, რომ იბერიელთა მეფე ზაბანარდზოსი ჩავიდა კონსტანტინოპოლში იუსტინიანეს მეფობის მერვე წელს (ქრონოგრაფია, I, 216; გეორგიკა, IV, 180). ცედრენუსი იგივე ინფორმაციას გვანდის თითქმის იმავე სიტყვებით (C.B., 1,650, 17-23; გეორგიკა, V, 16). იუსტინიანე ტახტზე ავიდა 527 წელს და იბერიელთა მეფე მიიღო რვა წლით გვიან, ესე იგი 535 წელს. აქედან გამომდინარე, 535 წელს აღ-

მოსავლეთ საქართველოში ჯერ კიდევ ჰყავდა მეფე. იგი არ იყო გახიზნული სხვა ქვეყანაში, რადგან იუსტინიანესა და ავგუსტას დატოვების შემდეგ, ქართველი ხელმწიფეები ბრუნდებიან εἰς τὴν ἰδίαν βασιλείαν. ასე რომ, ამ დროისთვის არსებობდა ქართველთა „სამეფო“.

მართალია ძამანარძე (ასეთი უნდა იყოს მისი სახელი ქართულად) არ ფიგურირებს არც ერთ ქართულ წყაროში, მაგრამ უნდა დაეუშვათ, რომ შესაძლებელია ჯუანშერს გამორჩა ერთი ქართველი მეფე, რომელიც უნდა მოიხსენიებოდეს ბაკურსა (528) და ფარსმანს (541) შორის. ეს ვარაუდი თითქოს დამაჯერებელია, რადგან ისტორიკოსი თავს არიდებს ბაკურის მეფობის მთელ ხანას: მაშინ როცა სხვა მეფეებს სულ ცოტა ერთი გვერდი ეთმობა, ბაკურს მხოლოდ ერთი სტრიქონი ეხება:

და დაჯდა მეფედ ძე მისი ბაკურ. და მოკუდა ბაკურ (ქრ. I, 206).

ნამდვილად მწირი ცნობაა იმ მეფის შესახებ, რომელიც 13 წელი იყო ტახტზე (528-541). ქრონიკა ხარვეზს შეიცავს, რაც ამ პერიოდის წყაროების უქონლობით უნდა იყოს გამოწვეული: ქართველ გადამწერებს არანაირი დოკუმენტი არ გააჩნიათ ამის შესახებ. ამიტომაც, ჩვენი აზრით, უმჯობესია არ ჩავთვალოთ, რომ ბიზანტიურ წყაროებში მოცემულ ინფორმაციას (თეოფანე, მალალასი) უარყოფს ქართული ქრონიკა, პირიქით, ისინი, გარკვეული თვალსაზრისით, საჭირო დანამატად უნდა მივიჩნიოთ, სადაც ქართველი მემკვიდრეების მიერ მონოდებული ცნობები დამახინჯებულია.

ძნელია, ინფორმაცია, რომელსაც ოთხი სხვადასხვა წყარო ადასტურებს, პროკოპის მიერ მონოდებულ ცნობებს შევუსაბამოთ, რომლის მიხედვითაც დაახლოებით 527 წელს სპარსელებმა ქართლში მეფობა გააუქმეს. პროკოპი იმასაც ამატებს, რომ „იბერიელები თავიანთი სურვილით არ მორჩილებდნენ სპარსელებს“. ყაუხჩიშვილის აზრით, აქედან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ იბერიელები არ ეთანხმებოდნენ სპარსელებს მართვის საკითხებში და ჩანს, შიდა მმართველობაში მათ საკუთარი აპარატი შეინარჩუნეს, მეფითა და პატიახშით (გეორგიკა, V, გვ. 22). ისიც უნდა დავაზუსტოთ, რომ საქმე ეხება მხოლოდ „სიტყვებს“, როგორც ხშირად ხდება პოლიტიკაში. არავითარი მიზეზი არ გვაქვს,

ეჭვი შევიტანოთ პროკოპის ინფორმაციის ჭეშმარიტებაში: იმ დროს, როცა „უფადო ზავი“ დაიდო (532), სპარსელებმა საქართველოში სამეფო ხელისუფლების აკრძალვა მოისურვეს; იბერიელთა მეფე უბრალო მმართველად აქციეს და უარი თქვეს მისი სამეფო ტიტულის აღიარებაზე. ამას ხელი არ შეუშლია ბიზანტიისთვის, იგივე პერსონაჟში წაიხსნა დაენახა: ამ აღიარებას მხოლოდ ზიანის მიყენება შეეძლო სპარსეთისთვის და ეს იმპერიის მიზნებსაც წაადგებოდა. ბოლოსდაბოლოს, ქართველებს თვითონ ჰქონდათ შესაძლებლობა მიეჩნიათ საკუთარი მმართველი სუვერენად და არა სპარსეთის მეფის ვასალად. ამგვარ სურათს ჯუანშერის ცნობებიც ადასტურებს: ფარსმანმა (541-556) წერილობით აღუთქვა სპარსთა მეფეს მორჩილება და მსახურება; და კმაყოფილმა სპარსთა მეფემ დატოვა საქართველო (ქრ. I, 206). ეს მაგალითი ყველაზე უკეთ გვიჩვენებს, თუ რას მოითხოვდა სპარსეთი: იბერიელთა მეფეს არ უნდა ჰქონდეს დამოუკიდებელი ხელმწიფობა. ამიტომაც არის სავარაუდო, რომ „უფადო ზავის“ პერიოდში, ქართველთა 527 წლის ამბოხების შემდეგ, მათ ქართლში მოსპეს დამოუკიდებელი მმართველობა, მეფობის გაუქმების გარეშე. ამგვარად სცადეს მათთვის დამლუპველი საქართველო-ბიზანტიის ალიანსის მუდმივი საფრთხის თავიდან აცილება. ქართული ქრონიკების მიხედვით სპარსეთის ხელისუფლები ყოველთვის გრძნობდნენ ამ საშიშროებას. მაგალითად, ერთ-ერთი მმართველი ამბობს: „უკეთუ შევრისხნე ქართველთა, განერთნენ იგინი ბერძენთა“ (ქრ. I, 216) და მათთან მეგობრულ ურთიერთობას არჩევს.

ამგვარად, სპარსეთმა წაართვა ქართლის სამეფოს დამოუკიდებლობა 527-დან 532 წლამდე. შემდგომში კი, 570 წელს, ორმიზმმა ისარგებლა შემთხვევით, რომ გარდაცვლილ ბაკურს მცირეწლოვანი შვილები დარჩა და უკვე მთლიანად გააუქმა მეფობა ქართლში:

მაშინ მეფემან სპარსთამან ურმიზდ მისცა ძესა თვისსა რანი (=ალბანეთი) და მოვაკანი, რომელსა ერქვა ქასრე ამბარვეზი. მოვიდა და დაჯდა ბარდავს, და უწყო ზრახვად ერისთავთა ქართლისათა: აღუთქუა კეთილი დიდი, და დაუნერა საერისთოთა მათთა მამულობა შვილითი-შვილამდე, და ესრეთ წარიბირნა ლიქნითა. და განდგეს ერისთავნი და თხსთჳსად ხარკსა მისცემდეს ქასრე ამბარვეზსა (ქრ. I, 217).

ამ ტექსტს დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართული საზოგადოების ისტორიისთვის, რადგან იგი საერისთაოებისა და ერისთავების წარმოშობას მოწმობს: სწორედ ამის გამო ვარჩიეთ ტერმინ „ერისთავის“ თარგმნა და არა ტრანსკრიპცია. 570 წლიდან სწორედ ერისთავებს შორისაა სამეფო განაწილებული, ისინი სპარსეთის მეფეს მორჩილებენ და ხარკსაც უხდიან. „ერისთავის“ ცნება კარგავს სამხედრო შინაარსს და აღარ აღნიშნავს მოხელეებსა და გამგებლებს. იგი იცვლის მნიშვნელობას და ესადაგება მიწათმფლობელობით რეალობას (ვერ ვიტყვი „ფეოდალურს“): ამიერიდან, ტერმინი აღნიშნავს სენიორს, რომელიც არის მამულის მესაკუთრე და მემკვიდრეობით გადასცემს ამ მამულს შვილს, ამავე დროს ხარკს უხდის შორეულ პატრონს, რომელთანაც არანაირი სამართლებრივი ან პირადი ურთიერთობა არ აკავშირებს. ფაქტობრივად, ამ პერიოდში მოისპო სამეფო ხელისუფლება და მმართველობამ დაკარგა ეროვნული ხასიათი, იგი იქცა ცალკეულ ძალაუფლებათა სიმრავლედ, რომლებიც გვერდიგვერდ არსებობდნენ ერთმანეთის საქმეებში ჩარევის გარეშე.

მაშასადამე, საქმე გვაქვს საზოგადოებრივი განვითარების რეალურ შეფერხებასთან; წყაროების კრიტიკას იმიტომ მივუძღვე-
ნით რამდენიმე გვერდი, რომ მაქსიმალურად ზუსტად დაგვედგინა ამ არსებითი სახეცვლილების თარიღი. პროცესი შეუქცევადი იყო და ყველა შემდგომი გარდაქმნა, თუნდაც ძირეული, მხოლოდ საერისთავოების სისტემის ჩამოყალიბებას უწყობდა ხელს. სპარსეთის ქვეშევრდომობაში წარმოქმნილი სისტემა კი ცოტა მოგვიანებით, უკვე ბიზანტიასთან ურთიერთობით გამყარდა.

VI საუკუნის ბოლოს სპარსეთის იმპერიაში მომხდარი შიდა არეულობები და სიძნელები საშუალებას აძლევს ბიზანტიას გაძლიერდეს აღმოსავლეთში. იბერიის დასავლეთი ნაწილი ბიზანტიის იმპერიის კონტროლის ქვეშ ექცევა, სულ ცოტა, დედაქალაქამდე (მცხეთა და თბილისი). ქართველი ერისთავები ამჟამად ახალი პატრონისგან ცდილობენ პრივილეგიების განმტკიცებას:

მაშინ შეითქუნეს ყოველნი ერისთავნი ქართლისანი, ზემონი და ქუემონი, და წარგზავნეს მოციქული წინაშე ბერძენთა მეფისა, და ითხოვეს, რათა უჩინოს მეფე ნათესავთაგან მეფეთა ქართლისათა და რათა იყენენ ერისთავნი იგი თჳს-თჳსსა საერისთოსა შეუცვალებლად (ქრ. I, 217).

როგორც ცნობილია, იმპერატორმა შეისმინა მათი თხოვნა. ამით, უპირველეს ყოვლისა, ერისთავებს სურდათ იმ მამულის მემკვიდრეობის მოპოვება, რომელიც სპარსეთისგან ებოძათ. ერისთავის მემკვიდრეობითი უფლება საერისთავოზე დიდხანს შენარჩუნდა და „კურაპალატებს“, რომლებსაც საქართველოში მეფობის უფლება ჰქონდათ მინიჭებული, არაფრის შეცვლა არ შეეძლოთ; რადგან ერისთავებს ეს უფლება მისგან კი არა, სპარსეთისგან ან ბიზანტიისგან ჰქონდათ. ეს თავისებურება კარგად ჩანს ქრონიკაში, რომელიც პირველი კურაპალატის, გვარამის „მეფობას“ ასახავს (გარდაიცვალა 600 წ.):

და მეფობდა კეთილად და უშფოთველად. არამედ ერისთავნი ქართლისანი ვერ სცვალნა საერისთავოთაგან მათთა, რამეთუ სპარსთა მეფისაგან და ბერძენთა მეფისაგან ჰქონდეს სიგელნი მკედრობისათჳს საერისთვოთა მათთა, არამედ იყვნეს მორჩილებასა გუარამ კურაპალატისასა (ქრ. I, 221).

ვითარების უკეთესად აღწერა შეუძლებელია. სხვა მხრივ, იმის გარდა, რომ ერისთავები წარმოადგენენ ფეოდალებს, რომლებიც იურიდიულად არავისზე, არანაირ ხელისუფლებაზე არ არიან დამოკიდებულნი, და მინის საკუთრების უფლების სამაგიეროდ არავითარი სამსახური არ მოეთხოვებათ, კურაპალატი, პირიქით, მთლიანად სპარსეთსა და ბიზანტიას ექვემდებარება.

(გუარამის სიკვდილის შემდეგ) და დაჯდა ძე მისი სტეფანოზ. მეფობისა სახელი ვერ იკადრა სპარსთა და ბერძენთა შიშისაგან, არამედ ერისთავთა-მთავრად ხადოდეს (ქრ. I, 222).

„მთავარი“, ნაწარმოები „თავისგან“ — „ის, ვინც სათავეშია“ — დიდხანს დარჩება საქართველოს მეფის წოდებად. რაც შეეხება ამ ტიტულის მნიშვნელობას: იდეა, რომელიც შემოაქვს, ატარებს და გულისხმობს „ერისთავთა-მთავარი“, არის ერთ-ერთი საფუძველი ფეოდალური საზოგადოებისა, სადაც მეფე წარმოადგენს სენიორთა სენიორს. უფრო ზუსტად, ამ იერარქიის არსებობა გულისხმობს ისეთი სისტემის არსებობას, რომელიც ფეოდალიზმს სამეფო ტახტის სამახურში აყენებს, როგორც ეს XI-XIII საუკუნეებში იყო. სწორედ ამიტომ არის საჭირო „მთავრის“ შინაარსის ძირეული განმარტება. სიტყვა ორ ინტერპრეტაციას გვთავაზობს, ერთიცა და მეორეც ფართოდაა გამოყენებული როგორც

ტექსტებში, ასევე პრაქტიკაში, ორივე მათგანი პროდუქტიულია; მთავარია იმის განსაზღვრა, რომელი შეესაბამება იმ ტიტულს, რომელსაც დიდი ხნის განმავლობაში ატარებდნენ ქართველი მეფეები. „მთავარი“ შეგვიძლია გავიგოთ როგორც „ის, ვინც თავშია“ ან „ის, ვინც სათავეშია“. ორივე მნიშვნელობა მეთაურზე მიუთითებს: მაგრამ პირველის მიხედვით იგი არ ეკუთვნის თავის ხელქვეითთა ჯგუფს, გარედან მეთაურობს მათ და მათზე მაღლა დგას; მაშინ როცა, მეორე შემთხვევაში, იგი წევრია იმ ერთობისა, რომელსაც მართავს. უდავოდ ეს მეორე მნიშვნელობა გამოიყენება ფეოდალურ ნიშანდობაში.

1. მთავარი = *gouverneur* (მმართველი)

ამის მაგალითები საკმაოდ ბევრია, როგორც ქრონიკებში ასევე სხვაგან. გაქცეული მეფე თეოდოსი თავს აფარებს „ძამელსა მთავარსა; შეიყვანეს იგი ძამის ციხესა“ (ქრ. I, 271).

აქ მთავარი აღნიშნავს ციხის გამგებელს. სხვაგან: „მაშინ მოვიდა მისა მთავარი ერთი...“ (ქრ. I, 243). „ივანე მთავარსა შავლიანსა...“ (შემდგომში აფხაზეთის მეფე, ქრ. I, 258). ასევე ხშირად გვხვდება ზმნა „მთავრობა“, მაგალითად: „ნათესავსა ფეროზისასა, რომელიც მთავრობდა თრიალეთს...“ (ქრ. I, 241). ორივე სიტყვა, არსებითი სახელიცა და ზმნაც, მრავლად გვხვდება სახარებაში „მმართველის“ მნიშვნელობით: „მთავარი“ გულისხმობს, მაგალითად, პილატეს (იხ. მაგალითები იმნაიშვილთან, 1948, გვ. 333-334). ამჟამად იხმარება ტერმინი „მთავრობა“.

2. მთავარი = *principal, premier* (ძირითადი, პირველი)

ამ მნიშვნელობით ის ზოგადად მიღებულია როგორც ზედსართავი სახელი, უამრავ შედგენილ სიტყვასა და გამოთქმაში: „მთავარდიაკვანი“, „მთავარმონამე“ და ა.შ. უამრავი მაგალითია ქრონიკებში, სახარებაში, თანამედროვე ენაში.

უტყუარია ის, რომ სწორედ ეს მეორე მნიშვნელობა შეესაბამება „მთავარს“, უგვირგვინო მეფეთა ტიტულს VII საუკუნის საქართველოში. ასევე ვიცით, რომ იგი შემოკლებული ვარიანტია

ტიტულისა „ერისთავთა-მთავარი“. მის ნაცვლად ქრონიკებში ხშირად გვსვდება ტერმინი „ერისთავთა-ერისთავი“, მაგ: ასეთი შემთხვევები ხშირია „სუბმატ დავითის-ძის ქრონიკასა“ (ქრ. I, 378-381) და „მატიანე ქართლისაში“ (ქრ. I, 260, 266).

სხვა მხრივ, და მნიშვნელოვანი სწორედ ესაა, როდესაც არჩილ მეფემ, VII საუკუნის ბოლოს, შეცვალა მირი, მას ერგო როგორც საერისთავო ასევე გვირგვინი თავისი წინამორბედისგან (მირი მისი ძმა იყო). სამეფო შვიდ სამთავროდ იყო დაყოფილი. მათ შორის ერთ-ერთი ერისთავი იყო „მთავარი“, მეფე. გარდაცვლილ მირს შვიდი ასული დარჩა. მისი ძმა და მემკვიდრე, არჩილი, ექვს ძმისწულს ცოლად რთავს ექვს ერისთავს. მეშვიდე ვერ გაჰყვება ცოლად მეშვიდე ერისთავს, რადგან ეს ერისთავი თავად არჩილ მეფეა. ამიტომაც მის ხელს სთავაზობს აფხაზეთის ერისთავს, ლეონს, რომელიც ბიზანტიის მოხელეა და არა საქართველოსი. მეშვიდე მეფის ასულის ბედი უნდა მოხსენიებულიყო, რადგან თუკი არსებობს შვიდი ასული და შვიდი ერისთავი, შესაძლებელი იყო გვეფიქრა, რომ სამეფოს დაყოფასთან გექონდა საქმე. თუმცა ვხედავთ, რომ რეალურად საერისთავოებად დაყოფა წინ უსწრებს ასულების „დანაწილებას“ და საქარველოს მეფე არის პირველი ერისთავი, ერისთავთა-მთავარი (ქრ. I, 241-243).

იგივე ტექსტი მოწმობს, რომ საკუთრება მემკვიდრეობითი იყო და ერისთავის უფლება მამულზე შეუვალა: მემკვიდრე აზუსტებს, რომ თითოეული ერისთავი არის მისი წინამორბედის მემკვიდრე მამრობითი ხაზით. თავად მეფეც საერისთავოს იღებს როგორც მირის ძმა.

თუმცა, ორი საუკუნის შემდეგ ვითარება შეიცვალა: მეფე ფლობს თავისი ვასალების ფეოდეებს, შეუძლია ერთს ჩამოართვას და მეორეს უბოძოს, განეული სამსახურის გათვალისწინებით. ამგვარად, X საუკუნის დასასრულსა და XI საუკუნის დამდეგს, ბაგრატ III-ს, რომელიც არის ქართლის, აფხაზეთისა და კახეთის მეფე, რამდენჯერმე უწევს გარკვეული ზომების მიღება სენიორებისა და მათი მამულების მიმართ. შორეული ექსპედიციების შემდეგ, ბაგრატი ბრუნდება თავის სამეფოში და აგვარებს შიდა საქმეებს:

რამეთუ მცირედ ამხილის ყოველთა, ვინ უკუე პოვის ურჩი, და მისსა ადგილსა განადიდის ერთგული და მისანდობელი თჳსი (ქრ. I, 276).

მემატიანის მიერ შერჩეულ ტერმინებს დიდი მნიშვნელობა აქვს. „მცირე“ უპირისპირდება „დიდს“ თითქმის იურიდიული შინაარსით: „მცირენი“ არიან ერის წარმომადგენლები ან ყმები, რომლებსაც არ გააჩნიათ ფეოდი; „მცირე“ ხშირ შემთხვევაში შეესაბამება „მცირე ერს“ ან „გლეხს“. არსებითია ზმნა „ამხილის“: იგი მხოლოდ დისკურსიულ ქმედებას გულისხმობს, ყოველგვარი მატერიალური გავლენის გარეშე. მეფეს საფუძველი აქვს განაცხადოს ვასალისათვის მამულის ჩამორთმევის შესახებ და ჩანს, ეს მარტივი დეკრეტი საკმარისია სასურველი შედეგის მისაღებად; ისე რომ აღარ საჭიროებს ძალის გამოყენებას.

რამდენიმე წლის შემდეგ, იგივე ბაგრატ III ნესრიგის დამყარებას ცდილობს. მემატიანე თითქმის იდენტურ ფორმულირებას იყენებს:

ურჩნი თჳსნი შეცვალნა დიდებისაგან და ადგილთა მათთა დაადგინნა ერთგულნი და მოსწრაფედ მორჩილნი ბრძანებათა მისთა (ქრ. I, 278).

აქაც, ტერმინოლოგია ძალიან მნიშვნელოვანია. „შეცვალა“ არის დადებითი ფორმა ზმნისა, რომელიც მანამდე უარყოფით ფორმაში შეგვხვდა, „შე-უ-ცვალება“. ეს სწორედ ის პრივილეგიაა, რომელიც ქართველმა ერისთავებმა სპარსეთისა და ბიზანტიისგან მოიპოვეს და რაც სიგელებით დასტურდებოდა. „ერისთავების შეცვლის“ პრივილეგია ვერ მოიპოვეს VII საუკუნის ქართველმა უგვირგვინო მეფეებმა, რასაც ჟამთააღმწერელი რამდენჯერმე ხაზგასმით აღნიშნავს. ვითარება საკმაოდ შეცვლილია: X-XI საუკუნეებში, მეფე იფარგლება ერისთავების „მხილებითა“ და „შეცვლით“, მათ მამულებს სხვებს გადაცემს; ამისთვის საკმარისია ერისთავების „ურჩობაში“ დადანაშაულება, რაც არსებითად ფეოდალური ცნებაა.

ბაგრატ IV-ც, წინა ბაგრატის შვილიშვილი, აფხაზეთისა და საქართველოს მეფე, ამგვარადვე ექცევა თავის ვასალებს, ერთს ართმევს მამულს და გადასცემს მეორეს. მემატიანე გვეუბნება,

რომ ბაგრატ IV-ის მეფობის დასაწყისში „ქართლის ერისთავი“ იყო ივანე აბაზას-ძე (ქრ. I, 296.28). თუმცა მოგვიანებით:

დაეზავა ლიპარიტ აფხაზთა მეფესა; უბოძა მეფემან ქართლის ერისთაობა (ქრ. I, 298).

შედეგად, მეფემ ჩამოართვა მამული ქართლის ერისთავს და სხვას, ანუ ლიპარიტს უბოძა.

ლიპარიტს „ერისთავთა-ერისთავის“ ტიტული ჰქონდა, ესე იგი ქართლის ერისთავთა სიუზერენი იყო (ქრ. I, 292). საკმაოდ გავლენიანი პირი უნდა ყოფილიყო, რადგან ბაგრატ IV-ის სიკვდილის შემდეგ მან აიყვანა ტახტზე გიორგი II. შემდგომში ლიპარიტი მუდმივად ურჩობდა თავის სიუზერენს, ჯერ გიორგი II-ს, მერე კი მის შთამომავალ დავით IV აღმაშენებელს. თუმცა დავითი უძლიერესი მონარქი იყო საქართველოს მეფეთა შორის. მან მალე მოარჯულა დამოუკიდებლობას მოწყურებული დიდებული. თავდაპირველად „ინება განურთა მისი“, მერე კი ლიპარიტი

შეპყრობილ ყო იგი ჟამ რაოდენმე, რომელი კმა იყო განსასწავლელად გონიერისა ვისმე. და ესრეთ მომტკიცებული მრავალთა და მტკიცეთა ფიცთა მიერ და ერთგულობისათჳს ღმრთისა შეუმდგომელად მომცემი განუტევა იგი. და მითვე დიდებითა აღიდა და არა შეუცვალა (ქრ. I, 325).

რაც იმას ნიშნავს, რომ მეფემ აღუდგინა წარსული დიდება, სენიორის უფლება და აღარ ჩამოართვა მამული. დავითი შეცდა, რადგან ლიპარიტმა არ დააყოვნა აღთქმის გატეხვა. ამჯერად, მეფემ იგი შეიპყრო და დასაჯა. ცოტა ხანში გარდაიცვალა ლიპარიტის ძე, რატი და:

მამული მათი აღიღო მეფემან (ქრ. I, 326).

მეფისგან ბოძებულმა ფეოდალმა მერყევი ხასიათი მიიღო X საუკუნიდან და XV საუკუნის ბოლომდე შემორჩა; განსაკუთრებით კი დავით აღმაშენებლისა და მისი მემკვიდრეების მეფობის დროს იყო აშკარა, ყველა მათგანი ძლიერი მონარქი იყო. მაგრამ არის თუ არა იგივე მდგომარეობა მონღოლთა შემოსევების პერიოდში, ესე იგი XIII საუკუნის შუა წლებიდან? თითქმის ასი წლის განმავლობაში, საქართველოს მეფეებს მონღოლები ნიშნავენ. სამეფოს შესუსტებისა და ერისთავების მცდელობების მიუხედავად ფეო-

დის პირობითი ფლობა ურყევ ფაქტად რჩება. ერისთავები ვერ ახერხებენ თავიანთი მიწების მემკვიდრეობით ქონებად გადაქცევას. მაგალითად, XIII საუკუნის ბოლოს, მონღოლთა ბატონობის სრული აპოგეის ხანაში, როდესაც სამეფო ხელისუფლება პრაქტიკულად არ არსებობდა, ყველაზე მძლავრ ქართველ ერისთავს მამის საერისთავოს მემკვიდრეობით მიღება მხოლოდ მეფისგან, შენყალების შედეგად შეუძლია. 1280 წელს კვდება ათაბაგი სადუნი, რომელიც ფაქტობრივ ძალაუფლებას ფლობდა მთელ სამეფოში: ჩვეულებრივ იგი შვილს, ხუტლუ ბულას უნდა შეეცვალა. სუსტმა მეფე დიმიტრიმ უნდა გადასცეს მემკვიდრეს მამისეული საერისთავო (შდრ. ქრ. II, 281).

შემთხვევა განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია, რადგან ეს ბოძება ქართველი მეფის მხრიდან უბრალო ფორმალობაა. ერისთავი ხუტლუ ბულა უფრო ძლიერი იყო, ვიდრე მისი სიუზერენი და სულაც არ სჭირდებოდა მეფე მამისეული ქონების მისაღებად. ხუტლუ ბულა ადვილად ახერხებს თავისი პატრონის სხვა მეფით, ვახტანგით შეცვლას, რომელიც უბოძებს მას მამულს და უბრუნებს მამის თანამდებობას. (ქრ. II, 293). ერისთავ ხუტლუ ბულას მნიშვნელოვანი ძალაუფლება აქვს, მას ტახტზეც აპყავს მეფეები და ძირსაც ურყევს მეფეებს, რომლებიც გარკვეულწილად იარაღს წარმოადგენენ მის ხელში: თუმცა, სწორედ მათგან იღებს ფეოდს და ეს ორჯერ ხდება. მეფის ჩარევას მხოლოდ სიმბოლური დატვირთვა აქვს, მაგრამ ამის აუცილებლობა მიუთითებს ჩვეულების ძალასა და სიმტკიცეზე.

XIV საუკუნეში, როდესაც გიორგი V ადგენს თავის კანონთა კრებულს, სამეფო ხელისუფლება იბრუნებს ძალასა და ავტორიტეტს. ფეოდის ბოძება არაა მხოლოდ ფორმალობა და კვლად მნიშვნელოვან როლს თამაშობს. მაგალითად, 1334 წელს, როდესაც კვდება მესხეთის ერისთავი სარგისი, მისი ვაჟი ყვარყვარე პირადად მეფე გიორგისგან იღებს მამისეულ მემკვიდრეობას.

სენიორალური მამულის მემკვიდრეობა საქართველოში მხოლოდ XV საუკუნეში იკიდებს ფეხს და არასდროს მოხდება მისი განზოგადება, რადგან იფარგლება მხოლოდ მამულის მფლობელებით და არ ვრცელდება მათ ვასალებზე. მემკვიდრეობით და ვითაც X-ის მეფედ კურთხევას რომ აღწერს (1505), ახალ ვითარებას გვიხატავს (შდრ. ქრ. II, 348).

დავაზუსტოთ რამდენიმე ტერმინის მნიშვნელობა. „მთავარი“ და „თავადი“ (ორივე ნაწარმოებია „თავ“-ისგან) „ერისთავის“ სინონიმებია და სენიორის კატეგორიას გამოხატავს; ჩვენთვის უკვე ცნობილია, რომ „მთავარი“ არის „პირველი ან ერისთავთა ერისთავი“. „თავადი“ ნელ-ნელა იკავებს „ერისთავის“ ადგილს და მკაცრად განსაზღვრულ ცნებას გამოხატავს. XI-XIV საუკუნეების ქრონიკებში, ის „ერისთავთან“ დაპირისპირებითაც იხმარება. XIV საუკუნის ბოლოსა და XV საუკუნეში, „სათავადო“ შემდეგი კატეგორიებით განისაზღვრება: 1. მამული, რომელიც ერთ მფლობელს ეკუთვნის. 2. მას უნდა ჰქონდეს ციხე, მონასტერი, საგვარეულო სახლი. 3. ის წარმოადგენს სამხედრო ერთეულს. 4. უნდა მოიცავდეს ვასალებისა და ყმების განსაზღვრულ ნაწილს. 5. ის წარმოადგენს ეკონომიკურ ერთეულს, რომელსაც თვითონ შეუძლია საკუთარი მოთხოვნების უზრუნველყოფა (ბერძენიშვილი, 1938, გვ. 36-37; გვრიტიშვილი, გვ. 256). მაგრამ იმ ეპოქაში, რომელიც ჩვენ გვაინტერესებს და იმ ტერიტორიაზე, რომელსაც გიორგი ბრწყინვალის სამართალი ეხება, „თავადის“ კატეგორია არ განიხილება და მხოლოდ „ერისთავი“ ფიგურირებს. რაც შეეხება ტერმინს „მკვიდრი“, რომელსაც ვთარგმნით როგორც „propriétaire“ ან „propiété“, ის უკვე ცნობილია ჩვენთვის; ტერმინი გამოხატავს მამულის მემკვიდრეობით ფლობას და უპირისპირდება ფეოდალსა და სიცოცხლის ბოლომდე ფლობის ცნებებს.

ზემოთ მოყვანილი ძირითადი ტექსტის მიხედვით, XV საუკუნიდან ერისთავები თავიანთი მამულების „მესაკუთრეები გახდნენ“. ბევრ საერისთავოში, ფეოდს მემკვიდრეობითი ხასიათი დიდი ხნის წინ ჰქონდა შეძენილი, მაგრამ უფლებას არ წარმოადგენდა: ნებისმიერ დროს შეიძლებოდა მისი ეჭვქვეშ დაყენება და განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც ერისთავი კვდებოდა. როგორც ვნახეთ, XIV საუკუნეშიც, გარდაცვლილის მემკვიდრე მამისეული ფეოდის მფლობელი მხოლოდ მეფისგან ამ მამულის ხელახლა ბოძების შემდეგ ხდებოდა. ამგვარად, მაშინაც, თუკი საერისთავო იგივე გვარის ხელში რჩებოდა, ამ გვარის წარმომადგენლები სამართლებრივად სამეფო ხელისუფლებისგან ფლობდნენ მამულს, ყოველი სიკვდილის შემდეგ მეფის მხრიდან ახალი შეწყალების შედეგად. ასეთი ვითარება იყო არაგვის საერისთავოსთან დაკავშირებით, რომლისთვისაც შეადგინა გიორგი მეფემ კოდექსი. წყა-

როების შედარება საშუალებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ არაგვის ერისთავები საუკუნეების განმავლობაში შაბურისძის გვარის წარმომადგენლები იყვნენ.

ორი დოკუმენტი შეადგინა XV საუკუნეში (1465 და 1474) „ერისთავთა-ერისთავთა“ ვამიყ შაბურისძემ (კაკაბაძე, II, 17; ჟორდანიას II, 291). 1398 წლის ჩუქების აქტი, რომელშიც მოხსენიებულია იგივე ოჯახის მეორე ერისთავი, რომელიც ხელს აწერს მონმის სტატუსით: „მე, ერისთავი შაბურისძე მიქაი მონამე ვარ“ (ჟორდანიას II, 203). სხვაგან, მონღოლთა ბატონობის დროინდელი ქრონიკა გვამცნობს, რომ მეფე ვახტანგ III-მ (1302-1308) ცოლად შეირთო შაბურისძის ასული (ქრ. II, 308). გერგეთში (ხევი, აღმ. საქართველოს მთა) ნაპოვნი ქრონიკა შეიცავს ერთ ძალიან ღირებულ დოკუმენტს: ესაა არაგვის ერისთავთა ნუსხა, მათგან ყველა შაბურისძეა. აი პირველი რვა მათ შორის: 1. შანშე, 2. ჭუჭა, 3. ვარამ, 3. ვახტანგ, 5. მიქა, 6. ? (ხელნაწერის გვ. 8 პირველი 2 ნიშანი არ იკითხება), 7. ნუგზარ, 8. ვამიყ (გამოყენებულია ამ ქრონიკის ყველაზე ახალი გამოცემა, რომელიც ეკუთვნის ხ. შარაშიძეს, 1954, გვ. 267-268). ჩვენ გვაქვს იმის მტკიცებულება, რომ ეს იგივე ვამიყ შაბურისძეა, ვინც ხელს აწერდა 1465 წლის სიგელს: აქ ნახსენებია მისი შვილი ომარიც; ამას ქრონიკაც ადასტურებს (გვ. 268, 8, 7). უდავოა, რომ ვამიყ შაბურისძე იყო არაგვის ერისთავი 1465 წელს. უნდა ვიფიქროთ, რომ მისი წინაპარი მიქა შაბურისძე არაგვის საერისთავოს 1398 წელს ფლობდა. გერგეთის ქრონიკაში მოხსენიებული ერთ-ერთი პირველი შაბურისძე არაგვის ერისთავი უნდა ყოფილიყო გიორგი ბრწყინვალის მეფობის დროს (1314-1346).

„ერისთავთა-ერისთავის“ ტიტული, რომელსაც შაბურისძეები ატარებდნენ, მონმობს არაგვის საერისთავოში რამდენიმე ერისთავის არსებობას. ფაქტი დასტურდება კოდექსის ერთი დეტალითაც. შესავალში მეფე აცხადებს: „შემოვედით ქალაქსა და შემოვიტანეთ თემისა და თემის ერისთავნი...“ (შეს. 5). ამგვარად, არაგვში რამდენიმე ერისთავი იყო. მაგრამ დამატებითი ცნობების უქონლობის გამო მეტის თქმა არ შეგვიძლია. ადვილი შესაძლებელია, რომ ეს „თემის ერისთავნი“ წარმოადგენენ „აზნაურებს“ – „ვასალებს“, რომლებიც ისევე ფლობენ მამულს ერისთავისგან, როგორც ერისთავი ფლობს თავის მამულს მეფისგან: ახლა გან-

ვიხილავთ იმ ურთიერთობებს, რომელიც სენიორის ამ ორ კატეგორიას აკავშირებდა ერთმანეთთან.

დავუბრუნდეთ იმას, რომ XIV საუკუნეში მეფე ინარჩუნებს მთავარ პრივილეგიას: ძალაუფლებას, რომ ფეოდის მფლობელობა უწყალობოს/უბოძოს ერისთავს. გავიხსენოთ, რომ გიორგი V-ის კონცეფციების თანახმად, რაც კარგადაა გამოხატული პროლოგში, საქართველოს მთელი მიწა-წყალი სამეფო „მამულის“ კუთვნილებაა. მისი ყოველი ნაწილის ერისთავისთვის ბოძება ხდება ჩამორთმევის უფლებით. XV საუკუნეში ერისთავები ხვდებიან, რომ მხოლოდ მეფის ვასალები არიან. ვამიყ შაბურისძე 1465 წლის სიგელში მეფეთ მეფე გიორგის პატრონად მოიხსენიებს.

ტერმინი, რომელიც საქართველოს მეფეს აღნიშნავს, საშუალებას გვაძლევს განვსაზღვროთ სიუზერენსა და ვასალს შორის ურთიერთობა: „პატრონი“ უპირისპირდება „ყმას“ (პატრონ-ყმობა). მამასადამე, ამ ეპოქაში მეფე არის ერისთავთა სიუზერენი, რომლებიც თავისთავად, თავიანთი ვასალების, აზნაურების მიმართ არიან სიუზერენები.

შენიშვნა I.

ირანული გავლენის შესახებ

ირანული გავლენის მასშტაბები საქართველოში ხელისუფლების ორგანიზაციასა და მასთან დაკავშირებულ ტერმინოლოგიაზე ზოგადად არაა აღიარებული. თუმცა გავლენა აშკარაა ორ სფეროში: 1) მან განმსაზღვრელი როლი ითამაშა შუა საუკუნეების პოლიტიკური სისტემის ფორმაციაში და ქართული „ფეოდალიზმის“ ფესვების განსაზღვრის საშუალებას იძლევა; 2) საუკუნეების მანძილზე თავისი კვალი დაამჩნია/გავლენა იქონია ბევრ იურიდიულ ტერმინზე, რომელიც XVIII საუკუნემდე იხმარებოდა და რომელთა ევოლუციაც ირანული წარმომავლობის გათვალისწინებით შეიძლება აიხსნას.

საჭიროა ორი ძირითადი ელემენტის გამოყოფა, რომელთა თანაარსებობა ფეოდალური რეჟიმის განმსაზღვრელია. ერთი მხრივ, იერარქია და მეორე მხრივ, პირადი ურთიერთობები, რასაც ეს იერარქია ემყარება. ამ ორ კომპონენტს სხვადასხვა წარმომავ-

ლობა აქვს, ყოველ შემთხვევაში, საქართველოში მაინც. პირველის მოდელი ქართველებს ირანელების მიერ ქვეყანაში შემოღებული სამხედრო ტიპის სუბორდინაციამ უკარნახა. ქრონიკა ამ საკითხთან დაკავშირებით ნათლად განმარტავს, რომ ფარნავაზის იერარქია სპარსთა სამეფოს ორგანიზაციაზე დაყრდნობით იყო შემოღებული (ქრ. I, 25). ქართული „ფეოდალიზმის“ მეორე კომპონენტი, პირიქით, ადგილობრივი ხასიათისაა. სუბორდინაციას ირანელ დამპყრობლებს დაესესხნენ, მაგრამ პირადი ურთიერთობები მხოლოდ იმ სისტემიდან გამომდინარეობს, რასაც ქართველებს ეპოქა სთვავდა (V-VIII საუკუნეები), ესე იგი, სისხლით ნათესაობაზე დამყარებული მათი სოციალური სტრუქტურიდან. მათთვის წარმოდგენილი იყო ისეთი სოციალური ურთიერთობა, რომელიც ნათესაობის გამომხატველი ტერმინით არ გამოიხატებოდა. ამიტომაც ვასალური ურთიერთობების ამსახველ პირველ დოკუმენტებში აშკარად მჟღავნდება პოლიტიკური და ნათესაობრივი ურთიერთობების აღრევა. ჯერ კიდევ გვაროვნული სისტემის ქვეშ მყოფი ადამიანებისთვის, ერთი ინდივიდის (ან ერთი ტერიტორიული ერთეულის) მეორისადმი დაქვემდებარება მხოლოდ პირადი ურთიერთობების ჯაჭვის შექმნით (ხელოვნური ნათესაობრივი ურთიერთობის დამყარებით) იყო შესაძლებელი. აქედან გამომდინარეობს ბევრი „ვასალური“ ტერმინი, რომელიც ნათესაური კავშირის აღმნიშვნელი სიტყვებიდან წარმოიშვა: „ყმა“, „მამფალი“, „მამაუფალი“.

თუმცა ირანული წარმოშობის ტერმინების მნიშვნელობა არანაკლებ დიდია და საკმაოდ ბევრ ნოდებას შეესაბამება. ხშირად ეს სიტყვები ნასესხები კი არა კალკირებულია. აი, აბულაძის მიერ გამოაშკარავებული ერთი მაგალითი. სიტყვა „მოთაული“ რამდენჯერმე გვხვდება შუა საუკუნეების ტექსტებში, მათ შორის ქრონიკებში (X საუკუნის ბიბლიურ აპოკრიფშიც კი). იგი ნიშნავს „მოკავშირე, მონაწილეს“ ან „პერს“ (შუა საუკუნეების საფრანგეთში არსებული მნიშვნელობით) და გამოხატავს სამეფოს მთავარ პირებს, მათ, ვინც მონარქთან ერთად განაგებენ სამეფოს. სიტყვა ნაწარმოებია ფუძიდან „თავ“ (მო-თავ-ულ-ი, მოთაული). არქაულ ტექსტებში იგი შეესაბამება სომხურ „ჰავაზარს“ – „ტოლი, თანასწორი“. აბულაძემ გვიჩვენა, რომ ქართული „მოთაული“ პირდაპირ კალკირებულია ირანული სიტყვიდან „ჰავაზარ“ hāvsār

„ტოლი, თანასწორი“ (hàval+sàra) (აბულაძე, 1964, გვ. 135-140). აი, ერთი შეხედვით სრულიად ქართული ტერმინი, შეიძლება ითქვას, ისტორიის გარეშე, რომელიც მხოლოდ ირანულის მეშვეობით აიხსნება.

ქარგი იქნებოდა ყველა არქაული და შუა საუკუნეების ქართული სახელისა თუ წოდების ანალიზი, რომლებიც გამოხატავენ პოლიტიკურ ფუნქციას, ხელისუფლების მექანიზმს, სოციალურ კატეგორიას და ა.შ., მათი ორმაგ პერსპექტივაში განხილვით: ადგილობრივი ნათესაობრივი სისტემა, ირანული ტიტულატურა. ასე მივუახლოვდებით ისტორიულ რეალობას, რადგან ამ ორმა კომპონენტმა თანაბარი როლი შეასრულა პარა-ფეოდალური ქართული საზოგადოების მართვაში.

შენიშვნა II.

ზოგიერთი ირანული ტერმინის შესახებ

ტერმინი „პიტიახში“ და ცნება, რომელსაც იგი გამოხატავს ბევრ პრობლემას ქმნის. სიტყვის წარმავლობაც ბუნდოვანი რჩება. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ სიტყვის პირველი ნაწილი ირანულ „პიტია“ს მოიცავს („მეორე“). მაშინ მივიღებთ ახლახან მ. ბენვენისტის მიერ შესწავლილ წოდებას – ის, ვინც „მეორეა, მეფის შემდეგ“ (1966, გვ. 51-65). ალბათ ასეთ ფუნქციას უნდა შეესაბამებოდეს „პიტიახში“, კერძოდ, მცხეთაში აღმოჩენილი წარწერების მიხედვით, რომლებიც ჩვ. წ. პირველი საუკუნეებით თარიღდება: pitiaxēs Asparoug უნდა იყოს „მეორე პირი მეფის შემდეგ“.

ქრონიკებში ორი ფორმა გვხვდება: „პიტიახში“ და „პატიახში“, პირველი უფრო ხშირად იხმარებოდა. უნდა აღინიშნოს, რომ ირანული „bitia“-მ შესაძლებელია მოგვცა ქართული „პიტია“. შესაბამისობა მისაღები იქნებოდა, მხოლოდ ქართულის შემთხვევაში. მაგრამ აუცილებლად უნდა გავითვალისწინოთ რა ფორმით გამოიყენებოდა ეს სიტყვა სხვა ენებში: ბერძნული „pitiaxes“, არამეული „პიტხშ“, სომხური „ბდეაშხ“. ირანულ „მეორედან“ გამომდინარე ინტერპრეტაცია უარყო მ. ბენვენისტმა.

რაც შეეხება წოდებას „მეორე მეფის შემდეგ“, საკითხავია, ხომ არ შეიძლება მისი კვალის დანახვა ქართული ქრონიკის ერთ

ნანყვეტში: „და ესე სპასპეტი იყო შემდგომადვე წინაჲსე მეფისა. მთავრობით განაგებდის ყოველთა ერისთავთა ზედა“ (ქრ. I, 24-25). საქმე გვაქვს განმარტებასთან, რანგის კონსტატაციასა თუ წოდებასთან? მეორე ვარაუდი ყველაზე დამაჯერებელი ჩანს, რადგან მემკვიდრე რამდენიმე სტრიქონით ქვემოთ აღნიშნავს, რომ ამ სისტემის ორგანიზება მოხდა „მიმსგავსებულად სამეფოსა სპარსთასა“.

უმჯობესი იქნებოდა აგრეთვე იმის შესწავლა, რა ევოლუცია განიცადა და რა ბედი ეწია თითოეულ ირანულ ტერმინს. სიტყვა „ათასისთავი“, მაგალითად, ვინროდ სპეციალიზებული დარჩა, მაშინ როცა მისი შესაბამისი სომხური ტერმინი „ჰაზარაპეტი“ დამოუკიდებლად გამოიყენებოდა, და გამოხატავდა ისეთ ცნებას როგორცაა, მაგალითად, „მმართველი“ („ინტენდანტი“) (ბენვენისტი, 1966, გვ. 70). ტერმინ „მარზაპანს“ კი უცნაური ბედი ეწია. ქრონიკებში იგი მხოლოდ სპარს დიდებულებთან მიმართებაში იხმარება, რაც ნორმალურია და მხოლოდ უძველეს ხელნაწერებში მოიხსენიება (ქრ. I, 67 და 184). ბიბლიაშიც ასევე სატრაპის მნიშვნელობით გვხვდება (დანიელი, 3.2). მაგრამ მულოდნელად ტერმინი კვლავ ჩნდება XI საუკუნის წარწერებში და ჩანს გამოხატავს ან სენიორის კატეგორიას ან შესაძლებელია, – სასულიერო წოდებას (ორჯერ, ჟორდანია I, 194 და 243-244). კარგი იქნებოდა საკითხის უფრო ღრმად შესწავლა და სიტყვა „მარზაპეტის“ განხილვა, რომელიც საბას ლექსიკონშია შესული და სხვაგან არსად გვხვდება („მარზაპეტი=სტრაპეტი“, საბა, I, 426).

თავი VIII

პასალები და მოხელეები

1. აზნაური

სისხლის ფასზე დაფუძნებული იერარქიის მხედველობაში მიღება საკმარისი იქნებოდა იმის გამოსააშკარავებლად, რომ პოზიციურად აზნაური ერისთავზე დაბლა დგას: 12000 თეთრი ერისთავისთვის და მხოლოდ 6000 – აზნაურისთვის (მუხ. 30. 2). იმავე დასკვნამდე მივდივართ აღმოსავლეთ საქართველოში აზნაურის სტატუსის შესწავლისას, განსაკუთრებით არაგვის საერისთავოში – ტერიტორიაზე, რომლისთვისაც გათვალისწინებულია გიორგი მეფის კოდექსი. ეპოქაში, როდესაც ეს კრებული შეადგინეს, ტერმინი „ვასალს“ აღნიშნავდა. უკიდურეს შემთხვევაში თარგმანს მაინც მივიღებთ, თუკი შევეცდებით აზნაურის ადგილისა და როლის განსაზღვრას XIV საუკუნის ფეოდალურ იერარქიაში. თუმცა სოციალური მიდგომით არ ამოიწურება ამ სიტყვის მნიშვნელობა, რომელსაც დიდი ისტორია აქვს და გამოიყენება V საუკუნიდან ჩვენს დრომდე. იგი სპეციფიკურ ღირებულებას იძენს, დამოუკიდებელი პრესტიჟის მაგვარს, რასაც სიტყვა „ვასალი“ არ გულისხმობს, რადგან ზედმეტად მიდრეკილია სუბორდინაციისკენ. როდესაც კანონმდებელი მეფე წერდა „აზნაურს“, შეუძლებელია არ გაეთვალისწინებინა მეორე ასპექტი პირველის სასარგებლოდ და ორივე ერთ ცნებაში არ გაერთიანებინა. მაგალითად, მე-4 მუხლში ვკითხულობთ: „და თუ აზნაური იყოს განმგებლად და მოკლან, მის გუარსა ზედა დაიურვონ სისხლი“.

სხვაგვარად რომ ვთქვათ, განმგებლის სისხლი უფრო ძვირად ფასობს, თუკი ის აზნაურია, რადგან ამ შემთხვევაში სისხლის საფასურს მისი ფუნქცია განსაზღვრავს, და არა იერარქიული პოზიცია: მხოლოდ იმ გვარის ღირებულება გაითვალისწინება, რომელსაც მსხვერპლი ეკუთვნის.

ამიტომ საჭიროა „აზნაური“ თარგმნისას ისეთი სიტყვით გადმოვცეთ, რომელიც ორივე ცნებას მოიცავს: მიმართებით, რომელიც ფეოდალურ მდგომარეობაზე მიანიშნებს და აბსოლუტურს, რომელსაც გვარის კეთილშობილურ წარმომავლობასთან მიე-

ყავართ. ჩვენ ვარჩიეთ სიტყვა „noble“, რომელსაც უფრო ვინაობა მნიშვნელობა აქვს, ვიდრე „ვასალს“. იგი შეესაბამება „აზნაურის“ ძირითად მნიშვნელობასაც, ნებისმიერი ეპოქის გათვალისწინებით.

ისტორიკოს ჯავახიშვილის შემდეგ ითვლება, რომ ამ ტერმინს უძველესი ქართული ტექსტები იყენებენ „თავისუფალი ადამიანის“ მნიშვნელობით.

უძველეს ქართულ ტექსტებში აზნაური და აზნაურობა ნიშნავდა თავისუფალს და თავისუფლებას. რასაც ნათლად ადასტურებს ნმინდა წერილის ქართული თარგმანები (სამართლის ისტორია, II, 1, 29).

ისტორიკოსი წარმოგვიდგენს ორ ადგილს მოცემულ პავლეს ეპისტოლედან, სადაც „აზნაურობა“ გადმოგვცემს ბერძნულ „ἐλευθερία“-ს (II კორინთ. 2; 17; გალ. 5; 1). მაგრამ საჭიროა უფრო კარგად დაკვირვება: ახალი აღთქმის მოცემული ტექსტიდან გამომდინარე, სიტყვა „აზნაური“ ორ მნიშვნელობას იძენს და არა ერთს. თავდაპირველად დავაზუსტებთ, რომ სიტყვა სომხური წარმოშობისაა და მისი ქართული შესატყვისია „თავისუფალი“.

- 1) აზნაური=თავისუფალი. მათე 17; 26: „თავისუფალ სამე არიან შვილნი“. ტექსტის ორი ვერსია გვაქვს. პირველში (ვერსია A) მოცემულია სიტყვა „თავისუფალი“; B ვერსიაში – „აზნაური“, აქ აზნაურს თავისუფალის მნიშვნელობა აქვს.
- 2) აზნაური=„ერისთავი, მთავარი“. მარკოზი 6; 21: „მთავართა მისთა და ათასისთავთა მისთა და აზნაურთა გალილეისათა“. ვერსია A: „აზნაურთა“; ვერსია B: „მთავართა“. მარკოზის სახარების ამ ნაწყვეტში „აზნაური“ შეესაბამება „მთავარს“.

ასე რომ, პირველ ქართულ ტექსტებში „აზნაური“ შეიძლება ნიშნავდეს „ერისთავს“, ამ მნიშვნელობას ინარჩუნებს შემდგომ ლიტერატურაშიც და ყოველთვის გამოხატავს პრივილეგიებულ სოციალურ კატეგორიას, რომელიც გამორჩეულია ხალხისგან თავისი კეთილშობილური წარმომავლობით. თუმცა იგი არ გამოხატავს საზოგადოების ყველაზე მაღალ პირებს, განსაკუთრებით ფეოდალური რეჟიმის შემოსვლის შემდეგ, XII-XIV საუკუნეებში.

აქამდე „აზნაური“ ხშირად იხმარებოდა „დიდებულის“ ეკვივალენტად. ქრონიკებში გვხვდება გამოთქმა „დიდებულნი და აზნაურნი“ (მაგალითად, ქრ. II, 9, 14, 15). XII საუკუნის მემკვიდრე ნერს: „იხილა მეფემან... საკუთარნი ვეზირნი, სპასალარნი, ხელისუფალნი და თავადნი, დიდებულნი და აზნაურნი, მონანი და მოყმენი...“ (ქრ. II, 10).

თამარის მეფობის ხანაში (1184 – 1213), შეიძლება ითქვას, რომ ფეოდალური საზოგადოება შემდგარი, ასე თუ ისე სტაბილურია და მონღოლთა ბატონობამდე დიდ ცვლილებებს არ განიცდის. თამარის ისტორიკოსი სამ სოციალურ კატეგორიას გამოყოფს: ერისთავი, დიდებული და აზნაური. სამეფოს აღწერას იგი ერისთავთა სახელების ჩამოთვლით იწყებს:

და ერისთავნი მის ჟამისანი ესენი იყვნეს: — ბარამ ვარდანისძე — სვანთა ერისთავად; კახაბერი კახაბერისძე — რაჭისა და თაქ-ვერის ერისთავად... (ქრ. II, 33-34).

ჩამონათვალი შეიცავს თორმეტიოდე ერისთავის სახელს, თითოეულს საქარველოს თითო პროვინცია აბარია, საერისთავოები ერთიანობაში ქმნიან სამეფოს, სადაც დედოფალი არის „პატრონი“ (ქრ. II, 32). მემკვიდრე შემდგომ გვიჩვენებს თამარის მეფობის ბრწყინვალეობას და ყველა სფეროში მიღწეულ წარმატებებს; აღნიშნავს, რომ თითოეულმა მოიპოვა საკუთარზე მაღალი წოდება:

გააზნაურდეს ქვეყანასა მოქმედნი და გადიდებულდეს აზნაურნი და გახელმწიფდეს დიდებულნი... (ქრ. II, 34; ტერმინ „სუვერენის“ შესახებ იხ. ქვემოთ, გვ. 122, შენიშვნა 1).

„აზნაურთა“ მდგომარეობა საკმაოდ თვალშისაცემია: ის გლეხსა („მინათმოქმედი“) და დიდებულს შორის მოიხსენიება.

ამ იერარქიამ გაუძლო დამპყრობლურ რეჟიმსა თუ შინაგან არეულობას და XIX საუკუნემდე შემორჩა: ამიერიდან აზნაური წარჩინებული ვასალია. აზნაური არის ერისთავის ყმა ისევე, როგორც ერისთავი — მეფისა. მხოლოდ, პირველ შემთხვევაში, დამოკიდებულება უფრო მეტია, ვიდრე მეორე შემთხვევაში. მონღოლთა ეპოქის შემდგომი დოკუმენტები მოწმობენ ამ სუბორდინაციას. „ათაბაგთა სამართალი“, — რომელიც, როგორც ვიცით, ჩვენი კოდექსის ერთ-ერთი წყაროა, — უფრო ზუსტად გადმოგვცემს აზნაურთა მდგომარეობას, ვიდრე გიორგი მეფის სამართალი.

ის აზნაურებს ორ კატეგორიად ყოფს: „ციხოსან-მონასტრონი“ და „უციხო-უმონასტრო“, ან კიდევ: „ქუმო“. ერთიც და მეორეც უპირისპირდება „დიდებულს“ (ეს ტერმინი ჩვენს კოდექსში მოცემული „ერისთავის“ ეკვივალენტია). „დიდებულის“ სისხლი 40000 თეთრი ღირს (ბექას სამართალი, 1.2), ქუმო „აზნაურის“ კი – 12000:

თუ მას ქვეშეთი მოკლას, ასეთი, რომე ანუ ჟამისაგან მამული დამცრობოდეს, უციხო, უმონასტრო იყოს, თორმეტი ათასი თეთრი დაუურვოს ამავე ზემოთ წესითა (ბს, 3.1).

ამ ორს შორის მოთავსებული აზნაური, რომელიც ფლობს ციხეს ან მონასტრს:

და თუ დიდებულმან აზნაური მოკლას, ასეთი, რომე საპატიოთ პატრონს კარგად ჰყვეს და კარგი იყოს, და ანუ ტაძრეული აზნაური იყოს, ციხოსან-მონასტროსანი და მამული დიდი [ჰქონდეს], მისი სისხლი ოცი ათასი თეთრი იყოს... (ბს, 2).

ეს ცნობები მნიშვნელოვანია იმით, რომ ავსებს და განმარტავს ჩვენს კოდექსში მოცემულ მოკლე მითითებებს; საშუალებას გვაძლევს დავაზუსტოთ, როგორ შეიძლება გავიგოთ შემდეგი ფორმულირება: „(და თუ აზნაური მოკლან)... მის გუარსა ზედა დაიურვონ სისხლი“ (გს, 4).

აზნაურის „ფასი“, როგორც ჩანს, სამი ელემენტით განისაზღვრება: მისი სამსახურის ხარისხი, გარკვეული ნოდების ფლობა („...სასახლის“), ციხის, მონასტრის ან დიდი მამულის ქონა-არქონის ფაქტი. „ღირსეული სამსახურის“ ცნება ბუნდოვანი რჩება და სიუზერენის შეფასებაზეა დამოკიდებული: ყოველ შემთხვევაში, ჩვენ არანაირი ცნობა არ გაგვაჩნია ამასთან დაკავშირებით. „ტაძრეულის“ ხარისხი კი, პირიქით, მკვეთრად განსაზღვრულია. სიტყვა მომდინარეობს „ტაძრიდან“ (სამეფო სასახლე) (საბა, 639) და ნიშნავს „სამეფო აზნაურს“. VII საუკუნის ბოლოს „სამეფო აზნაურები“ იყვნენ სამეფო კარის დიდებულები და განსხვავდებოდნენ ერისთავებისგან. იმდროინდელი ქრონიკა გვეუბნება: „ტაძრეულისა მათისა და ნათესავი ერისთავთა“ (ქრ. I, 237). მოგვიანებით: „ამისა შემდგომად მოვიდა არჩილ კახეთად, და ყოველითა ტაძრეულითა მისთა მიუბოძა კახეთი, და აზნაურ ყვნა იგინი“ (ქრ. I, 243). ასეთია ფეოდალთა ამ სპეციფიკური კა-

ტეგორიის წარმომავლობა: მეფე უწყალობებს თავის ტაძრეულს ერთ-ერთ ფეოდალს სამეფოს რომელიმე პროვინციიდან. შემდგომში ეს ტერმინი შეესაბამება ნებისმიერ აზნაურს, რომელიც პირდაპირ მეფისგან იღებს მამულს, მაშინაც თუკი ის არაა სასახლის წარჩინებული. მაგალითად, XVI საუკუნეში, სიმონ I ასაჩუქრებს ერთ კაცს განუული სამსახურისთვის:

და ებოძა ყმა და საჭელო და სხუა საბოძვარი მრავალი და მიერითგან აზნაურ იქმნა კაცი იგი (ქრ. II, 535).

ტაძრეული აზნაური ინარჩუნებდა სამეფო სიგელს, რაც მას ხელს არ უშლიდა სხვა სენიორთან ურთიერთობაში.

მეფე გიორგი V-ის კანონმდებლობით, თუკი ხევისბერი კლავს განმგებელს, მას ართმევენ „ციხესა და მამულს“ (გს, 5.1). შესაძლებელია, „ციხე“ ნიშნავდეს მხოლოდ საგვარეულო კოშკს, ქართული მთისთვის დამახასიათებელ გამაგრებულ სახლს; რადგან ვიცით, რომ ხევისბერი ადგილობრივი მეთაურია, შამანის მიერ არჩეული ქურუმი და ფეოდალურ იერარქიასთან კავშირი არა აქვს. მაგრამ 26-ე მუხლში ციხის ცნება მოიცავს როგორც მთიელების კოშკს, ასევე ფეოდალის ციხე-სიმაგრეს: „დარბაზით უბრძანებლად ვისცა ციხე დაუქციონ...“. აზნაური, ერისთავის მსგავსად, შეიძლება ფლობდეს ან არ ფლობდეს ციხესიმაგრეს, და ეს ელემენტი აუცილებლად არის გათვალისწინებული მისი გვარის საფასურის განსაზღვრისას.

ეს საფასური დამოკიდებული იყო იმაზე, თუ რა სახელით სარგებლობდა გვარი ადგილობრივ საზოგადოებაში. მეფეც ალბათ ამ ფაქტორს ითვალისწინებს, როდესაც ისეთ დანაშაულს ეხება, რომლისთვისაც საფასურს არ ადგენს და ამ უფლებას მსაჯულებსა და „რასაც გუარისა იყოს“ ანდობს. მაგალითად, ძმის მკვლელობის შემთხვევაში, სისხლის ფასი უნდა განისაზღვროს მსხვერპლის გვარის შესაბამისად. (გს, 17.2). შეფასების ეს ელემენტი მოქმედებდა აზნაურთა კატეგორიისთვისაც, რადგან ზოგიერთ მათგანს ნოდება მთიელებში თავისი გვარის მიხედვით ჰქონდა; სწორედ ამგვარად იქცნენ ლუდუშაურები, ხევის ძლიერი ოჯახი, არაგვის ერისთავის ვასალებად.

დაბოლოს, დროის ფაქტორიც აუცილებლად უნდა გავითვალისწინოთ; აქამდე თანადროულ ფაქტებს განვიხილავდით: მამუ-

ლის ხარისხობრივი და რაოდენობრივი მონაცემებით *hic et nunc*. „ათაბაგთა სამართალი“ მიუთითებს, რომ ხანგრძლივობის ცნება შემოდის აზნაურის სტატუსის განსაზღვრისას: „მცირე“ აზნაურად ითვლება, თუკი ფეოდი უკვე სამ თაობაზე მეტს გადაეცემა. სამაგიეროდ:

ესრეთ რომე მესამე ნათესავი იყოს, რომე მცრობა დაენყოს, თუ პატრონი გასწყრომოდეს საქმესა რასმე ზედა და ჩამომცროს, პატრონმანვე შეინყნაროს, – პირველივე სისხლი უბრჭონ (ბს, 3. 2, ვერსია A).

ასე რომე მესამე ნათესავი იყოს, რომე დამცრობა დაენყოს, და, თუ პატრონი გასწყრომოდეს მამასა თუ შვილსა საქმესა რასმე ზედა, ჩამომცროს, და პატრონმანვე შეინყალოს და ბჭეთა პირველივე მისის გვარის საპატიო სისხლი უბრძანოს, იგი დაუურვოს

B ვერსიის დახმარებით, რომელიც უფრო დეტალურია, შეგვიძლია ამ ბუნდოვანი პარაგრაფის „თარგმნა“: მოკლული აზნაურის პაპამ დანაშაული ჩაიდინა. სიუზერენმა იგი დასაჯა მამულის გარკვეული ნაწილის ჩამორთმევით. ახლანდელი სიუზერენი პატიობს მის შთამომავლებს და შეინყნარებს მათ; ამ შემთხვევაში, აზნაურის სისხლი კვლავ თავის ნორმალურ ფასს იძენს და 20000 თეთრი ღირს, „დამცრობა“ ბათილდება.

თუმცა ამგვარი გადაფასება შეუძლებელია, თუკი ფეოდის ფლობა სამ თაობაზე მეტზე ვრცელდება (ბს, 3.1). ეს პირობა საშუალებას გვაძლევს ნაწილობრივ მაინც ავხსნათ „ღირსების“ ცნება: „ღირსად“ „ღირსეულად“ ითვლება ვასალი, რომელიც ერთგულ სამსახურს უწევს სენიორს. ეს მოთხოვნა ვრცელდება მთელ გვარზე და ისევე ეხება აზნაურის წინაპრებს, როგორც თავად მას.

სიუზერენისა და ვასალის უფლებები და ურთიერთვალდებულებები არაა განმარტებული ჩვენს კოდექსში; ასეთი ცნობები უსარგებლოა ეპოქაში, სადაც ვასალური შეთანხმება საზოგადოების ერთ-ერთ საფუძველს წარმოადგენს. საარქივო დოკუმენტები საშუალებას გვაძლევს, განვსაზღვროთ ურთიერთობები ერისთავსა და აზნაურს შორის.

- 1) აზნაური იღებს ფეოდს ერისთავისგან, როგორც ამას „წყალობის წიგნები“ მოწმობენ. აი, ერთი მაგალითი (ლა-პარაკია მამულზე, რომელიც არაგვის საერისთავოს ეკუთვნის):

ესე წყალობის წიგნი გიბოძეთ ჩვენ, არაგვის ერისთავმან, პატრონმა ბარძიმ ასე, რომ მოხვედით კარსა დარბაზისასა ჩვენისასა და თქვენის ბიძაშვილის ყმასა და მამულსა გვეაჯენით, ვისმინეთ აჯა და მოხსენება, თქვენი შეგინწყალეთ და გიბოძეთ შენის ბიძაშვილის გოგიას ბეითალმანი მამული (გვრიტიშვილი, გვ. 242).

- 2) აზნაურს არა აქვს მამულის გასხვისების უფლება პატრონის თანხმობის გარეშე. აი, ერთი ადგილი დოკუმენტიდან, სადაც ჩანს, რომ ვასალი ვალდებულებას იღებს, არ განკარგოს თავისი მამული:

ესე წიგნი მოგართვით თქვენ, ბატონს ჩემს, ამილახვარს ოთარს, მე სოლომონ პატისშვილმა, ასე რომე თუ უთქვენოთ მამული გავეყიდო, როცა დამჭირდეს, და თქვენ არ შეგატყობინოთ და ისე გავეყიდო, ჩემს ყმასა და მამულზე ხელი ამაღებინეთ (გვრიტიშვილი, გვ. 243).

სხვა შემთხვევა (ქსნის საერისთავო): აზნაური ბეჰზანი ლეკების ტყვეა (დალესტნის მუსლიმანი ერი), რომლებიც მოითხოვენ გამოსასყიდს. დედამისი სთხოვს ქსნის ერისთავს ფეოდის გაყიდვის უფლებას. სიუზერენი თანხმდება, მამული სხვა აზნაურზე იყიდება. დოკუმენტი ასეთ მინიშნებას შეიცავს: „ჩვენ ერისთავის დასტურით გაყიდა და იყიდა“ (გვრიტიშვილი, გვ. 240).

„ათაბაგთა სამართალი“ (გიორგი ბრწყინვალის სამართალზე ადრინდელი) კარგად აზუსტებს ამ ვალდებულებას:

საკარგავისა გასყიდვა ცუდი იქნება პატრონისა უმონმებელად... (ბს, 45).

- 3) ერისთავს შეუძლია ჩამოართვას ბოძებული ფეოდი აზნაურს (მაგ. იხ. გვ., გვ. 242). მას უფლება აქვს სხვა აზნაურს უბოძოს თავისი მამული და ყმები; მაგრამ ამ შემთხვევაში, ვასალს შეუძლია თავი გაითავისუფლოს დამოკიდე-

ბულებისგან ფეოდზე უარის თქმით (გვრიტიშვილი, გვ. 247-249).

- 4) ვასალური შეთანხმება შესაძლებელია გაბათილდეს რომელიმე მხარის ინიციატივით. თუმცა, ყველა შემთხვევაში, მამულის მფლობელად სიუზერენი რჩება. მოვიყვანოთ ერთ საინტერესო მაგალითს; საქმე ეხება ერისთავ ციციშვილის მიერ თავის აზნაურ უზნაძისადმი მინერილ ნერილს (იხ. გვრიტიშვილი, გვ. 248).

ეს მცირე ზომის დოკუმენტი კარგად წარმოაჩენს სენიორისა და ვასალის ურთიერთობებს. აზნაური შეწყალებას სხვა ერისთავს სთხოვს. საქმე ეხება ყოფილ-ფეოდს; მისმა მესაკუთრე სიუზერენმა იგი თავის ვასალ ერისთავებს ჩამოართვა. როდესაც აზნაური გადანყვეტს პირველ პატრონებთან დაბრუნებას, ისინი ცდილობენ დაკარგული მამულის ხელახლა მოპოვებას, რათა შემდგომ მონანიე ვასალს გადასცენ. საინტერესოა, ვინ არის ციციშვილების სიუზერენი: ერისთავთ-ერისთავი თუ თავად მეფე? მეორე ვარაუდი უფრო დამაჯერებელია, მაგრამ ამის დასასაბუთებლად უფრო მეტი დოკუმენტი ან თბილისში არსებული გამოუცემელი არქივებია საჭირო.

„აზნაური“ ქართული ფეოდალური სისტემის არსებით ელემენტს წარმოადგენს, რადგანაც ყოველი საერისთავო ნაწილდება ფეოდებად, რომელსაც აზნაურები ფლობენ. ამგვარად, არაგვის საერისთავო თორმეტ სააზნაუროს (აზნაურის მამულს) ითვლიდა, რომელთა სახელებიც ჩვენთვის კარგად ცნობილია (გვრიტიშვილი, გვ. 241). მათი მფლობელები არაგვის ერისთავის ვასალები არიან. ისინი მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ პროვინციის და აქედან გამომდინარე, სამეფოს ცხოვრებაში. ისინი ახდენდნენ მიწების ექსპლუატაციას და იცავდნენ ერისთავის სასარგებლოდ შექმნილ სიმდიდრეს. მათზე იყო დაყრდნობილი საერისთავოს სამხედრო ძალა, რადგან მათი სამსახურის ძირითადი არსს სიუზერენისთვის და მისი შუამავლობით კი – მეფისთვის მეომრების გამოყვანა წარმოადგენდა. აზნაურების, როგორც საზოგადოების მამოძრავებელი ძალის, მნიშვნელობა არ შეიძლება გამოპარვოდა ჩვენი კოდექსის ავტორს, გიორგი V-ს; თუმცა აზნაურებს აქ დიდი ადგილი არ უკავიათ: ისინი მხოლოდ ორჯერ

და, ასე ვთქვათ, შემთხვევით არიან მოხსენიებული, მხოლოდ სხვა სოციალურ კატეგორიებთან მიმართებაში და განსაკუთრებულ შემთხვევაში. მუხ. 4: აზნაური აქ ნახსენებია მხოლოდ, როგორც „განმგებლის“ შესაძლო სახეობა. მუხ. 30.2: მას მოკრძალებული ადგილი უკავია ხევისბურის გვერდით როგორც მსუბუქი სამართალდარღვევის („უარზანგობა“) მსხვერპლს. საგანგებოდ აზნაურს არც ერთი მუხლი არ ეხება, მაშინ როცა ისეთი დაბალი კლასები, როგორებიცაა ჰეროვანი და „ლომისის გლეხი“, ცალკე რუბრიკის ობიექტები არიან (ორი მუხლი და ხუთი პარაგრაფი ლომისის გლეხისთვის).

ეს დისპროპორცია შემთხვევითი არაა, იგი კანონმდებელი მეფის მიზანს შეესაბამება და მაშინ მივიღებთ მხედველობაში, როდესაც გავაანალიზებთ კოდექსში მოცემულ სხვადასხვა სოციალურ კატეგორიებს შორის ურთიერთობებს. ეს უფრო ნათელი გახდება თუკი გავითვალისწინებთ იმ პირის მდგომარეობას, რომელსაც სისხლის ფასი აზნაურის დონეზე აყენებს, მაგრამ ფუნქციები ერისთავთან ათანაბრებს: ესაა განმგებელი. მაგრამ სანამ მასზე ვისაუბრებდეთ, საჭიროა სხვა ფეოდალური კატეგორიის შესწავლა: საუბარია გლეხებზე. „განმგებელი“ მეფის მოხელეა და ვასალურ იერარქიაში არ შედის. გლეხის სამართლებრივი და სოციალური მდგომარეობა კი, პირიქით, მასსა და სენიორს შორის ჩამოყალიბებული პირადი ურთიერთობებით განისაზღვრება.

2. გლეხები

გლეხებს კოდექსში ცოტა ადგილი უკავია. თუ არ ჩავთვლით „ლომისის გლეხს“, რომელსაც განსაკუთრებული სტატუსი აქვს, „სოფლიონი“ მხოლოდ ერთხელაა მოხსენიებული. საქმე ეხება სამხედრო სამსახურს: თუ რომელიმე ტერიტორია, სოფელი ან კაცი დროულად არ პასუხობს ერისთავის ან განმგებლის სალაშქროდ მოწოდებას, ერთი წლით ჩამოერთმევა მამული და დაეკისრება ერთი ხარი. „ესე ჰეროვნისა და სოფლიონისა იყოს“, აზუსტებს ტექსტი. მხოლოდ აქაა მოხსენიებული გლეხი როგორც ინდივიდი. ასეთი იშვიათობა უჩვეულოა, თუკი შევადარებთ გიორგი მეფის კოდექსს და ათაბაგთა სამართალს, რომელიც იგივე ეპოქაშია შედგენილი. ამ უკანასკნელში გლეხთა კატეგორია მნიშ-

ენელოვან როლს ასრულებს და მრავალრიცხოვანი განჩინებების საგანს წარმოადგენს. ჩვენ უკვე ვიცით ამ დისპოზიციის მიზეზი. არაგვის საერისთავოში ჟეოდალური რეჟიმი ეჯახებოდა ქართული მთის ტრადიციული საზოგადოების სტრუქტურას, რომელიც გვაროვნულ ურთიერთობებზეა დამყარებული. ასეთი საზოგადოებისთვის ინდივიდი იმით უფრო განისაზღვრება, რა ადგილი აქვს ოჯახურ ურთიერთობებში, ვიდრე სამართლებრივი მდგომარეობით. ამიტომაც, გლეხები ჩვენს კოდექსში განხილულია როგორც სასოფლო თემი: ფორმულირება „რომელიც ქვეყანა და თემი“ ნათლად გვიჩვენებს, რომ კანონმდებელი მხედველობაში იღებს კოლექტივს და არა მასში შემავალ ინდივიდებს. ეს უკანასკნელი მოხსენიებულია მხოლოდ, როგორც თემის წევრი და არა – რომელიმე სოციალური კატეგორიის წარმომადგენელი (გამონაკლისს წარმოადგენს მუხ. 19: ტექსტი უბრალოდ ამბობს „ერთი კაცი“: „და თუ ერთ კაცს ეფათერაკოს განმგებელი...“ (მუხ. 3.1).

გამოდის თითქოს გლეხობა არ არსებობდა, როგორც სოციალური კლასი. ეს ჩანს იმ ტერმინებში, რომლებსაც კანონმდებელი მეფე იყენებს. ჩვენ შემოვინახავთ ცალკე განსახილველად ტერმინს – „ლომისის გლეხი“. ასე რომ, მხოლოდ ერთი სიტყვა გვრჩება, რომელიც გლეხს აღნიშნავს: „სოფლიონი“. ეს ფორმა ხალხურია, სწორი ვარიანტია „მსოფლიონი“, როგორც IX-XII საუკუნეების. ტექსტებში გვხვდება. მაგალითად „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“: „მსოფლიონი ერისკაცი“.¹⁹ დავით აღმაშენებლის მეფობის ქრონიკაში (XI ს): „რამეთუ ვერცა მსოფლიო ვინმე და ვერცა მოქალაქე...“ (ქრ. I, 356). „...ვითარცა უსწავლელნი და ყოვლად მსოფლიონი“ (ქრ. I, 357). აღსანიშნავია, რომ ტერმინი არ გამოხატავს სოციალურ კატეგორიას, იგი უბრალოდ უპირისპირდება „მოქალაქეს“.

თუმცა გიორგი მეფეს შეეძლო გამოეყენებინა ტერმინი „ყმა“, რომელიც ხშირად იხმარებოდა მისი ეპოქის სამართლებრივ დოკუმენტებში. ვნახეთ, რომ „ათაბაგთა სამართალი“ იყენებს ტერმინს „გლეხის“ მნიშვნელობით (ამჯერად იგი უპირისპირდება არა „მოქალაქეს“, არამედ „ბატონს“, „პატრონს“). ტერმინი „ყმა“

19 გ. მერჩულე, „ცხოვრება...“, მარის რედ., 1911, გვ. 43; ყუბანეიშვილის რედ., 1948, გვ. 136. ფაქტობრივად, მეორე გამოცემა ზუსტად და უბრალოდ იმეორებს მარის მიერ დადგენილ ტექსტს.

ჩვენს ტექსტში ფიგურირებს, თუმცა ძალიან სპეციფიკური მნიშვნელობა აქვს:

და მას რბევასა შიგან ოდეს იგი მოასაბიე მომკუდარიყოს, მისის სახლის კაცთა და მისთა ყმათა სანივთო რა ეშოვნოს... (მუხ. 40.4).

„ყმა“ აქ ნიშნავს „valei“ – ის, ვინც თან ახლავს მძარცველს და ეხმარება მას თვისი ქმედების აღსრულებაში. მას არავითარი კავშირი არა აქვს „გლეხთან“. კანონმდებელმა თავი აარიდა ფეოდალურ საზოგადოებაში გლეხის ადგილის ჩვენებას. უნდა აღინიშნოს, რომ აქ საქმე არ გვაქვს განსაკუთრებულ ლექსიკასთან, რაც ჩვენი კოდექსისთვისაა დამახასიათებელი. როცა მეფეს სურს ფეოდალური ცნების გადმოცემა, ამას პირდაპირ აკეთებს და საკუთარ ტერმინსაც გეთავაზობს, როგორც ეს „ლომისის გლეხის“ შემთხვევაში ვნახეთ:

ლომისისა ვინც გლეხი მოკლას, თუ მეფეთაგან შეწირულია, გინა სხუათა ვისგანმე, ათას ხუთასი თეთრი დაეურვოს (41.1).

აქ გამოყენებულია სიტყვა „გლეხი“, რომელიც უნდა გადმოგვეცა სიტყვით „serf“; ესაა გლეხი, რომელიც ეკუთვნის თავის პატრონს, მაგრამ გარკვეული უფლებებიც აქვს. ტერმინი გვხვდება X საუკუნეში. გვიანდელ ტექსტებში, ძირითადად ქრონიკებსა და იურიდიულ დოკუმენტებში. ვიცით, რომ ლომისი ქართული მთის წმინდა გიორგის სალოცავია, ამას კოდექსის შესავალიც მოწმობს:

დარიელთ მობრუნებულთა ვილოცეთ ლომისის მთავარმონამის წინაშე (მუხ. 4).

ამ ეკლესიას დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა რადგან ერთადერთია, სადაც მეფე ჩერდება სალოცავად მთაში მოგზაურობის დროს. ჩვენს დროშიც, ეს სალოცავი საკმაოდ ცნობილია და მის შესახებ ბევრი ლეგენდა – ხშირად ნამდვილი მითიც კი – არსებობს. (გ. შარაშიძე, SGR, 6, თავი I; ვირსალაძე, გვ. 304-307). ამიტომ ბუნებრივი იყო, რომ ლომისას ჰქონდა საკუთარი მიწები და ფლობდა გლეხებსაც, რომლებიც ორ კატეგორიად იყოფოდნენ: „მეფისგან“ ან „სხვა ვინმესგან“ ბოძებული. ეს ფენომენი მიღებული იყო ფეოდალურ საქართველოში. ხშირად მეფე, ერისთავი, სენიორი გადასცემდა ეკლესიას ან სამამულო მონასტერს გლე-

ხებს. ჩუქების სიგელებსა და აქტებში ეს კარგად ჩანს. 1474 წელს არაგვის ერისთავი ბოდორმის მონასტერს გადასცემს სოფელ ხანდაკს (ჟორდანი, II, 291). „გერგეტის ქრონიკის“ მიხედვით, ინდო ზეჟაძე გადასცემს ხევში არსებულ სამების ტაძარს მინის ნაწილს. ყველაფერი ეს ბუნებრივია და არავითარ პრობლემას არ ქმნის.

თუმცა არსებობს ერთი უცნაურობა, რომელიც ახსნას მოითხოვს: სისხლის განსაკუთრებულად მაღალი საფასური; 1500 თეთრი, ეს ჰეროვანისთვის გათვალისწინებულ საფასურზე მეტია. დისპროპორცია გლეხის მოკრძალებულ მდგომარეობასა და იმ ღირებულებას შორის, რომელსაც 41-ე მუხლი ანიჭებს, მიანიშნებს ერთი გარკვეული კატეგორიის, კერძოდ „საყდრისშვილების“ პრივილეგიებულ პოზიციაზე. ეს კატეგორია არსებობს იმავე ეპოქაში და იმავე ტერიტორიაზე, სადაც „ლომისას გლეხი“; XIV საუკუნეში, აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში. მეფე ბაგრატ V (1360-1393) აახლებს „ძველ სიგელს“, რომელიც გერგეტის (ხევი, არაგვის საერისთავოს ჩრდილოეთი ნაწილი) მცხოვრებლებს ეხება; ისინი მოხსენიებულნი არიან როგორც „საყდრისშვილები“ და „წმინდა სამების მსახურები“. ტექსტი აზუსტებს, რომ მათი სისხლის ფასი მაღალია ძველი სიგელის შესაბამისად (მაკალათია, 1934, გვ. 228).

ამგვარად, ეს კატეგორია არსებობდა XIV საუკუნემდე (პირველ წლებში მაინც). ის სხვა დოკუმენტებშიც გვხვდება. მაგალითად, XV საუკუნეში მთავარეპისკოპოსი გერასიმე სწერს კათოლიკოს მიქელს (1420-1428), რომლითაც უდასტურებს „საყდრისშვილების“ ერთგულებას; ამკარაა, რომ ესაა პრივილეგიებული ჯგუფი, რომელიც განსაზღვრულ სამსახურს ასრულებს.²⁰ ზემოხსენებული „გერგეტის ქრონიკა“ შეიცავს 1439 წელს ხევის მთიელების მიერ შედგენილ ტექსტს, რომელიც გამოსცა კ. შარაშიძემ (კ. შარაშიძე, 1954, გვ. 271-273). საყდრისშვილები დამოკიდებულნი არიან კათოლიკოსზე და მხოლოდ მის წინაშე აქვთ ვალდებულებები; აღასრულებენ რელიგიურ მსახურებას სალოცავის წინაშე და ისეთი ევალეზათ საეკლესიო მითითებების დაცვა, როგორიცაა მარხვა, უქმე კვირა დღის შენახვა

20 ამ წერილის ტექსტი ნაწილობრივ გამოქვეყნდა ჟორდანის „ქრონიკებში“, II, გვ. 226-227. ბოლო გამოცემა, სრული და კომენტარებული, ეკუთვნის კ. შარაშიძეს, 1961, გვ. 23-24.

და სხვ. ქართველი sanctuarii ერთნაირი პატივით არ სარგებლობენ: ერთნი, როგორც ხევში, მნიშვნელოვან ფუნქციას ასრულებდნენ; მეორენი უბრალოდ განსაკუთრებული სტატუსის მქონე გლეხები იყვნენ.

საკითხავია, ხომ არ მიეკუთვნება ამ კატეგორიას „ლომისის გლეხი“? ეს ვარაუდი ხსნის მათი სისხლის მაღალ საფასურს და იმას, რომ ისინი მოხსენიებულია როგორც „სოფლიონის“ ანონიმური მასისგან გამორჩეული ჯგუფი. რადგან „მონმინდარები“ არსებობდნენ ხევში, გერგეტსა და სიონში, რატომ არ უნდა ყოფილიყვნენ ლომისაში, მთიულეთის ერთ-ერთ ისეთ დიდ სალოცავში, როგორიც ხევში იყო ზემოხსენებული ორი? ყოველ შემთხვევაში, რა პასუხიც არ უნდა გაეცეს ამ შეკითხვას, ერთი ფაქტი უდავოა: კანონმდებელი არ განიხილავს გლეხობას, როგორც სოციალურ კლასს და კოდექსში საერთოდ გვერდს უვლის მას. ამგვარი დამოკიდებულება ორი ვასალური კატეგორიის (აზნაურები და გლეხები) მიმართ ძალიან განსხვავდება იმისგან, თუ როგორ განიხილავს მეფე თავის კანონთა კრებულში მოხელეებს, კერძოდ განმგებელს.

3. განმგებელი

ცნება, რომელსაც ტერმინი გამოხატავს და სოციალური რეალობა, რომელსაც ეხება, განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია.

ამ ტერმინის ორივე მნიშვნელობა, რომელიც სახარებაში გვხვდება, ძალიან საინტერესოა, რადგან ისინი ერთ მნიშვნელობაში ერთიანდება შუასაუკუნეების ტექსტებში. დავაზუსტებთ, რომ „განმგებელი“ არის არსებითი სახელი, რომელიც მომდინარეობს ზმნისგან „გან-გე-ბა“ (ძირი -გ-). სწორედ იგი გვხვდება სახარების ქართულ თარგმანში: 1) „აღდგენის“ მნიშვნელობით, მათე 4; 21: „გან-რაჲ-აგებდეს ბადეთა მათთა“ (სხვა ვერსიაში: „აკერებდნენ...“); ასევე მარკოზი 1; 19: „და იგინი განაგებდეს ბადესა ნავსა შინა“ 2) „და ვითარცა იწყო განგებად“, მათე 18; 24.

აქ ორი იდეაა წარმოდგენილი: იმ ელემენტთა მონესრიგება, რომელსაც ფლობ; ვინმეს მიმართ ნესრიგზე პასუხისმგებლობის ქონა. ეს ორივე გვხვდება ქრონიკებში.²¹

უძველესი ტექსტები ხშირად მას ხმარობენ შემდეგი მნიშვნელობით: „პატრონი, სუვერენი, ის, ვინც განაგებს“. დასაბამიდან საქართველოს სამეფო შვიდ გმირს შორის იყო განანილებული: „და ამათ შვიდთავე გმირთა ზედა იყო განმგებელ და უფალ პაოს. და ესე ყოველნი იყვნენ მორჩილ პაოსისა“ (ქრ. I, 6). იგივე ფორმულირებით შეგვიძლია დავახასიათოთ ლეგენდარული გმირი მცხეთოსი: „და ესე იყო განმგებ და უფალ მათ ოთხთავე ძმათა ზედა“ (ქრ. I, 9). მეორე ტექსტში გამოყენებულია სიტყვას „განმგებ“, ესაა „განმგებელის“ ეკვივალენტი. ის, ვინც ამ წოდებას ატარებს, მეფობს სამეფოს ყველა სხვა უმაღლეს პირზე და ყველა მას ემორჩილება.

თამარის მეფობის ხანაში და მონღოლთა ბატონობის პერიოდში (XIX-XIV საუკუნეები), ყურადღება გამახვილებულია ცნებაზე „პასუხისმგებელი პირი, რომელიც განაგებს სხვისი სახელით“. გიორგი IV-ის მეფობის დროს: „იყვნეს განმგებ და განმზრახად ყოველთა საქმეთა...“ (ქრ. I, 370). თამარის მეფობის პერიოდში, სამეფოს დიდებულები შემდეგ ფიცს წარმოთქვამდნენ, რაც ფაქტობრივად უთანაბრდება ამბოხს სამეფო ხელისუფლებისა და მისი წარმომადგენლების წინააღმდეგ:

აღარ ვეძებდით ძველთა ხელისუფალთა და გამგებელთა საქმისათა ფარსმანსა ქუეშე მყოფნი, ვინათგან მათგან დაძრცვილნი და უნატოდ გაძეულნი ვართ, და გვარიანნი და მსახურეულნი სახლნი უპატიოდ და უსახელოდ გასრულ ვართ უგვართა და უხმართაგან (ქრ. II, 30).

ორ ფეოდალურ კატეგორიას შორის განსხვავება აქ მკვეთრად გამოხატული, აზნაურები, რომლებსაც „პატივი“ აქვთ და ასრულებენ გარკვეულ „სამსახურს“ და მეორე მხრივ, სამეფო მოხელეები, რომლებიც ძალაუფლებას ფლობენ არა ეასალური შეთანხმების გამო, არამედ თავიანთი ფუნქციიდან, რომელიც უცებ გამოეცალათ ხელიდან. ეს უმაღლესი პირები, რომლებსაც

21 უნდა აღინიშნოს, რომ სახელზე „განგება“ იხმარება ძირითადად „მმართველობის, მეფობის“ მნიშვნელობით.

ქართველი დიდებულები ავინროვებენ, არიან „ხელისუფალნი“ და „განმგებელნი“. ამბოხებული ერისთავები, რომლებიც ამ ფიცს წარმოთქვამენ, ამიერიდან უარს ამბობენ დამორჩილდნენ იმათ, ვისაც მეფისგან აქვთ ძალაუფლება და სიუზერენსა და ვასალს (ესე იგი მეფესა და ერისთავებს) შორის დგანან. მემამულე ასახელებს ამ ნოდების მფობელებს: ყუბასარი – ამირსპასალარი, აფრიდონი – მსახურთუხუცესი, ყურთლუ-არსლანი – მეჭურჭლეთუხუცესი (ქრ. II, 30). სამივე წარჩინებულს თავისი ფუნქცია მინიჭებული ჰქონდა თამარის მამის, ძლევამოსილ გიორგი III-გან (ქრ. II, 25). თანამედროვე ტერმინოლოგიით, ისინი მინისტრები არიან. „ხელმწიფის კარის გარიგება“ მათ ვეზირებში მოიხსენიებს და აზუსტებს, რომ ისინი პირველ ვეზირთან შედარებით დაბალ საფეხურზე დგანან (თაყაიშვილის გამოცემა, გვ. 12-14). ამგვარად, ამბოხებულ ერისთავთა ფიცი მიმართულია სამეფოს უმაღლესი პირების მიმართ, რომლებიც მართავენ ქვეყანას. სწორედ ისინი არიან „ხელისუფლები“ და „განმგებლები“.

ტექსტი გვიჩვენებს, რომ ისინი სენიორალური იერარქიის მიღმა დგანან და ყველანაირი ვასალური შეთანხმებისგან დამოუკიდებლად იქცევიან და მათი ძალაუფლება ფეოდალ ერისთავების ქონებასა და პრივილეგიებზეც ვრცელდება. ისინი განაგებენ ქვეყნის საქმეებს და მხოლოდ მეფის წინაშე არიან პასუხისმგებელი. ბევრად მოკრძალებულ დონეზე, ამ მახასიათებლებმა შეიძლება გამოსატოს ჩვენს კოდექსში მოცემული „განმგებლის“ ფუნქცია.

როგორც ქრონიკაში მოცემული „განმგებელი“, ისიც მეფის სახელით განაგებს და არც ადგილობრივ სოციალურ კატეგორიას, არც სამოხელეო სისტემას არ განეკუთვნება. ფაქტობრივად, ის უცხოა ქართველ მთიელთა არქაული საზოგადოებისთვის, რომელიც ადმინისტრაციული მმართველობის ცნებას გამოირიცხავს, რადგან ძალაუფლებას იქ რელიგიური ფესვები აქვს და საქმეების მოგვარება გვარებს შორის ურთიერთობებით ხდება (გ. შარაშიძე, 1968, 1, თავი 1-2 და 3, თავი 2-3). „განმგებელი“ არ ფიგურირებს იმ ადგილობრივ პირებს შორის, რომლებსაც მეფემ რჩევა ჰკითხა (ხევისბერი და პეროვანები), არც მათ შორის, ვინც თბილისში მიიწვია კანონთა კრებულის შესადგენად. შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ „ხევისბერი“ შეესაბამება „განმგებელს“, მაგრამ

რაში სჭირდებოდა მეფეს ორი ტერმინი ერთი ფუნქციის გამო-
სახატავად.

სხვა მხრივ, იგი განსხვავდება ერისთავისგან და აზნაურისგან.
უამრავი დავა შეიძლება გადამწყდეს ერისთავის და განმგებლის
მიერ (მუხ. 6, 7, 11, 18, 19, 27, 28, 44 და ა.შ.): ასე რომ, საქმე არ
ეხება ერთსა და იმავე პიროვნებას. უფრო მეტიც, განმგებლის
სისხლი უფრო ნაკლებადაა შეფასებული, ვიდრე – ერისთავის:
6/12. ჩვენთვის ცნობილია, რომ შესაძლებელია აზნაური იყოს
განმგებელი (მუხ. 4): ეს შემთხვევა მიუთითებს, რომ ორ სხვა-
დასხვა პირზეა საუბარი, წინააღმდეგ შემთხვევაში მათი იდენტო-
ბის მინიშნება ყოველგვარ აზრს მოკლებული იქნებოდა.

განმგებელი არ მიეკუთვნება არც ადგილობრივ იერარქიას,
არც სააზნაურო სისტემას, ასე რომ, იგი შესაძლებელია იყოს
მხოლოდ მეფის, ცენტრალური ხელისუფლების წარმომადგენე-
ლი. კოდექსი ორ ადგილას უსვამს ხაზს სამეფო ტახტთან მისი
ურთიერთობების სპეციფიკურობას:

1) მუხ. 2. 1: „(...) მსახური იყოს განმგებლად“; მუხ. 4: „და
თუ აზნაური იყოს განმგებლად“. აქედან გამომდინარე, შესაძ-
ლებელია „იყოს განმგებლად“ სამეფო კარის წარჩინებული ან
აზნაური: სხვა შესაძლებლობა არ განიხილება. „მსახური“ – ესაა
სამეფო კარის მოხელე: ცნება გულისხმობს ყველა წარჩინებულს,
რომელიც პირდაპირ მეფეს ემსახურება, პირველი ვეზირიდან
დაწყებული, უბრალო ხელმწივრით ან მონადირით დამთავრებუ-
ლი. ტერმინი მხოლოდ ამ მნიშვნელობით გვხვდება XII-XIV საუკუ-
ნეების დოკუმენტებში (ქრ. II, 30, 33, 110, 337). თუმცა არ უნდა
აგვერიოს ეს მნიშვნელობა იმაში, რაც უფრო გვიანდელ ეპოქაში,
XVIII საუკუნის დასაწყისში, გვხვდება: ამ პერიოდში „მსახური“
აღნიშნავს გლეხის გარკვეულ კატეგორიას. ვახტანგ VI-ის სამარ-
თალში (XVIII საუკუნე), მსახური მოიხსენიება ყმასა და აზნაურს
შორის (ვახტანგ VI-ის სამართალი, მუხ: 12, 32, 33), ესაა გლე-
ხი, რომელიც პრივილეგიებით სარგებლობს და განსაზღვრული
ვალდებულებები აკისრია; ის გარკვეულ ფუნქციას ასრულებს
სენიორის სახლში. მაგრამ გიორგი V-ის მეფობის ხანაში, XIV სა-
უკუნეში, „მსახური“ ჯერ კიდევ სამეფო კარის წარჩინებულია.
„ათაბაგთა სამართალი“ არავითარ ეჭვს არ ტოვებს ამასთან და-
კავშირებით: „თუ დიდებულს, გინა აზნაურს, გინა მსახურსა...“

(მუხ. 78). . ამგვარად, დიდებულთა კლასი ორ კატეგორიად იყოფა: „აზნაურებად“ და „ნარჩინებულებად“ (სამეფო კარის მოხელეებად). ეს იერარქია დადასტურებულია ქრონიკებში: „თავადნი ჩინებულნი აზნაურნი და მსახურნი“ (ქრ. II, 337); „მრავალნი თავადნი და აზნაურნი და მსახურნი ქართლისანი“ (ქრ. II, 511).

ამრიგად, ჩვენი კოდექსის მე-2 და მე-4 მუხლებში მოცემული ალტერნატივა ექვემდებარება ეპოქაში მოქმედ იერარქიულ წყობას და შეესაბამება სხვა წყაროებში მოცემულ ფორმულირებას: „თუ აზნაური...თუ ნარჩინებული“. განმგებელი ერთ-ერთ ამ კატეგორიას უნდა მიეკუთვნებოდეს. მეორე შემთხვევაში, იგულისხმება, რომ მას მეფე ანიჭებს გარკვეულ ფუნქციას, რადგან ნარჩინებული სამეფო კარის მოხელეა. სავარაუდოა, რომ პირველ შემთხვევაში ასეა. აზნაური თავისზე მაღლა მდგომი პირისგან – ერისთავისგან ან მეფისგან – იღებს განმგებლის ფუნქციას. იგი ერთგვარი შუამავალია ადგილობრივ ინსტანციებსა (მთის თუ ფედალური) და სამეფო ხელისუფლებას შორის, რომელიც მას ანიჭებს ხშირ შემთხვევაში ერისთავთან გათანაბრებულ როლს. ფორმულირება „ერისთავი და განმგებელი“ ათზე მეტჯერ გვხვდება გიორგი მეფის კოდექსში. ასეთ ვითარებაში, დამაჯერებელი არ იქნება, რომ განმგებელს ვალდებულებებს ერისთავი ანიჭებდეს: ეს უკანასკნელი არ ისურვებდა ვასალისთვის თავისთან გათანაბრებული უფლებების მინიჭებას, რაც მას პირაპირ დააკავშირებდა სამეფო კართან. ამრიგად, განმგებელს ფუნქციას ანიჭებს მხოლოდ და მხოლოდ მეფე.

2) ეს დასკვნა დასტურდება იმ აღსანიშნავი ფაქტით, რომელიც მოწმობს სამეფო ხელისუფლების ინტერესს იმ ყველაფრის მიმართ, რაც განმგებელს ეხება. მეფის მხრიდან განსაკუთრებული ყურადღება მხოლოდ განმგებელს ეპყრობა. მე-3 მუხლის მიხედვით, იმ შემთხვევაში თუკი განმგებლის მკვლელს არ შეუძლია მოკლულის ოჯახისთვის სისხლის საფასურის გადახდა, ორი გამოსავალი არეობს: – მკვლელის ქონება სამეფო კარის ხელში გადადის ვალის გადახდამდე; – ან: „სისხლის მქნელისა დარბაზით, ანუ განმგებლის სახლს მეფისგან სისხლი ებოძოს“. ეს ერთადერთი მაგალითია, როცა მეფე ერევა სიხლის საფასურის გადახდის საქმეში, ერთადერთი შემთხვევა, როცა სამეფო ხელისუფლება პასუხისმგებლობას კისრულობს ამ საკითხთან მიმარ-

თებაში (რა თქმა უნდა, იგი სარგებლობს შემთხვევით, თავის სასარგებლოდ ჩამოართვას მკვლელს ქონება და გაზარდოს სამეფო ხაზინა). ამით დასტურდება განსაკუთრებულად მნიშვნელოვანი ურთიერთობა განმგებელსა და სამეფო ხელისუფლებას შორის.

ამგვარად, „განმგებელი“ არის მეფის მოხელე, რომელიც მას პირდაპირ გადასცემს თავისი ძალაუფლების ნაწილს, ფეოდალურ იერარქზე მაღლა და მისგან დამოუკიდებლად: ეს განმარტება შესაბამეობა იმას, რაც XII-XIV საუკუნეების წყაროების ანალიზისას მივიღეთ. ესაა განსხვავება სახელმწიფოს სამსახურში მდგარ განმგებელსა და სუვერენთან დამოკიდებულებით ურთიერთობაში მყოფ სენიორს შორის.

4. ციხისთავი

ციხისთავიც, განმგებლის მსგავსად, წოდებასა და ფუნქციას მეფისგან ფლობს. ჩვენი კოდექსი ციხის ორ სახეობას წარმოგვიდგენს, ესაა: 1) საგვარეულო ან სენიორული ციხესიმაგრე, რომელსაც მუხლი 26 განიხილავს. იგი ეკუთვნის ან სასოფლო თემს ან რომელიმე სოციალურ კატეგორიას. საერთო ჯამში საუბარია გამაგრებულ ნაგებობაზე, რომელიც მამულის ან სოფლის ტერიტორიაზე მდებარეობს. 2) სამეფო ტახტის კუთვნილი ციხესიმაგრე, რაზეც 13-14 მუხლებშია საუბარი და რომლისთვისაც იყო გათვალისწინებული „ციხისთავი“.

სისხლის ფასის მიხედვით, ციხისთავი უფრო დაბალ საფეხურზე დგას, ვიდრე განმგებელი და ხევისბერი: მხოლოდ 3500 თეთრი. ეს პოზიცია დაკავშირებული იყო მხოლოდ და მხოლოდ მის ფუნქციასთან: თუკი მსხვერპლი ყოფილი ციხისთავია, მისი სისხლის ფასი კლებულობს 1200 თეთრამდე. ღირებულების ასეთი შემცირება მნიშვნელოვან მინიშნებას შეიცავს. ის ადასტურებს, რომ ციხისთავი შერჩეული იყო არა აზნაურებს ან წარჩინებულებს, არამედ ადგილობრივ მოსახლეობას შორის. საქმე ეხება მოკრძალებულ პერსონაჟს, რომელსაც კანონმდებელი დაბალ საფეხურზე აყენებს. თუმცა მას სამეფო ხელისუფლება ირჩევს:

...ესრეთ რომ ციხისთავად იდგეს ბრძანებით და არა გარდადგომილ იყოს...“ (13); „თუ უციხისთაო ჯადელი კაცი მოკლას ვინმე,

თუ ციხისთავადაც დგომილიყოს, დაეგდოს და აღარ იყოს ციხისთავად... (14.1).

წოდება „ციხისთავი“ წარმოადგენს ირანული სიტყვის „არ-გაპატი“ (ან დიზპატი) შესატყვისს. ტერმინი მოცემულია იმ პერიოდის დოკუმენტებში, რომლებიც სპარსეთის მიერ საქართველოს დაპყრობას ეხება და მოგვიანებით გვხვდება „ციხის-უფალთან“ ერთად, რომელიც ასევე „ციხის პატრონს“ უნდა ნიშნავდეს, ოღონდ – არა იმავე ფუნქციას. „ციხის-უფალი“ არის ციხესიმაგრის პატრონი, მაგრამ არა გარნიზონის მეთაური (ქრ. I, 298 და 307). პირიქით, ციხისთავი არის ციხის მეთაური, რომელიც ემორჩილება უმაღლეს ხელისუფლებას, მეფეს, სატრაპს ან განმგებელს (ქართველი ერის ისტორია, I, 25). „ევესტათე მცხეთელის ცხოვრება“ გვეუბნება, რომ მცხეთის (დედაქალაქი VI საუკუნეში) ციხისთავი ემორჩილებოდა მარზპანს, რომელიც მართავდა საქართველოს.²²

საინტერესოა იმის აღნიშვნა, რომ საუკუნეების განმავლობაში ირანელების ციხესიმაგრეებს ორი პირი მართავდა:

მიუხედავად იმისა, რომ ორივე შესაბამის ფუნქციას ასრულებდა სხვადასხვა კომპეტენციის ფარგლებში, მოხელეები კანონმდებლის სურვილის შესაბამისად, დიდად იყვნენ ერთმანეთზე დამოკიდებული: მათ მუდმივად ჰქონდათ ერთმანეთზე თვალყურის დევნების შესაძლებლობა (მ-ლ. შომონი, 1962, 17).

ასეთი კანონმდებლობა აქემენიდური სპარსეთიდან მომდინარეობს, მაგრამ დიდხანს შემორჩა; ქსენოფონტეს მიხედვით, გვიანდელ ეპოქაშიც მოქმედებდა. ჩვ. წ. VI საუკუნეში, ქალაქი მცხეთა ჯერ კიდევ ორი სამეფო მოხელის ხელში იყო, რომლებიც ინანილებდნენ მმართველობას, მიუხედავად იმისა, რომ ერთი მათგანი მეორეს ექვემდებარებოდა („ევესტათე მცხეთელის ცხოვრება“, გვ. 313-314). ეს ჩვეულება XIV საუკუნემდე არ შემორჩენილა; ამ შემთხვევაში ის საშუალებას მოგვცემდა აგვეხსნა ერთი დეტალი, რომელიც ჩვენს კოდექსს ეხება; გიორგი V აღნიშნავს, რომ ხადაში უნდა ყოფილიყო ორი ციხისთავი (მუხ. 13). შესაძლებელია თუ არა, რომ კოდექსის რედაქტორზე გავლენა იქონია

²² „ევესტათე მცხეთელის ცხოვრება“; „საქართველოს სამოთხე“, გვ. 313-314; აგრეთვე იმნაიშვილი, 1953, გვ. 160-175.

უკვე გამქრალმა ინსტიტუციამ, რომელიც ჯერ კიდევ ახსოვდათ? ყოველ შემთხვევაში, გიორგი მეფის იგივე საბაბი ჰქონდა ამ ორმაგი მმართველობის შემოღებისა, რაც აქემენიდ სუვერენებს: შეეზღუდა, მკვეთრად განესაზღვრა ციხისთვის უფლებები. ამას ადასტურებს კანონმდებლის მხრიდან ზრუნვა იმაზე, რომ განუსაზღვროს ის უფლებები, რომელსაც ერთი მხრივ მას ანიჭებს სამეფო ციხესიმაგრეზე პასუხისმგებლობის დაკისრებით, მაგრამ მეორე მხრივ უზღუდავს სოციალური იერარქიის დაბალ საფეხურზე დაყენებით. ციხისთვის ძალაუფლება სანახევროდ შემცირებულია, რადგან ეს ფუნქცია ორ პირს აკისრია. კოდექსი ხაზს უსვამს ამ წოდების გარდამავალ ხასიათს, რაც გამოიხატებოდა მეომრის ან გვარის უფროსისადმი გადაცემულ დროებით მმართველობაში.

ვიცი, რომ მეფეს საკმარისი მიზეზები ჰქონდა, რომ ეჭვის თვალით შეეხედა ხადას მცხოვრებლებისთვის: ეს იმ მთიან რეგიონთაგან ერთ-ერთი იყო, რომლის დამორჩილებაც ადვილი არ ყოფილა. უფრო მეტიც, ხადა იყო არაგვის საერისთავოს უმნიშვნელოვანესი ციხესიმაგრე და დიდი როლი ეკისრებოდა ოსებისგან ქვეყნის დასაცავად. ამის გამო, მნიშვნელოვანი იყო სამეფო ხელისუფლების პირდაპირ დაქვემდებარებაში მისი ყოფნა, რითიც მეფე ერთდროულად აიცილებდა თავიდან ადგილობრივ ერისთავთა და მთიელთა მეთაურთა მბრძანებლობას. თუმცა ადგილობრივი ხასიათის მოტივაცია საკმარისი არ იყო მეფის მიერ ციხისთავების მიმართ განაწესების შემოღებისთვის. ეს მხოლოდ ნაწილია იმ სისტემისა, რომელიც გიორგი ბრწყინვალეს გათვალისწინებული ჰქონდა არაგვის საერისთავოსთვის და რითიც სურდა სოციალური სისტემის შეცვლა სამეფო ხელისუფლების შეხედულებათა შესაბამისად. ვნახავთ, რომ კოდექსის მიერ დადგენილი ურთიერთობები საზოგადოების სხვადასხვა კლასებს შორის ქმნის ერთ სისტემას, რომელიც კარგად გააზრებულ მიზანს ემსახურება. ეს საკითხი იქნება შემდეგი თავის საგანი.

თავი IX

გიორგი V-ის კოდექსი და პოლიტიკა

პირველ რიგში, უკეთესი იქნება იმ მიზეზებზე გვესაუბრა, რამაც უბიძგა გიორგი მეფეს, შეედგინა ეს კოდექსი ამ პროვინციისთვის; ეს მიზეზი დოკუმენტის შესავალშიცაა ჩამოყალიბებული. არაგვის საერისთავოში წესრიგის დამყარების შემდეგ მეფე დარწმუნდა, რომ იქ დიდი არეულობა სუფევდა. ამ ვითარებას იგი ორი მიზეზით ხსნის, აქედან ერთი მეორიდან გამომდინარეობს: 1) „სისხლის მსუბუქობა“ (შეს. 6); 2) არ არსებობს კანონი, რომელიც ითვალისწინებს სასჯელს ჩადენილი დანაშაულის ან სამართალდარღვევისთვის (შეს. 3). ბოლო საკითხთან დაკავშირებით §3 მნიშვნელოვან მინიშნებებს შეიცავს; მეფე აღნიშნავს:

- 1) მის წინამორბედებს არ შეუქმნიათ კანონები ამ კუთხისთვის;
- 2) ეს არ მოხდა იმის გამო, რომ შესაძლებელია მათ ხელს აძლევდა არეულობა ანდა ვერ ასწრებდნენ საქმის მოგვარებას.

მხოლოდ პირველმა საკითხმა მიიპყრო მკვლევართა ყურადღება; ისეთი დასკვნების გაკეთების საშუალება მისცა მათ, რომლებიც უფრო მრავლისმეტყველია, ვიდრე კანონმდებლის მიერ წარმოდგენილი მარტივი დასაბუთება. ვახსენოთ ჯერ ურბნელი, რომელმაც უარყო ტექსტის ამ ნაწილის ზოგადი ხასიათი; ამ ავტორის აზრით, გიორგი მეფემ საქართველოს ყველა კუთხისთვის შექმნა კოდექსი და მხოლოდ იმან მოაღწია ჩვენამდე, რომელიც მთისთვის იყო გათვალისწინებული (ნ. ურბნელი, 1890, გვ. 1; იგივე მოსაზრება ბაქრაძესთან, 1886, 1, გვ. 81). თუმცა, როგორც ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, ამ მოსაზრებას სერიოზული საფუძველი არა აქვს (ქართველი ერის ისტორია, I, 94). იგი ტექსტის შესავლის განსხვავებულ ინტერპრეტაციას გვაძლევს:

ამგვარად, საქართველოში მეფე გიორგი ბრწყინვალემდე მხოლოდ მთიულებს არ ჰქონიათ სასამართლოები. დანარჩენ სამეფოში, მაშასადამე, გიორგის დროსაც მოქმედობდა განსვენებულ „ღვთივ გვირგვინოსანთა და სანატრელ მეფეთგან ძეგლითა

განაჩენითა და დადებითა“ განჩენილი სასამართლო წიგნები (ქართული სამართლის ისტორია I, გვ. 94).

ეს დასკვნა გადამეტებული გვეჩვენება, დიდი ქართველი ისტორიკოსი ზედმეტ მნიშვნელობას ანიჭებს შესავალს, რომელიც მხოლოდ ამას გვეუბნება: წინამორბედ მეფეებს არ შეუდგენიათ კანონმდებლობა მთიელებისთვის. და კიდევ, ეს ბოლო მინიშნება მხოლოდ კონტექსტიდან გამომდინარეობს. არადა, შენიღბულად კი არაა მინიშნებული, რომ სამეფოს თითოეული კუთხისთვის ცალკე კანონმდებლობა არსებობდა. შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ქართველმა მეფეებმა გამოსცეს დადგენილებები (ანუ მთელი სამეფოსთვის გათვალისწინებული კანონები) და ედიქტები (ერთი განსაზღვრული რეგიონისთვის გათვალისწინებული კანონები), რომლებიც ჯერ კიდევ მოქმედებდა XIV საუკუნეში, მაგრამ მას მერე დაიკარგა. თუმცა არაფერი მოწმობს და არც საშუალებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ ეს საკანონმდებლო ტექსტები ქმნიდა ერთ სამართლებრივ კორპუსს, რომელიც მთის გარდა საქართველოს ყველა რეგიონს მოიცავდა.

პრობლემა მხოლოდ ისტორიული ხასიათის არაა: ის ეჭვქვეშ აყენებს ჩვენს ახლანდელ მოსაზრებებსაც. ფაქტობრივად, თუკი თითოეულ პროვინციას, არაგვის საერისთავოს გარდა, საკუთარი კოდექსი ჰქონდა, ეს ხარვეზი საკმარისი მიზეზი უნდა ყოფილიყო მეფისთვის კანონთა კრებულის შესადგენად, და ყოველგვარი კამათი აზრს კარგავს. საპირისპირო ვარაუდის შემთხვევაში, თუკი სხვა რეგიონებსაც არ ჰქონდათ კანონმდებლობა, თავისთავად ისმის კითხვა: რატომ აირჩია კანონმდებელმა ეს პროვინცია და არა რომელიმე სხვა?

ამაზე პასუხს თავად ტექსტი მოგვცემს. დაუბრუნდეთ შესავლის §3 – ადგილს, რომელსაც მკვლევრებმა არ მიაქციეს სათანადო ყურადღება; სადაც მეფე გვეუბნება, რომ წინაპრებს „ჰპირიანებოდათ აღრევით ყოფა“. ჯავახიშვილი უსამართლოდ მიიჩნევს წინამორბედთა მიმართ გიორგი მეფის ამ საყვედურს:

„საბუთებითგან არა ჩანს, რამდენად სამართლიანია ამგვარი ბრალდება. უფრო სწორე იქნება, ვგონებ, ვიფიქროთ, რომ საქართველოს მეფეები მთიულების შინაურ საქმეებში არ ერეოდნენ და ადგილობრივ სამართლის საქმეს არ ეხებოდნენ“ (ქართული სამართლის ისტორია, I, 95).

ისტორიკოსის გამჭრიახობა ეჭვქვეშ დგება. მეფის განაცხადი ძალიან მნიშვნელოვანია, და აუცილებლად უნდა ვეძებოთ, რა ფენომენზე, რა მოვლენაზე, რა ქმედებაზე მიაწინებებს იგი, მაშინაც, თუკი პასუხის პოვნა წყაროებში შეუძლებელია. გიორგი ბრწყინვალე წინამორბედთა მიდგომას საკუთარს უპირისპირებს. რისი თქმა უნდა მას, თუკი: წინამორბედ მეფეებს ხელს აძლევდათ მთიელებში არეულობა; ისინი არ შეადგენდნენ კანონებს, რომლებიც ბოლოს მოუღებდა ამ არეულობას.

აქ შეგვიძლია გავიგოთ, რას გულისხმობს მეფე: ...მაგრამ მე, გიორგი V, გამოვცემ ედიქტს მთიელებითვის, და ამას იმ მიზნით ვაკეთებ, რომ ბოლო მოვუღო იქ არსებულ ანარქიას. მსურს, რომ იქ აღდგეს წესრიგი და ამით ვუპირისპირდები ჩემს წინამორბედთ.

ამრიგად, საკმაოდ მკვეთრი განსხვავებაა გიორგი მეფისა და მისი წინამორბედთა პოლიტიკას შორის; ამ ორ მიდგომას შორის კონტრასტი საკმაოდ მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო კოდექსის ავტორისთვის, რადგან იგი აუცილებლად მიიჩნევს მის ფორმულირებას შესავალში. დაპირისპირება არ გამოიხატება მხოლოდ ერთ საკითხთან მიმართებაში: წინამორბედი მეფეების მოტივაცი-აში, რის გამო აძლევდათ ხელს არეულობა. აქ რაღაც ბუნდოვანია, რაც ალბათ მოვლენების ისტორიულმა შესწავლამ უნდა ახსნას, რადგან ისტორიული დოკუმენტები ამაზე არაფერს ამბობენ.

XIV საუკუნის 20-იან წლებში, როდესაც გიორგი ბრწყინვალე ტახტზე ადის, საქართველო გაპარტახებულია მონღოლთა ასწლიანი ბატონობის შედეგად, მოშლილია სამეფოს მმართველობა. ყველაფერი ეს ცნობილია (ქრ. II, ჟამთააღმწერელი); მაგრამ ხაზი უნდა გავუსვათ შემდეგს: თუმცა მონღოლთა ბატონობამ სრულიად მოშალა ქვეყნის პოლიტიკური სტრუქტურა, მაგრამ სოციალურ მონყობაზე ამას დიდი გავლენა არ მოუხდენია. XII საუკუნის საქართველოში აღარ არსებობს მეფე, ამ სიტყვის სრული მნიშვნელობით, რადგან მმართველობა დამპყრობლების ხელშია; თუმცა ქვეყანა კვლავ საერისთავოებადაა დაყოფილი, ერისთავები კვლავ ადგილობრივ სენიორთა სიუზერენებად რჩებიან, გლეხები კი ისევ მიწას არიან მიჯაჭვულნი და პატრონებს ემორჩილებიან. ფეოდალური რეჟიმი არ დარღვეულა, ვასალური ურთიერთობები შენარჩუნდა. ამაში დასარწმუნებლად საკმარისია სიგელების კრებულს გადავხედოთ. XII საუკუნეში, მონღოლთა ბატონობის

პერიოდში, სიუზერენები გასცემენ წყალობის სიგელებს, იმავე ფორმით და იმავე მიზნით, როგორც მანამდე. მაგრამ რეალური პატრონები მონღოლი ხელისუფალნი არიან. ეს ვითარება ხელს აძლევს ფეოდალებს, რადგან თავისუფალნი არიან იმ დამკიდებულებებისგან, რაც მეფესთან აკავშირებდათ. სამაგიეროდ, გლეხების მდგომარეობა დამძიმებულია: ისინი გადასახადებთან ერთად, დამატებით მონღოლებსაც უხდიან ხარკს. XIII საუკუნის დასასრულს ოთხი არათანაბარი ძალა არსებობდა: დამპყრობლები, ფეოდალები, სამეფო ხელისუფლება, გლეხები.

თითოეული საერისთავოს ბედი დამოკიდებული იყო იმაზე, რა ურთიერთობა ჰქონდა ერისთავს დამპყრობელთან. რაც შეეხება მეფეებს, ისინი ცდილობდნენ შეენარჩუნებინათ თუნდაც ნომინალური ძალაუფლება, ხან ურდოს მხარდაჭერით, ხან მის გარეშე. ურდოს წინააღმდეგ ბრძოლაში მეფეს ფეოდალების იმედი არ ჰქონდა, რადგან მათი ერთგულება დიდხანს არ გრძელდებოდა. ბუნებრივია, მეფეს შეეძლო დაყრდნობოდა გლეხებს, მაგრამ ისინი ძალიან იყვნენ შევიწროებული პირდაპირი პატრონების, ადგილობრივი ერისთავებისგან. თავისუფალი მეფის მხარდამჭერები იყვნენ იმ პროვინციების მცხოვრებლები, სადაც ფეოდალური რეჟიმი ნაკლებად მოქმედებდა. ესე იგი მთის, განსაკუთრებით არაგვის საერისთავოს მოსახლეობა. ასეთ ვითარებაში ავიდა ტახტზე გიორგი ბრწყინვალის უფროსი ძმა, დავით VIII, რომელიც მონღოლებმა დაადგინეს აღმოსავლეთ საქართველოს მეფედ XIII საუკუნის ბოლო წლებში (დასავლეთ საქართველში ამ დროს კონსტანტინე მეფობდა).

დავით VIII-ის მეფობის ხანა იმეორებს უცვლელ სცენარს: მეფე დაბარებულია ყაენთან, მაგრამ უარს ამბობს ეახლოს. შედეგად, მონღოლთა ჯარი იპყრობს საქართველოს და მიწასთან ასწორებს მის აღმოსავლეთ რეგიონებს, განსაკუთრებით ქართლსა და მის დედაქალაქ თბილისს. მეფე მთიულეთს აფარებს თავს, ესე იგი არაგვის მთიელებს, რომლებიც იბრძოდნენ მისი დამოუკიდებლობის შესანარჩუნებლად (ქრ. II, 289-323). მემატყიანე ამბობს, რომ დავით მეფე გაუბოდა თათრებს (=მონღოლებს) და ცდილობდა გზა აეხსია მათთვის, ამიტომ ზაფხულში ქართლში იყო, ზამთარში – მთიულეთში (ქრ. II, 316). იმ მღელვარე დროს, რომელიც წინ უსწრებდა გიორგი ბრწყინვალის ტახტზე ასვლას, ესე იგი 1293-

1314 წლებში, საქართველოს სამი მეფე ჰყავდა: მონღოლებმა არ დააყოვნეს დავით მეფის გადაყენება და მის ადგილას დაადგინეს მცირეწლოვანი გიორგი V; მისი ასაკის გამო, მონღოლებმა თბილისში ვახტანგ III დასვეს, თუმცა დავითი ინარჩუნებდა ძალაუფლებას მთიელების დახმარებით და მთელ მთიანეთზე მეფობდა.

ერისთავთა გარკვეული ნაწილი დავით VIII-ს ედგა მხარში და მონღოლთა წინააღმდეგ იბრძოდა. მაგრამ მათი მცდელობა უშედეგო იყო, რადგან ბრძოლები ტრიალ მინდორზე მიმდინარეოდა, სადაც მონღოთა კავალერია თავს მშვენიერად გრძნობდა. ამიტომ ცდილობდა მეფე ბრძოლა მთაში გადაეტანა, სადაც მთიელი მებრძოლები გამარჯვების მოპოვებას ადვილად შეძლებდნენ: მონღოლებს არასდროს უძებნიათ დავითი თავშესაფარში. ასეთ პირობებში, ძალიან მნიშვნელოვანი იყო მთის მოსახლეობის ერთგულება სამეფო ხელისუფლებისადმი. მეფეს ზომ არანაირი ძალაუფლება აღარ ჰქონდა ერისთავებზე, რადგან ამ დონეზე ვასალური დამოკიდებულებები მოშლილი იყო. ჩვენთვის ცნობილია, რომ მთის დასავლეთ ნაწილს ქსნის საერისთავო წარმოადგენდა; ქსნის ერისთავი ქვენიფნეველი მოღალატე აღმოჩნდა და ყოველთვის მონღოლთა მხარეს იჭერდა. რამდენჯერმე ქსნის მცხოვრებლები მონღოლებს ეხმარებოდნენ კიდევ მეფის წინააღმდეგ ბრძოლებში, რომლებიც მთის აღმოსავლეთ ნაწილში მიმდინარეობდა, ესე იგი არაგვის საერისთავოს ტერიტორიაზე. საერთო ჯამში, იქ სადაც ფეოდალური ნყობა არსებობდა, მოსახლეობის ლოიალობა დამოკიდებული იყო მხოლოდ ერისთავის კეთილ ნებაზე. და პირიქით, იქ, სადაც „არეულობა“ სუფევდა, სადაც ვასალური დამოკიდებულებები არ არსებობდა, მეფეს შეეძლო მოსახლეობის ერთგულების იმედი ჰქონოდა, ადგილობრივ ფეოდალთა ჩარევის გარეშე.

თუკი გიორგის გამეფებამდე დაახლოებით ოცი წლის განმავლობაში სამეფო ხელისუფლებამ შეძლო ძალაუფლების შენარჩუნება, ეს მხოლოდ და მხოლოდ არაგვის საერისთავოს მოსახლეობის ერთგულების ნყალობით მოხდა. შეუძლებელი იყო – და ეს მეფემაც კარგად იცოდა – მთის მებრძოლები მონღოლებს გადაებირებინათ, რაც ძალიან ხშირად ხდებოდა იმ პროვინციებში, სადაც ფეოდალური რეჟიმი არსებობდა. ურდოს არაფრის შეთავაზება არ შეეძლო ამ თავისუფალი ადამიანებისთვის, რომ-

ლებიც ერთადერთი პატრონები იყვნენ საკუთარ ტერიტორიაზე. ამას მონუმბს ისეთი მნიშვნელოვანი დოკუმენტი, როგორიცაა „ძეგლი ერისთავთა“: მთის მოსახლეობა ემორჩილებოდა მხოლოდ გვარის მეთაურებს და წარმართ ხუცესებს, ერისთავს არანაირი როლი აღარ ეკისრებოდა ქვეყნის საქმეებში. მთიელებისთვის უცხოელი დამპყრობელი მტერი იყო და მათი დამოკიდებულება ამ მხრივ უცვლელი დარჩა. ისინი მხარში ედგნენ მეფე დავით VIII-ს მონღოლთა ბატონობის წინააღმდეგ ბრძოლაში. გიორგი ბრწყინვალის მმართველობის წინა პერიოდის სამეფო ხელისუფლების პოლიტიკა შესაძლებელია ასე განიმარტოს: სამეფო ხელისუფლების შენარჩუნების მთავარ პირობას მთის რეგიონების ფეოდალური სისტემის მიღმა დატოვება წარმოადგენდა. ამიტომ ამბობს გიორგი V კოდექსის შესავალში, რომ მის წინამორბედებს „ჰპრიანებოდათ აღრევით ყოფა“.

მეფე, თავისთავად, მიზნად ისახავს ვითარების შეცვლას და წესრიგის დამყარებას ამ პროვინციაში. მისი წინამორბედების პოლიტიკა მდგომარეობდა სამოხელეო სისტემის უმოქმედობაში; გიორგი მეფე, როგორც თვითონაც აღნიშნავს, პირიქით იქცევა: მან უნდა უზრუნველყოს სამოხელეო სისტემის ნორმალური ფუნქციონირება არაგვის საერისთავოში. აი ამგვარად ცდილობს მონარქი მთელი სამეფოს თავისი სკიპტრის ქვეშ გაერთიანებას. თუმცა უნდა აღინიშნოს მთავარი განსხვავება: მეფის ქმედება განსხვავებულ ხასიათს იღებდა იმის მიხედვით, არაგვის საერისთავოში მოქმედებდა იგი, თუ სხვა რომელიმე პროვინციაში.

- 1) ვიცით, როგორ მოიქცა საერისთავოებთან დაკავშირებით გიორგი მეფე. ტიპურად „ფეოდალური“ ქმედებებით მან ნაწილ-ნაწილ მოაქცია საერისთავოები სამეფო ძალაუფლების ქვეშ. ეს ოთხ ეტაპად მოხდა. პირველი იყო გიორგის ქართლის სამეფო ტახტზე ასვლა: ერთგულების სანაცვლოდ მან მონღოლთა ყაენისგან მიიღო აღმოსავლეთ საქართველო, დედაქალაქ თბილისთან ერთად. ამას მოჰყვა კახეთის დამორჩილება, რომლის ერისთავები მანამდე მონღოლებს ემხრობოდნენ. მეფემ ცივ მთასთან (მთა კახეთში) მოიხმო ჰერეთისა და კახეთი (ესე იგი კახეთის) და სომხეთის (ქართლის სამხრეთი ნაწილი) ერისთავები; დასაჯა ისინი, ვინც მონღოლთა მხარეზე იყვნენ (ქრ. II, 325)

და ახალი ერისთავები დაადგინა. 1329 წელს, იმერეთი (დასავლეთ საქართველო) მეფის გარეშე დარჩა, მიქელის გარდაცვალების შემდეგ, რომელსაც დარჩა მემკვიდრე, უფლისწული ბაგრატი. გიორგი მეფემ დაიკავა ქუთაისი, იმერეთის დედაქალაქი, იქ ახალგაზრდა ბაგრატი დაადგინა და პროვინცია მას გადასცა. 1334 წელს ასევე მოექცა სამხრეთ საქართველოს, კერძოდ, მესხეთს, როდესაც გარდაიცვალა მისი მმართველი სარგისი. გიორგიმ მის კანონიერ მემკვიდრე ყვარყვარეს გადასცა მესხეთი. ათიოდე წელიწადში გიორგი მთელი სამეფოს სიუზერენი გახდა. თანამედროვენი არ ცდებიან, როცა მას „პატრონად“ მოიხსენიებენ.

XIII საუკუნეში ვასალური სისტემა შენარჩუნებული იყო, მაგრამ მოიშალა ურთიერთობები ერისთავებსა და მათ სიუზერენ მეფეს შორის, გიორგი V-ის პოლიტიკა ამ კავშირის, ფეოდალებზე სუვერენის ძალაუფლების აღდგენასაც გულისხმობდა.

- 2) სულ სხვაგვარი ვითარება იყო არაგვში. იქ, ვასალური ურთიერთობები მოშლილი იყო ადგილობრივ სენიორებსა და გლეხებს შორის; საქმე არ ეხებოდა ერისთავის სამეფო ხელისუფლებისადმი დამორჩილებას. ამ მხრივ, არავითარი დაბრკოლება არ ყოფილა და ამით არ განსაზღვრულა კოდექსის შედგენის აუცილებლობა.²³ პირიქით, სწორედ გიორგი მეფის პრესტიჟმა უზრუნველყო არაგვში მოსახლეობისგან განდევნილი ერისთავებისა და აზნაურების დაბრუნება. გვახსოვს, რომ მისი მეფობის პირველ წლებში მიმდინარეობდა ბრძოლები ოსებთან, რომლებიც საქართველოს ტერიტორიაზე შემოჭრას ცდილობდნენ. რამდენჯერმე სამეფო სწორედ ქსნისა და არაგვის მეზობლების მონდომებამ და სიმაძაქემ გადაარჩინა, აქედან პირველნი თავიანთ ერისთავს, ხოლო არაგვის მცხოვრებლები ადგილობრივ მეთაურებს ემორჩილებოდნენ. ოსების განდევნის შემდეგ, ბრძოლა გაგრძელდა ორ საერისთავოს შორის: არაგვის თავისუფალი თემები ქსნის ერისთავის

23 შეგახსენებთ, რომ გიორგი V-მ 1334 წლის მერე, ესე იგი, სამეფოს მთლიანად გაერთიანების შემდეგ, სცადა მთიელთა საქმეების მონესრიგება.

წინააღმდეგ. კონფლიქტის მოსაგვარებლად საჭირო გახდა გიორგის შვილის, დავითის ჩარევა.

ამ მოვლენებიდან მეფეს ორი დასკვნის გამოტანა შეეძლო: 1. არაგვის საერისთავო – ხადას ციხესთან ერთად – თავდაცვის მნიშვნელოვან პუნქტს და მისი მოსახლეობა კი შეუცვლელ სამხედრო ძალას წარმოადგენდა; 2. ამ ძალით სარგებლობა რთული იყო, რადგან ტერიტორია სამეფოს საერთო კანონების მოქმედების არეალის მიღმა რჩებოდა. აქედან წარმოიქმნა საჭიროება, რომ შემოღებულ ყოფილიყო გარკვეული სტატუსი, რომელმაც უზრუნველყო ვასალური ურთიერთობების აღდგენა და ამგვარად, არაგვის საერისთავო დაექვემდებარა იმ პოლიტიკურ სტრუქტურას, რომელსაც სამეფო ძალაუფლებას ეყრდნობოდა – ისე, რომ ადგილობრივ მმართველებს შეუნარჩუნდათ ავტორიტეტი, რაც ძალიან მნიშვნელოვანი იყო მოსახლეობის საბრძოლო მობილიზაციისთვის.

ამგვარად, XIV საუკუნის პირველი წლების მოვლენები კოდექსის შედგენის მოტივაციის განსაზღვრისა და მეფის განაჩენების ინტერპრეტაციის საშუალებას იძლევა. უნდა მივაქციოთ ყურადღება იმასაც, რას გვაძლევს დოკუმენტის შინაარსი იმის გასაგებად, როგორი ფეოდალური მონარქიის დამყარება სურდა გიორგი V-ს სამეფოში. ამის გამო, კოდექსის წაკითხვისას უნდა გავითვალისწინოთ შეფასების სამი ელემენტი:

1. ნაწილობრივ, ის მიმართულია არაგვის საერისთავოს ტერიტორიაზე ქვეყნის დანარჩენ ნაწილში მოქმედი წესების გასავრცელებლად, რათა ფეოდალურ-ვასალურმა სისტემამ შეძლოს ნორმალური ფუნქციონირება.
2. სისტემა ითვალისწინებს ადგილობრივ მმართველთათვის გარკვეული უფლებების შენარჩუნებას.
3. ფეოდალურ-ვასალური სისტემა ესადაგება კანონმდებელი მეფის პოლიტიკურ შეხედულებებს.

მთავარ პრობლემად რჩება მოსახლეობასა და ერისთავს შორის დამოკიდებულებითი ურთიერთობების შეზღუდვა. ეს კოდექსის პირველივე მუხლში ჩანს, რომელიც ერისთავის მკვლელობას ყველაზე მძიმე დანაშაულად განიხილავს, მშობლების მკვლე-

ლობაზე უფრო შემამფოთებლადაც კი. ეს უკანასკნელი შეფასებულია, როგორც „უნესო“ (მუხ. 15.1), მაშინ როცა ერისთავის მკვლელობა „ვითა უმსგავსო არის და უსაზომო“ (მუხ. 1.2); ეს არავის ჩაუდენია და დანაშაულის შემთხვევაში სასჯელს თავად მეფე ანებს. ²⁴ თუმცა კოდექსი ხაზს უსვამს ხევისბერის დაქვემდებარებას ერისთავთან მიმართებაში. უკვე ვნახეთ, რომ წარმართა ხუცესი დიდ ძალაუფლებას ფლობს სოფლის, თემის თუ რეგიონის მასშტაბით. მაგრამ თუკი ხევისბერი დანაშაულს ჩაიდენს (მაგალითად, მოკლავს განმგებელს), ერისთავს აქვს მისი სახლის „დანიდვის“ უფლება (მუხ. 5). სწორედ ერისთავი უბრუნებს მას, დარბაზის თანხმობით, ჩამორთმეულ მამულს (5.2). დამნაშავეს ნოდებრივი უფლებებიც ერთმევა და მისი თემის რომელიმე წევრს გადაეცემა (5.3). თუკი უფლებების გადაცემა შეუძლებელია, მაშინ ერისთავს და განმგებელს ეძლევა უფლება ახალი ხევისბერის არჩევისა, დარბაზის თანხმობით (5.4).

ადგილობრივი მმართველები გარკვეულწილად დამოკიდებულინი არიან ერისთავზე; მაგრამ მეფე ზღუდავს მისთვის მინიჭებულ უფლებებს გარკვეული განანესების დადგენით. ერისთავის ძალაუფლება ნახევრად მცირდება, თუკი იგი განმგებელთან ერთად მოქმედებს. ყველა მუხლი ადასტურებს სენიორსა და მოხელეს შორის უფლებების გადანაწილებას. ²⁵ ერისთავი მოიხსენიება, როცა საქმე ეხება ხევისბერის „თავადნი სახლნის დანიდვას“: აქ განმგებელზე არაა საუბარი. ეს უყურადღებობას კი არ უნდა დავაბრალოთ, პირიქით, ეს მოწმობს, რომ კანონმდებელი დეტალებს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა. პროვინციის მთელი ტერიტორია კანონით ეკუთვნოდა სიუზერენს, ერისთავს. ისიც გვახსოვს, რომ XIII საუკუნეში ვასალს არ ჰქონდა თავისი მამულის მთლიანად ან ნაწილობრივ გასხვისების უფლება თავისი

24 აღენიშნავთ, რომ ღირებულების ამგვარ სახეს, რაც არ უნდა უჩვეულო უნდა იყოს ჩვენთვის, საკმაოდ ფეოდალური ხასიათი აქვს. შეგახსენებთ, რომ XII საუკუნის პოეტის აზრით, სიუზერენისა და ვასალის სიყვარული ყველა სხვას ჯაბნის. იგივე იგრძნობა შუა საუკუნეების ევროპაშიც.

25 ყველა მუხლი, გარდა ერთისა (5.1). თუკი ხევისბერი კლავს განმგებელს, მხოლოდ ერისთავს აქვს დამნაშავეს სახლის დანიდვის უფლება. თუმცა ეს ნორმალურია, რადგან განმგებელი მკედარია. შემდეგ ტექსტი აზუსტებს: „ვინც ერისთავმან და ახალმან განმგებელმან გამოარჩიონ“ (5.4). საქმე არ გვაქვს გამოტოვებასთან, არამედ სისრულეში მოყვანის მცდელობასთან.

პატრონის თანხმობის გარეშე. ამის გამოა, რომ მხოლოდ ერისთავი ფლობს ძალაუფლების სისრულეს. სხვა მხრივ, ხევისბერი დამოკიდებულია ერისთავზე მამულისა და ნოდების მიღების საკითხში იმ თვალსაზრისით, რომ იგი პირდაპირ დარბაზთან, ანუ მეფესთანაა დაკავშირებული. აი პროცედურა: ხევისბერი თხოვნას წარუდგენს ერისთავს და განმგებელს, რომლებიც, თავის მხრივ, ვეზირებს მიმართავენ; ამგვარად, საბოლოოდ, „დარბაზით მამული ებოძოს ხევისბერსა“ (5.2; 6.2; 7.2; 9.2). ახალი კანდიდატის შერჩევაც ამგვარადვე ხდება, „იგი დააყენონ დარბაზით ხევისბერად“ (5.4). ეხედავთ, რამდენად მოდის წინააღმდეგობაში ეს ყველაფერი ვასალურ-ფეოდალურ ჩვეულებებთან, რომლის მიხედვითაც, ტერიტორიის გადაცემის უფლებით სარგებლობს ერისთავი და არა მეფე.

ერთადერთი შემთხვევა აძლევს სენიორს თავისი ფეოდალური პრეროგატივებით სარგებლობის საშუალებას. თუკი ვინმე „დარბაზს არა ღირს იყოს ცნობასა“, მაშინ „თუთ ერისთავმან და განმგებელმან შეუშვან და მისცენ მამული“ (11.3). უნდა აღინიშნოს, რომ აქ გამოყენებულ სიტყვას „მიცემა“ არა აქვს იურიდიული ღირებულება. პირიქით, როცა მამულის გადაცემა მეფისგან ხდება. კოდექსი ყოველთვის იყენებს ტერმინს „ბოძება“, რაც ფეოდალური სამართლის ცნებაა. თუმცა ამ შემთხვევაშიც, ერისთავის უფლება იზღუდება განმგებლის ჩარევით. ძალაუფლების ამგვარი გადანაწილება გიორგის მეფის მიერ შემოღებული სიახლეა: ერისთავის მიერ განხორციელებული ნებისმიერი აქტი განმგებლის ჩარევას ითვალისწინებს.

ეს წესი არ ეხება მხოლოდ მამულისა და ნოდების მიცემას, ის ასევე მოქმედებს სამართლისა და სამხედრო ფუნქციების აღსრულებისას. კოდექსი თვლის, რომ რამდენიმე უმნიშვნელო მიზეზი არ ღირს დარბაზის ყურამდე მისატანად. მაგალითად: მოკლულის ახლო ნათესავეებმა (ქვრივი ან ძმები) უნდა მიიღონ სისხლის გარკვეული საფასური, თუკი ისინი დარბაზის ცნობად „არ ღირს იყვნენ, ერისთავმან და განმგებელმან გაუჩინონ“ (18.4), ესე იგი მათ უნდა დაადგინონ სისხლის საფასური. ამ მოკრძალებულ დონეზეც კი ერისთავი უფლებებს განმგებელთან ერთად ინაწილებს. ერისთავი მარტოც ერევა საქმეში, მაგრამ მხოლოდ მონმის სტატუსით. მისი ვალია, მოუწოდოს ურჩს ვალის გადახ-

დისა ან ვალდებულების შესრულებისკენ. თუკი იგი განაგრძობს დაუმორჩილებლობას, მაშინ ერისთავი უბრალოდ მოწმედ უდგება მომჩივანს, რათა საბოლოოდ, მან შეძლოს ცუდ გადამხდელთან ანგარიშის გასწორება (28. 2, 3, 4). იგივე როლს შეასრულებს ერისთავი მსგავს სიტუაციაში: ქურდი უარს ამბობს მოპარული ნივთის დაბრუნებაზე; თუკი მსხვერპლი თავად უსწორდება მას, ერისთავის სიტყვა საკმარისია, რომ იგი დამნაშავედ არ სცნან (44. 3, 4).

ვხედავთ, რომ ამგვარი ვითარება ძალიან შორსაა „შეუვალობის სიგელებისგან“, თუმცა XI-XVII საუკუნეებში ქართველი ხელმწიფეები უხვად გასცემდნენ მათ. ერისთავის უფლებების შეზღუდვით მეფემ სცადა მისი დროისთვის დამახასიათებელი ტენდენციისთვის გაენია წინააღმდეგობა, არაგვის საერისთავოს ფარგლებში მაინც: რადგან ამ რეგიონში, ის თავისი სურვილისამებრ, დაბრკოლებების გარეშე მოქმედებდა.

ეს თავისუფლება მან გამოიყენა მეფის მოხელეების მხრიდან სამხედრო სამსახურის აღსრულების მოსაწესრიგებლად. მუხლი 19 ძალიან მოკლეა, მაგრამ ზუსტად მიაჩვენებს, ვინ უნდა შეერიბოს ლაშქარი, ესაა: ერისთავი და განმგებელი. ეს განაჩენი ყოველგვარ ვასალურ ჩვეულებას ეწინააღმდეგება. ყველა დროის დოკუმენტები მოწმობს, რომ სამხედრო სამსახური ევალებათ „კაცთ“ აზნაურის მიმართ, აზნაურს – ერისთავის და ერისთავს კი მეფის მიმართ. არსად არაა ნათქვამი, რომ რომელიმე მოხელის ჩარევა საჭიროა ან შესაძლებელი. არაგვში, პირიქით, 1334 წლიდან მეომრები ვალდებული არიან შეუერთდნენ ერისთავისა და განმგებლის სალაშქროდ მოწოდებას.

გიორგი ბრწყინვალემ გააერთიანა ორმაგი ვასალური ურთიერთობები ერთი სამოხელეო კორპუსის ქვეშ, რაც მიმართული იყო საზოგადოების საკეთილდღეოდ და არა ერისთავის პიროვნების სასარგებლოდ. განმგებლებისადმი დაკისრებული მნიშვნელოვანი როლი მეფეს საშუალებას აძლევდა გაეკონტროლებინა სამოხელეო სისტემის ფუნქციონირება ყველა დონეზე. ეს იდეა ახალი არ იყო. გვახსოვს, რომ ორი საუკუნით ადრე, ძლევა მოსილმა თამარ მეფემ სცადა შეეზღუდა ერისთავების უფლებები „ვაზირებისა“ და „განმგებლების“ უფლებების გაზრდით. სამეფოს ერისთავებმა არ მოიწონეს ეს რეფორმა და აღსდგნენ მეფის

წინააღმდეგ; საბოლოოდ, თამარი იძულებული გახდა დათმობაზე წასულიყო და უარი ეთქვა თავის მიზნებზე.

გიორგი V, როგორც ჩანს, ამგვარი პოლიტიკის გატარებას ცდილობს. მან ეს იმ ტერიტორიაზე მაინც მოახერხა, სადაც შესაძლებელი იყო, ესე იგი არაგვის საერისთავოში. როგორც არაერთხელ აღვნიშნეთ, ამისთვის მეფემ სამი წყარო გამოიყენა: სამოხელეო სისტემა, ადგილობრივი პოლიტიკური სტრუქტურა და საზოგადოებრივი ძალების ორგანიზაცია. თითოეული სფეროდან ელემენტების რაოდენობა აიღო და იმ დოზით გამოიყენა, რაც საჭირო იყო დაბალანსებული ერთიანობის შესაქმნელად.

რაც შეეხება აზნაურს, მას ძალიან უმნიშვნელო ადგილი უჭირავს კოდექსში. მაშინ როცა ერისთავი და განმგებელი ყველა დონეზე განიხილება, აზნაური ძალაუფლების პატარა ნაწილსაც კი არ ფლობს. მოხელეები, რომლებიც წესით მისი მოხელეები არიან, კოდექსით საერთოდ არ არიან აღიარებულნი, ანდა უბრალოდ მათი არსებობა მიჩქმალულია. ნორმალურ სამოხელეო სისტემაში, როგორიც, მაგალითად, ქართლში იყო, გლეხებს ევალებათ აზნაურისთვის სამუშაოს შესრულება, ბეგარის გადახდა და გარკვეული სამსახური. სწორედ მისი შუამავლობით გადაეცემა მეფეს ეს გადასახადები. თუმცა ეს შუამავლობა თავისთავად ქმნიდა ბარიერს: ეს ერთ-ერთი პრობლემა, რომელიც ბოლომდე ვერ გადაჭრა ევროპულმა ფეოდალიზმმა. მასზე დაკისრებული ფუნქციის გამო აზნაური იდგა მეფესა და მებრძოლებს შორის, სამხედრო სამსახურის აღსრულების სფეროშიც. სხვა მხრივ, აზნაურის ერთგულებას ერისთავისადმი, რაც პირად ურთიერთობებზე იყო დამყარებული, შეეძლო მისი სრულიად ჩამოშორება სამეფო ხელისუფლებისგან. ქართველი აზნაურები, გარდა სამეფო კარის (ტაძრეული) აზნაურებისა, არაფერს მოელოდნენ უშუალოდ მეფისგან. ეს ვითარება, რაც ზოგადად ვასალური სისტემისთვისაა დამახასიათებელი, უფრო მწვავე იყო საქართველოში, აზნაურებსა და ერისთავს შორის არსებული მჭიდრო დამოკიდებულებითი ურთიერთობების გამო.

ამგვარად, ჩვენ ვიცით რა იყო მეფე გიორგი ბრწყინვალის ძირითადი მიზანი: აშკარაა, რომ ასეთი მღელვარებები გარკვეულ სიცარიელეს ქმნიდა ვასალურ სისტემაში: აღარაფერი რჩებოდა ერისთავსა და „ერს“ შორის – ეს ნაწილობრივ კანონმდებლის მი-

ზანსაც წარმოადგენდა. „აზნაურის“ გამორიცხვა და „ყმის“ გაქრობა ფეოდალურ-ვასალურ მანქანას მნიშვნელოვან მექანიზმს აცლიდა, რომლის გარეშეც ის ფუნქციონირებას ვეღარ შეძლებდა ან ძირეულად მაინც შეიცვლებოდა. საზოგადოებაში წარმოქმნილი ამ სიცარიელის შესავსებად მეფემ უკვე მოქმედი მექანიზმი გამოიყენა, ოღონდ შეცვალა მისი ხასიათი და მნიშვნელობა. ჩვენ კარგად გვახსოვს, რომ არაგვის საერისთავოში რეალურ ძალაუფლებას ყველა დონეზე ხევისბერები ასულებდნენ, სოფლიდან დაწყებული პროვინციის ჩათვლით. ადგილობრივმა იერარქიამ დაამტკიცა, რომ გიორგი V-ს სურდა იმის ადგილის დაკავება, ვისაც განზე აყენებდა. აქედან გამომდინარე, მოახდინა „ხევისბერობის“ რეფორმა, რომელიც ყველაზე მნიშვნელოვანი სიახლეა, რომელსაც კოდექსი გვთავაზობს. ესაა აგრეთვე არაგვის საერისთავოში გატარებული სამეფო პოლიტიკის მთავარი მიზანი.

რელიგიური და საბრძოლო ფუნქციების მქონე წარმართი მმართველისგან გიორგი მეფემ შექმნა სხვადასხვა ასპექტების მქონე პირი, რომელიც ერთდროულად არის სახელმწიფოს წარმომადგენელი, ვასალი და მეთაური. სისხლის შესაბამისი საფასური გვიჩვენებს, რა ადგილს აკუთვნებდა რეფორმატორი მეფე ხევისბერს: ის განმგებლისა და აზნაურის დონეზე განიხილება (სისხლის ფასი სამივე კატეგორიისთვის 6000 თეთრია). ამკარაა, რომ გიორგი მეფეს სურდა მისი აზნაურთან გათანაბრება, რაც მეტყველებს მონარქის მიზნებზე. უნდა აღინიშნოს, რომ ეს დანიშნულება ყველა ხევისბერზე ვრცელდება, იმის მიუხედავად, იგი სოფლის მეთურია, თემის თუ ხეობის. ამ დისპროპორციის შედეგი თვალსაჩინოა: აზნაური, რომელიც ხშირად რამდენიმე სოფელს ფლობს, უთანაბარდება იმას, ვისაც ვასალური იერარქია უფრო დაბალ საფეხურზე განიხილავს. ხევისბერიდან მიწიჭებული პრივილეგია იწვევს აზნაურის დაქვეითებას, რაც ზუსტად ესადაგება კანონმდებლის პოლიტიკას.

თუმცა ადგილობრივ მეთაურთა აღზევება უნდა იწვევდეს აგრეთვე მათზე მეურვეობას, წინააღმდეგ შემთხვევაში მივიღებთ იმ ვითარებას, რაც კოდექსის შექმნამდე არსებობდა და რისი შეცვლაც სურდა კანონმდებელს. ამიტომაც ხევისბერი ამავდროულად დამოკიდებულია განმგებელზე, ერისთავსა და მეფეზე. ეს დამოკიდებულება ეხება ერთდროულად მის პიროვნებასა და ქო-

ნებას, და ამგვარად იძენს ფეოდალურ-ვასალურ ხასიათს. ამასთანავე, მას გარკვეულწილად გარდატეხა შეაქვს მთის ჩვეულებაში, რომლის მიხედვითაც ხევისბერის არჩევა ხდება წარმართი ღვთაებების მიერ, რომლებიც თავინთ სურვილს ქადაგის პირით გადასცემენ. ამიერიდან მას დაასახელებს ერისთავი და განმგებელი, მაგრამ „დაყენებული“ იქნება დარბაზის მიერ. ამგვარად იგი ორმაგადაა მეფეზე დამოკიდებული: იერარქიულად, ერისთავისა და განმგებლის შუამავლობით და პირდაპირ – ერთგვარ „სამეფო კარის ვასალად“ გადაქცევით.

კანონმდებელს არ დავინწყებია ხევისბერის სამხედრო დანიშნულება: ეს ფუნქცია მას სამხედრო სამსახურის სპეციალისტად აქცევს. ამ სფეროშიც იგი ერისთავსა და განმგებელზეა დამოკიდებული, რადგან ვიცით, რომ მათაც ევალებათ მობილიზაციის გამოცხადება. კოდექსი ნათლად და ზუსტად განმარტავს ხევისბერის ძირითად როლს: „რომე ჳევისბერს დარბაზით ლაშქართ თავადობა ჰბოძებია“ (მუხ. 10).

სწორედ ამიტომ, „გაუფოფელი“ ნათესავის, ესე იგი რომელიც იგივე სოციო-ტერიტორიულ ერთეულში ცხოვრობს ორჯერ მეტად ფასობს, ვიდრე იმავე თემის ნათესავის სისხლი, რომელიც შესაძლებელია პირველზე ახლობელია, მაგრამ სხვაგან ცხოვრობს. ამ მუხლის განმარტება ცოტა მოგვიანებით გვხვდება; განაჩენები, რომლებიც სამხედრო სამსახურს ეხება ადგენენ, რომ სალაშქროდ ვერნასული ხევისბერის მაგიერ შესაძლებელია „მისი ძმა და მოახლე კაცი ნავიდეს“ (მუხ. 20). ვხედავთ, რომ სამხედრო სამსახურის აუცილებლობა უფრო მნიშვნელოვანი ხდება და სისხლის საფასურსაც კი განსაზღვრავს. ამასთან უნდა აღინიშნოს, რომ მეფემ გაითვალისწინა ადგილობრივი საზოგადოების სტრუქტურა: ხევისბერის როლი განისაზღვრება, თუ შეიძლება ითქვას, თემთან მიმართებაში. დავამატებთ, რომ კანონმდებელმა სიფრთხილე გამოიჩინა: ხევისბერს ფუნქციას დარბაზი ანიჭებს, მაგრამ მოქმედებს ერისთავისა და განმგებლის ბრძანებით. აქაც იგი ორმაგადაა დაქვემდებარებული სამეფო ხელისუფლებას.

გიორგი ბრწყინვალის შეხედულებები, რაც მის მიერ შედგენილ კოდექსში ჩანს, გვაგონებს იმას, რაც X საუკუნეში არსებობდა საქსონთა დინასტიის პერიოდში., რომელიც მიზნად ისახავდა სამეფო ძალაუფლების დაფუძნებას ერთდროულად პირად დამოკი-

დებულებით ურთიერთობებზე და სახელმწიფო მმართველობითი ძალების იერარქიაზე. უდავოა, რომ მმართველობის ეს ორი სახე ძირითადად შეუთავსებელია, ამიტომაც ძალიან ძნელია მათი ერთ სისტემაში მოქცევა. გიორგი V-მ უზრუნველყო ორი წინააღმდეგობის თანაარსებობა იმის წყალობით, რომ გამოიყენა ძალაუფლების მესამე ტიპი, რომელსაც არაფერი აკავშირებდა წინა ორთან და ამგვარად შეეძლო შუამავლის ფუნქციის შესრულება, ეს იყო: არაგვის მთიელების თემური ორგანიზაცია. ამ სამი სისტემის ელემენტების საკმაოდ ფრთხილად და მოხერხებულად შეთავსებით შეძლო მეფემ მტკიცე კოდექსის შედგენა, მიუხედავად მათი სხვადასხვა წარმომავლობისა. ვასალური ურთიერთობების მაიძულებელი ძალა, სახელმწიფოს აბსტრაქტული ძალაუფლება და სისხლის ნათესაობრივი კავშირების შეუვალობა გაერთიანდა იმისთვის, რომ მეფეს გარკვეული სტატუსი მიენიჭებინა არაგვის საერისთავოსთვის. ამიტომაც, დოკუმენტის სამართლებრივი ხასიათის მიუხედავად, კოდექსის მოქმედების არეალი უფრო პოლიტიკური და იდეოლოგიური ხასიათისაა.

ბიბლიოგრაფია

აბულაძე, ჟ.

1964 – ძველი ქართული ლექსიკიდან, იბერულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XIV, თბილისი.

აღბულა:

1953 – აღბულა ათაბაგ-ამირსპასალარის სამართალი, დოლიძე, გვ. 316-334.

ბაგრატი:

1953 – ბაგრატ კურაპალატის სამართალი, დოლიძე, თბილისი.

ბაკურიანი:

– ფრენკელი.

Baltrushaitis, J. :

1929 – Etudes sur l'art médiéval en Arménie et en Géorgie, Paris.

ბარამიძე, ა

1958 – შოთა რუსთაველი, თბილისი.

1966 – შოთა რუსთაველი და მისი პოემა, თბილისი.

ბარდაველიძე, ვ

1932 – Опыт социологического изучения хевсурских верований, Тбилиси.

1949 – Земельные владения древнегрузинских святыниц, Советская Этнография, № 1.

1952 – ხევსურული თემის მმართველობის სისტემა, საქ. მეც. აკად. მოამბე, XIII, № 10, თბილისი.

1957 – Древнейшие религиозные верования... грузинских племен, Тбилиси.

Бартольд, В:

1963 – Сочинения, 1, Москва.

ბექა:

1953 – ბექა მანდატურთუხუცესის სამართალი, დოლიძე, გვ. 285-316.

Benveniste, E. :

1966 – Titres et noms propres en iranien ancien, Paris.

ბერძენიშვილი, ნ.

1938 – Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии, Тбилиси.

1966 – საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბილისი.

Bloch, M. :

1959 – La société féodale, I-II, Paris.

Boutruche, R. :

1959 – Seigneurie et féodalité, I, Paris.

Brosset, M. :

1830 – Chronique géorgienne, Paris.

1850 – Histoire de la Géorgie, I.2, Paris.

Byhan, A. :

1936 – La civilisation caucasienne, Paris.

Cahen, Cl. :

1950 – IX Congrès International des Sciences historiques, I, Rapports, Paris.

Calmette, Georges:

1938 – La société féodale, Paris.

ცედრენუსი:

1963 – ქრონოგრაფია, ყაუხჩიშვილი, საქართველო, თბილისი

Церетели, Г. :

1941 – Армазская билингва, Тбилиси

Charachidze, G. :

1968 – Le système religieux de la Géorgie païenne, Paris.

Chardin, Chevalier de:

1678-1723 – Journal du voyage du Chevalier de Chardin en Perse et aux Indes Orientales, I-X, Lyon-Paris.

Chaumont, M.-L.:

1959 – Pâpak, roi de Saxe, et sa cour, Journal Asiatique, CCXLVII, 2.

1961 – Recherches sur les institutions de l'Iran ancien et de l'Arménie, *ibid.*, CCXLIX, 3.

1962 – იგივე, CCL, 1.

დოლიძე, ი:

1953 – ძველი ქართული სამართალი, თბილისი

1957 – გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, თბილისი

1963 – ქართული სამართლის ძეგლები, I, თბილისი

1966 – ქართული სამართლის ძეგლები, II, თბილისი

Dschawaxoff, I:

1901 – Das Martyrium des Heiliges Eustatius von Mzcheta, Sitzungsber.

Dumézil, G:

1930 – Legendes sur les Nartes, Paris

ჯავახიშვილი, ი:

1928-1929 – ქართული სამართლის იტორია, I-II1-II2, თბილისი

1928-1948 – ქართველი ერის ისტორია, I-IV, თბილისი

ჯავახიშვილი, მ:

1928 – თეთრი საყელო, თბილისი

ძეგლი ერისთავთა:

1897 – ჟორდანი, II, თბილისი

1954 – შ. მესხია, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 30, თბილისი.

1966 – დოლიძე, IV, დოკ. 37

ეგნატეშვილი, ბერი:

1959 – ახალი ქართლის ცხოვრება, ყაუხჩიშვილი, თბილისი

ენგელსი, ფ.:

– მარქსი და ენგელსი.

ერისთავი, რ:

1855 – О тушино-пшавско-хевсурском округе, зап. кавк. отд-ла Рус. Геогр. общ. III, Тбилиси.

Focillon, H. :

1929 – Preface à Baltrushaitis (cf).

Френкел, А. С. :

1887 – Сборник законов царя Вахтанга VI, под ред. Д. Бакрадзе. Тифлис.

Ganshof, F:

1957 – Qu'est-ce que la féodalité?, Bruxelles.

Гарданов, В. :

1967 – Общественный страж адыгских народов, Москва

გორგიჯანიძე, ფარსადან:

1896 – ოსმანთა მეფეთა ცხოვრება, ჯანაშვილი, თბილისი

Granel, M.:

1939 – Categories matrimoniales et relations de proximité dans la Chine ancienne, Paris.

Grousset, R.:

1939 – L'Empire des steppes, Paris.

გერიტიშვილი, დ.:

1955 – ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი.

იაკობ ცურტაველი:

1938 – მარტვილობაჲ შუშანიკისი, აბულაძე, თბილისი.

იმნაიშვილი, ი.:

1948-1949 – ქართული ოთხთავის სიმფონია-ლექსიკონი, I-II, თბილისი

1953 – ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, I, თბილისი.

კაკაბაძე, ს.:

1912 – სჯულმდებელი ბაგრატ კურაპალატი, თბილისი.

1913 – ძეგლის დადება გიორგი ბრწყინვალის მიერ.

1913 – ისტორიული საბუთები, II, თბილისი.

Капанадзе, Д.:

1955 – Грузинская нумизматика, Москва

Karst, J.:

1934 – Code georgien du roi Vaxtang VI, I, 1, Strasbourg.

1938 – Code d'Aghbugha, II, 2, Strasbourg.

კეკელიძე, კ.:

1941 – ისტორიანი და აზმანი..., რუს. თარგმ. თბილისი

Ковалевский, К.:

1890 – Закон и обычай на Кавказе, II, Москва.

Lemerle, P.:

1958 – Esquisse pour une histoire agraire de Bysance, Revue historique, CCXIX-CCXX.

Levi-Strauss, Cl.:

1962 – Le totémisme aujourd'hui, Paris.

ლორთქიფანიძე, მ.:

1963 – ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბილისი.

მაკალათია, ს.

1930 – მთიულეთი, თბილისი.

1934 – ხევი, თბილისი.

1935 – ხევსურეთი, თბილისი.

მაღალასი:

1949 – ქრონოგრაფია, ყაუხჩიშვილი, თბილისი.

მანველიშვილი, ა.

1951 – Histoire de la Géorgie, Paris.

ნმინდა ევსტათეს წამება:

1951 – მარტვილობა და მოთმინება ნმიდისა ევსტათი მცხეთელისა. იმნაიშვილის გამ.

მარქსი და ენგელსი:

1947 – Избранные письма, Ленинград.

მცხეთა:

1958 – I, არმაზის ხევი, თბილისი.

მერჩულე, გიორგი:

– ცხოვრება.....ნმიდისა.....გრიგოლისი.....ხანძთელისა..

1911 – მარის გამ. Тексты и разыскания, VII, С. Петербург.

1946 – ყაუხჩიშვილი, ძველი ქართ. ლიტ. ქრესტ., I, თბილისი.

მესხია, შ.

1958 – I, არმაზის ხევი, თბილისი.

ნოზაძე, ვ. :

1958 – ვეფხისტყაოსნის საზოგადოებამეტყველება, სანტიაგო.

ოჩიაური, თ.

1954 – ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, თბილისი.

Ostrogorsky, G. :

1954 – Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles.

1956 – Histoire de l'Etat bysantin, Paris.

Osty, E. :

1964 – Pour une traduction plus fidèle du Nouveau Testament, Trav. de l'Institut Catholique de Paris, X.

Панек, Л. :

1932 – Следы родового строя у мтиулов, Советская Этнография, №2.

Prawer, J. :

1954 – Les premiers temps de la féodalité dans le royaume Latin de Jérusalem, *Revue d'Histoire du Droit*, XXII.

Procopé de Césarée:

1905-1913 – Histoire de guerres..., ed. Haury, Leipzig.

ვაჟა-ფშაველა:

1956 – თხზულებანი, VII, თბილისი.

ყაუხჩიშვილი, ს. :

1955-1959 – ქართლის ცხოვრება, I-II, თბილისი.

1958 – გეორგიკა, III, თბილისი.

1963 – გეორგიკა, V, თბილისი.

ყაზბეგი, ა.

1928 – ხევისბერი გოჩა, თბილისი.

რუსთაველი, შ. :

1957 – ვეფხისტყაოსანი, თბილისი.

1963 – „Le chevalier à la peau de tigre», trad. fr. par S. Tsouladze, Paris.

შანიძე, ა.

1957 – ქართული ხალხური პოეზია, I, თბილისი.

1945 – ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია, თბილისი.

შარაშიძე, კ.

1954 – ქართული ისტორიის მასალები, I, თბილისი.

1961 – სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები, თბილისი.

სურგულაძე, ი.

1952 – საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისთვის, I, თბილისი.

თაყაიშვილი, ე.

1907 – მასალები საქართველოს სტატისტიკური აღწერილობისა, ტფილისი.

1920 – ხელმწიფის კარის გარიგება, ტფილისი.

1930 – პარიზის ნაციონ. ბიბლ. ქართული ხელნაწერები, პარიზი.

თარხნიშვილი, მ.

1954 – *Typicon Gregorii Pacuriani, Corpus scriptorum christianorum orientalium. Scriptores Iberici, t. 3-4, Louvain.*

თედორაძე, გ. :

1930 – ხუთი წელი ფშავ-ხევსურეთში, თბილისი.

თეოფანე:

1958 – ქრონოგრაფია, ყაუხჩიშვილის გამ. თბილისი.

ურბნელი, ნ. :

1890 – ძეგლის დება, ტფილისი.

ვახტანგ VI:

1955 – სამართლის წიგნი, ენუქიძის გამ., თბილისი.

ვახუშტი ბაგრატიონი:

1854 – საქართველოს ცხოვრება, ჩუბინაშვილის გამ., ქართლის ცხოვრ., II, პეტერბურგი.

1941 – აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოური და ნ. ბერძენიშვილი, თბილისი.

ვირსალაძე, ე. :

1958 – ქართული ზეპირსიტყვიერება, თბილისი.

Wardrop, O. :

1914 – *Laws of king George V of Georgia, surnamed "the Brilliant", Journal of the Royal asiatic Society, July.*

ხარაძე, რ.

1947 – ხევსურული ადათობრივი..., ანალები I, თბილისი.

Хаханов, А. :

1889 – Тушины, Этнограф. Обзорение, II, Москва.

ჟორდანია, თ. ;

1892-1897-1967 – ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა (და მწერლობისა, ტ. II და III), I-II-III, თბილისი.